

СЕЛО: ИЗ ДЕЛА “НАРОД И ЗЕМЉА У СТАРОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ“, 1891.

Садржај

О овом послу

I Село као јединица државног и народног организма; карактеристике целокупног насељења

II Село у управном организму старе државе

III Унутрашње појединости сеоског организма

IV Имовни, лични и работни одношаји старих села

57-1912
Београд

студент Универзитета добио

бр. 406

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС

XXIV

СЕЛО

ИЗ ДЕЛА „НАРОД И ЗЕМЉА У СТАРОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ“

ОД

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

БЕОГРАД

Иштампано у штампарији Краљевине Србије

1901

к. н. б. 7945

ГДЕ ЈЕ ШТО

	СТРАНА
О овом послу.	V
I Село као јединица државног и народног организма; карактеристике целокупног насељена	1
II Село у управном организму старе државе	73
III Унутрашње појединости сеоског организма	115
IV Имови, лични и работни одношаји старих села	189

Имаће већ пет година, како сам своје празно време најрадије испуњао разним пословима о истраживању друштвенога стања и народнога живота старе српске државе. Први део те радње био је намењен једном зборнику докумената, управо сачуваним уредбама и законодавству. Али после доста уложеног труда, прилике су донеле, те је тај посао за сад застао. принуђен да га на време зауставим, бацио сам се пре три године на један део историјске обраде тога посла, и тада сам саставио план и према већ скупиљеном материјалу побацао на хартију прве скице дела које би носило наслов „Народ и земља у старој српској држави.“ Питања о краљу, о властели и о себрима, о администрацији и о државним достојанственицима, о меропсима и о отроцима, о поповима и о мајсторима, о питањима непокретне имовине, о баштини и о провији, о баштинницима и о провијарима, о градовима, о трговима и о селима у старој српској држави, о споменима старога живота сачуваним у традицији, састављала би главну садржину

тога дела, и била би распоређена у неколико одељака. Из скица израђених те године једна је мало потпуније израђена изашла као прво издање Српске Краљевске Академије у «Гласу» I под насловом «Провијари и баштиници (спахије и читлук-сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII—XIX века.» Тим прилогом, прилично на брзу руку израђеним, наговештена је пријатељима науке о старини нашој израда горе поменутога дела.

Од тог времена нисам престао и даље мислити на тај посао и грађу сам за њ, колико год ми је могућно било, прибирао. Има већ више од годину дана, како сам узео преда се скице из 1887 о «Градовима, трговима и селима у старој српској држави,» да их у свези најкљивије израдим. Видећи, међу тим, да *Градови и тргови* још посла траже, одлучио сам се, да *Село*, и иначе најобилатије материјалом, од «Градова и тргова» одвојим и да га овако у свет пусти. Не чиним то што бих мислио да се ништа више не би имало ни додати ни поправити, јер ми, већ по месту радње, многи извори ни на руци нису могли бити, него чиним искључиво из искреног уверења, да ће овај посао, ако се што пре обнародује ма и непотпун, ма и с мањим савршенством, више помоћи самом општем напретку знања о старијем животу нашег народа. А то се мени увек чини прече од свега. Ако се добија ма шта ново и непознато,

погрешке и оманке исправиће се лако и онет на корист науке саме.

Нек ником не буде за чудо што ја у «Селу» старе српске државе узимљем једно с другим и белешке из времена старе државе и спомене из традиције пре уређивања и законодавства обновљене државе. Разлоге за то другде сам донекле казивао и доказивао. Биће доста да овде напоменем, да време од почетка наших споменика па до обновљења државе у овом веку у многим гранама народног живота чини једну целину, за то што се у свеколиком томе периоду *основи* нису мењали, него су из века у век, кроз све спољне преврате у врховној власти, пренасани и наслеђивани без промене. То је узрок, те неки обичај или традиција, забележени из народа у почетку овог века, чине целину са текстовима старих уредаба и законодавства још из XIV века. Моја би, дакле, мисао била, да су у животу нашег села свега два периода: један од како смо се населили у садашњим земљама па до нових уредаба, до обновљене државе, а други од тог времена. На врстама је које даље иду да увере читаоца о основаности овога мога мишљења.

Покушавши у овом одељку тежак посао да нацртам у каквом се облику у прошлости, колико је познајемо, представља једна грана народнога живота, налазим за потребно замолити читаоца да не тражи већу потпуност нацрта него што је мени било мо-

гућно извести га. Јер ја сам себи за дужност поставио да нигде не остављам подлогу извесности, да не казујем ништа друго до оно што се може потврдити споменицима (како их ја разумем) или народном традицијом (која ономе старијем времену припада). Ако је, дакле, нацрт гдегде непотпун или неодлучан, узрок треба тражити у непотпуности или у нејасности споменика. Ја сам вадио и у ред доводио онолико колико сам могао наћи у изворима.

На Св. Илију 1890,
у Цариграду.

Ст. НОВАКОВИЋ.

I

Старији називи државе и њених делова. „Земља“ је значила оно што се данас зове „држава“, а „државом“ се звао феуд или област (па и непокретно имање). „Српске земље“ и „Срби“ место садашњег назива „Србија.“ — Речи „област“ и „земља“ под једнако су употребљаване у значењу „провинција“. Назив за целину државну нестајао је и неједнак, јер се целина државна највише оличавала у владоцу. — Земље и градови; градови као средишта ситније деобе. Освојења се бележе по земљама или по областима или по градовима и њиховом подручју. — Градско подручје или област (жупа или држава). — Жупе (средишње и крајшње) и градови; жупљани и грађани. — Жупе као целине; жупска права и дужности. Целина жупе у кривичном јемству; по сачуваним споменима та је целина доста слаба. — Жупа и село. Село као прототип друштвене организације. Село старог времена једнако са данашњом општином. — Облик села двојак по месту и по ратарском или сточарском занимању села. Власи; њихово романско наименовање и словенска народност. — Сувремени остаци старих Влаха сточара. — По споменицима се разликују Власи настањени и ненастањени. — Српско законодавство XIV века, потакнуто по свој прилици општим наплетком земље, штити настањивање Влаха. — Уредбе тих настањених као и ненастањених Влаха још их двоје од праве сеоске уредбе. — Катун, стан, бачија, Влашки засеоци. — Имена старешина по селима и по катунима. — Села и катунски средишта ратарства и сточарства. Знатност сточарства у то време. — Размер међу селима и катунима у призренско-дечанском крају. — Какви су послови по властелинствима припадали Власима. Власи кириџије. Велика примитивност њиховог живота. — Жупе као да су обухватале само ратарска

села, а не и влашке катуне. Шта су били „земљани“? — Насеља радничка по Србији у почетку овог века и познате Мајстори по селима. — Читави крајеви као средишта појединог заната. Организација села у погледу на потребу радности. — Заједничко живљење радничких насеља по варошима и по селима или крајевима. — Споменници посведочавају исти распоред становништва по раду и за старо време. — Повластице које су уживали сеоски мајстори на властелинствима манастира Бање и Дечана. — Мајстори по појединим селима; цела села насељена мајсторима јединога заната.

Пошто смо покушали и испитали што се у споменницима могло наћи о трговачким, административним и културним средиштима у старој нашој држави, на реду је да пређемо на подручје тих средишта и на ситније делове тога подручја, те да тиме доведе на пртану слику попунимо и заокружимо.

Данашње значење речи држава за целину државне области и по власти и по земљи у староме језику није било ни из близа толико развијено као данас. У данашњем језику реч *земља* већ само узгред значи и државу, и у томе треба гледати последње трагове једног старијег значења, које се обичајем држи, али у сувременој синонимици почиње ишчезавати. У старо време, ближе самом исконском значењу, *држава* је значила власт или област било краљевску, било властeosку, било приватних људи над земљом.

¹ Краљ Милутин говори у једној повељи: *нѣкою усѣтъ оутѣ тѣхъ сѣздожмннхъ Персѣ прихвѣхъ нѣ богодарованноу или дрѣжавоу* (Л. Стојановић, Споменик III, 22), и говори о видинском кнезу Шиману: *Идохомъ снагоу свѣтѣго доуха оградѣемъ нѣ дрѣжавоу сего хлѣбисманѣго до града Бѣдинѣ, и помѣстѣно божѣю тѣ приѣмѣноу ми и вѣсоу областъ нѣго* (Споменик III, 20), и говори о византијском царству: *Идохъ из дрѣжавоу грѣцѣскоу, и вѣхъ цѣлаго*

а не земљу саму.¹ Кад се год мислило не на власт него на саму земљу краљевине, у староме се језику обично говорило *земља*. Природно је, према томе, да је то значење опште и најчешће. И у народној песми пева се „Краљ Матија, *земље господар*.“ У потписима владалаца видимо искључиво *земљу*, и владалац се свуд зове господар *земљама српским и поморским*. У најстаријим уговорима Дубровчанима се даје право „да греду с тргом у земљу краљевства ми“. Архиепископи су се звали и потписивали архиепископима *српске земље и поморске*. Као што се с других страна зна, садашње име *Србија* такође није било познато; говорило се: *српске земље* или *Срби*.² За околне земље вредило је то исто правило, или се узимало *земља* с потребним придевом или множина народнога имена. У своме уговору с Дубровчанима Душан им наређује „оружија да не посе ни у Бугаре, ни у *Басарабину земљу*, ни на Угре, ни у Босну ни у Грке.“² Даничић у Рјечнику из књижевних старина

протнѣвнѣна покнѣпоуѣтъ се нѣмѣ стрѣмѣ тѣмѣ, нѣхъ жѣ и прихѣомѣ сѣ градѣомъ и ѣбластѣно нѣхъ. Обратио сам већ пажњу на то у „Пронетарима и баштинцима“, Глаз I, 27—29, где је наведен пример из народног језика из источне Србије, по коме се реч *државина* и сад тако узима. Скоро сам сазнао да се међу сељацима око Ниша *држава* говори за земљу коју сељак обрађује или као својину има. И онег остатак од спахијског времена, које је онде, до скорога, трајао. Упореди још и стр. 98 горе поменуто књиге, где је наведен пример из архиепископа Данила, у ком *држава* управо значи сваку област, потчињену земљском господару.

¹ Име *Србија* је учино и књижевно по грчком и латинском језику, и отуд је прешло у народ. Као чисто књижевна реч налази се досада рано, још у XII, или у првој половини XIV века, у служби св. Сави (Љуб. Стојановић, Споменик III, 171).

² Mon. serb. 146.

под речју земља наводи примере, који показују да се говорило Грчка земља, Угрска земља и т. д. Душанов законик увек употребљава земља, и само на једном месту има место земља — држава. То је у члану 40 који почиње: „Властеле и властелинци иже се обретају у државе царства ми.“ Иначе са свим сагласно с оним што је горе наведено читамо у чл. 26: *Судије куде греду по земљи царства ми и својеј области*; у члану 38: *Како је погасио господин цар закон по земљи*; у чл. 85: *Што кто куши от плена из туђе земље што буде пленено, по цареве земљи да јест вољан кушити од тогази плена колико у туђој земљи*, — где се српска држава истиче према другима; у чл. 86: *Што јест кому прешло у царезу земљу или из града или из жуие које до пријетија господина цара — када је било размирије, а нест била земља и градове царези*; у чл. 221: *Војска која греду по земљи цареве*; у чл. 195: *Трговци који греду по цареве земљи*; у чл. 145: *Властелом и властелинцем којим јест дало царство ми земљу и градове, ако се кто од њих обрете пленених села и људи и загре през закон — да му се узме држава*; у чл. 192: *Властеле крајиници, која војска туђа греду и плени земљу царезу, тере прејде отег през њих земљу, тизи властеле все да плате през којих прејде државу*; у чл. 207: *И гусар који ходи из туђе земље, иаки што узме у царевеј земљи, којим је путем дошао тај гусар и одшао пленитиши, та држава и села да плате все, куде буде прошла гусар*; у чл. 193: *Који је властелин на преселице, кому пизмом које зло учини, земљи пленом и куће пожеже, које љубо зло*

*учини, такози држава да му се узме, а ина да не даст.*¹

Градови, дакле, и тргови били су, старим језиком говорећи, у краљевеј или царевој земљи, али како су градови и тргови, и по трговини и по државној и војничкој управи, били срединта појединим мањим деловима земље краљеве, питање је, каква је била деоба те целине и каквим је начином она била распоређена на мање делове? Историјски споменици, као и житија владалаца српских, помажу нам, и ако узгред, да познамо разне називе те старе деобе.

У тим споменицима наилазимо на назив *област*, која се употребљавала за веће делове државне поделе. Краљ Ст. Првовенчанин у житију свога оца Стефана Немање помиње *област шишевску, област призренску*; једно писмо краља Милутина (Мор. Serb. 74) помиње *област струмску*; законик Душанов називље областљу онај округ у ком се шири власт једног судије; на једном месту у архиепископа Да-

¹ С овим треба испоредити примере из народних песама:

Даћу теби земљу Скендерију
У државу за живота твога

нав:

Хоћу тебе, слуго, покаонити
У државу земљу Босну славну.

Стари, дакле, обичај језика држао се све до наших дана и до нашега новог књижевног и државног развића. У архиепископа Данила има пример о краљу Драгутину, који гласи: „**Въстакъ иде къ областъ државы спокмъ къ землю нарицаниюю Мавла, юже дашъ ишоу ел тастъ его краљъ оугръскыи.**“ С истим од прилике смислом, само у мањој размери, сељак у пишавским пределима, поклаујући границе своје земље и сад говори: „Довде је моја држава.“

нила помиње се солунска област. Али и сами ти већи делови чешће су се називали *земљом* (као и cela држава) него *облашћу*. Тако у житијама налазимо помен о *земљи Зетској*, *земљи Мачви*, *земљи Срему*, *земљи Гарку*, *земљи Браничевској*, *земљи Дабрској* (садашњој Дибри), *земљи Кичавској*, *земљи Поречкој*, *земљи Влахијској* (све три у Македонији), *земљи Струмској* (која се у другом истога времена спису зове *област*, као што је горе напоменуто), *земљи Серској*. У писмима помиње се још *Хумска земља*, *Хвостанска земља*, *Жедиковска земља*.¹ У записима покрај поменика које сам штампао у Гласнику XLII помиње се још *Хердељ земља*, *Бачка земља*, *Срем земља*. По томе је очевидно да се држава састајала не као данас у једном имену, које саставља целину, него у самој личности краљевој, и за то што се краљевина делила на области, које су се народним језиком обично звале *земље*, краљ се и називао господарем *земља српских*, *поморских* (позније пак и *подунавских*), делећи их по великој географској подели средишњих планина и њихових падова према мору или Дунаву. *Земља* је, дакле, значила и целу земљу и поједине крупније делове њене, који су се својим географским и етнографским особинама истичали као засебне целине.² Још ситуија подела бележи

¹ Даличич, Рјечник из књ. ст. *земли*.

² Овамо се могу прибројати још и ови примери који показују да су се за овашта мање одређена значења употребљавале речи *предџа* и *страна*. Краљ Милутина причајући у једној хиландарској повељи о својој радњи говори: **И сѣ кон љзнимъ пости-зѣмь љиоуѣрѣ зѣмѣмъ грѣуьскимъ до свѣтис Гормъ Аѣонскимъ, и приемшиимъ намъ пѣсе предѣламъ строуьскимъ и серскимъ, Кръстонолѣ**

се по градовима. У народној песми цар Стефан говори Вукашину: Аманет ти моја царевина. — И аманет сви моји градови — И аманет све моје војводе — По свој мојој редом царевини. Законик Душанов на више места истиче *земљу* и *градове*. Члан 153 законика почиње управо побрајајући све делове државе речима: *Пов сѣх земљѣх и по градовѣх и по жупѣх и по крајинѣх*. Ту се види крупна подела државе на *земље*, и истичу се градови као знатна средишта. *Земља* и *градови*, прва као област, а последњи као средишта власти, још се на тај начин два три пута помињу у законнику. Мало пре помињани чл. 146 почиње речима: *Властелом и властеличићем којим јест дадо царство ми земљу и градове*. Чл. 86 завршује се речима: *Када је било размирије, а нест била земља и градове цареви*. Градови су, дакле, били средишта деобе. Како се пак то разумевало, видимо опет из житија и из законика. Где се прича о освојењу владалаца, то се освојење помиње или по земљама, или по њиховим средиштима — градовима. Архиепископ Данило причајући о делима краља Милутина наводи, како је од Грка узео *„оба Полога са градови их и са областију, и град слави Скопје, по сѣх же Овче поље, и Злегову и Пијанац“*,³ и на другом месту: *„И*

же и њине странѣ ѡкрѣстимѣ земљѣ тѣхъ (Л. Стојановић, Споменик III, 20). Исти краљ у другој једној хиландарској повељи говори: **Господиимъ ми ѡтѣцъ свѣтоноуѣнни краљѣ приложилѣ бѣше Хиландароу оу Скопскон странѣ на мѣсте рекомѣмъ Творанѣ колѣнио свѣте Петке** (Споменик III, 12). И у Душановој хтеговској повељи чита се: **Предѣ ю въ ѡбласть краљевѣства ми землю положскоую. И краљевѣство ми обрѣте въ предѣлѣ томѣ мѣсто подовно, монастырь оу Хтегоуѣ** (Споменик III, 29).

пријет земљу двбрскују са осеми градови и држави сами их; такожде и државу земље кичавскије са градови и областију их, поречскују земљу такожде са градови и областију их.¹ А на трећем месту, говори о делима краља Ст. Дечанског, говори: „Многи гради пријет от земље грчкије са осеми државама их и са многими именији.“

Шта је пак било под градом, или колики је онај део државе што се находио под градом и на који су се очевидно, како се из наведеног текста види, делиле земље, показује нам законик. У члану 13-ом законика читамо наредбу за зидање града, која гласи: *Где се град обори или кула, да га направи граждани тогази града и жупа што јест предел тога града.*² Горе наведени текстови показују нам очевидно да су се земље (т. ј. поједини већи делови државе) делиле на *градске области*, и да су, по томе, то били обични делови целе краљевине. Горе наведени чланак законика очевидно нас, даље, учи, да су *жупе* биле та градска област.³ О томе како је државна администрација подељена била на земље и како је вршена,

¹ Призреник текст нема речи „жупа што јест предел тогази града.“ Али да је то у призреником тексту погрешно изостало, види се не само по оба текста Григоровићева и по Холошном, него и по толиким наредбама, којима се села црквена оврштају ове дужности, чим се најбоље показује да су остала села ту дужност имала. Флорински, Памятники, II, 5, 27.

² То се лепо потврђује осталим споменцима. У једном рукопису који је сачувао адресе по којима је српска патријаршија у Пећи писала своја писма чита се као формулар: *Сиреније наше нишеть кь богослудствию епархию зворничкую и кь наднакы Соли и кь грады Шавлиць и Белино и Грхуаниць и Лошницу и Соко и Сръ-*

немамо каквих чистих података, и морали бисмо се помагати околишним извођењем и нагађањем, по споменима, за које се може мислити да се тичу тога предмета. С тога ћемо то оставити са свим на страну, и пожуримо се да пређемо на нижу поделу, по којој су се делиле како земље саме тако и цела држава, на име на жупе.

Почетак члана 153 Душановог законика, који узимљући на ум целу земљу, почиње: *По осех землях и по градовех и по жупах и по краиштех гусара и гага да нест*, показује нам најчистије административну поделу земље. *Жупе* и *крајишта* су једно исто, јер су се, како је с других страна познато, пограничне жупе називале *крајишта*, и ту се и опет види, да су градови жупама срединшта, јер законик помиње најпре срединшье место, а после његову околину. Има жупа и градова које се зову једним истим именом, те нам и на тај начин сваке ово наше тврђење. Краљ Стефан Првовенчани дао је Жичи жупу Борач, а град Борач помиње се после у време деспота Стефана.¹ Сумње нема да је и једно и друго било у Гружи, где и сад стоје развалине града Борча. У једном босанском писму од 1446 помиње се у Глажу град *глашки*, а на другим местима помиње се град Глаж.² Ту и опет имамо једно исто име за

връницъ и Сасе и Кривилъ съ всеми жупами и сели и оправданьемъ тѣхъ предѣлъ, прѣкне митрополитъ томъ области. (Гласник XXV, 46). Босански краљ Остоја у повељи од 8 Дек. 1400 пише: **Дажь мою и записяхъ за племенито грады хливалъски и са всом жупомъ.** (Гласник XXII, 53).

¹ Даничић Ђ. Рјечник из пѣ, ст. **Борачъ.**

² Даничић Ђ. Рјечник из пѣ, ст. **Глажъ.** И Рузарић у Гласнику XLIX, 22.

жуцу и град. Околина великих старих градова, као што су Скопље, Призрен, Ниш, Скадар није се никад ни звала другим именом него именом града. У Немањиној повељи Хиландарској читамо како су дати Хиландару париии «у Призрену» који су живели у селима Непробитима, Момуни, Хочи итд., која нам показују и докле је на север ишла област или држава града Призрена. На много места се жуна звала и другачије него град. Врло је могућно, осећа се шта више по споменицима, ако се изреком и не каже, да је било жуна, у којима није било никаквога града, или што је још веројетније, у којима је град могао бити само стан старешине, без градског насељења, без вароши. Ипак се из законика види, да се увек *грађанин* (у оно време не држављанин него само становник града) супрот ставља *жуцљанину* (т. ј. сељаку) и *жуца* — граду. Члан 86 помиње ако је *што кому прешло или из града или из жуце*. Тако и члан 1. о пратњи цара на путу показује у земљи *градове и жуце* као средишта и округе речима: *Цара сваки да диже куде само греде, град сваки до жуце, и жуца до жуце, и пакли жуца до града*. Члан 12 укидајући приселицу за *грађане*, напомиње да *жуцљанин*, био мали или велики, мора ићи к стањанину (т. ј. гостишчару). У члану 110, који уређује суђење за грађане, помиње се шта ће се радити у случају кад *жуцљанин* има што да се суди са *грађанином*.

Жуцљанин се, по том, у оно време говорило тако као што се сада говори *сељак*. Осећа се, дакле, у обичају језика разлика доста знаменита. Данас се

према *варошанину* истиче *сељак*, становник појединих места градскога подручја; онда се пак истичао *жуцљанин*, становник целога подручја. Изгледа већ по том обичају језика, да се целина тога градског подручја, целина жуце као жуце, онда осећала нешто јаче него што се осећа данас. Напомињемо само ово извођење, не знајући може ли се оно потпуно оправдати. Међу тим законик нам сам показује доста бележака које указују на целину жуце, и с тога мислимо њих прегледати пре него што пређемо на села, места из којих су биле састављене жуце.

Целина жуце види се најпре по неким изворима доходака, који су се делили по жуцама. Тако члан 43 Душанова законика помиње жировницу по жуцама. *«И ако се — нише ту — у жуци жир роди, тога жира цару половина, а тому властелину чија је држава, половина.»* Могло би се мислити да је жировница цела припадала цару у жуцама или у селима (деловима жуце) где није било ничије друге државе. С друге стране из члана 16-ог и 17-ог види се да су жуце имале заједничка пасишта, без обзира на то јесу ли или нијеу биле под једним господаром, јер се заједничко жуцско пасиште није смело забранити ни једноме селу из жуце, било царско, црквено или властeosко. Пасиште је, дакле, мимо разлику у својини села, било заједничко за то што се сматрало више жуцско него ли сеоско. Да су та пасишта била не само заједничка, него и да су се јасно знале њихове границе, показује члан 16-ти, у коме се сва села међу у том праву под једнако, и у коме се помињу законити забрани (забели, као што се и данас

говори у Старој Србији и ливаде.¹ Дало би се мислити, да се тим наредбама штити некакав старији правни обичај, на који се почело устајати у име појединих приватних права, а закон га је узео у заштиту. У дечанској хрисовуљи помиње се такође некакав забран Крива Веја као зимовиште стоци два села, Куманова и Средњег села, која су припадала дечанском властелинству. У томе је пример ове заједнице пасишта, о којој говоримо. Жупа као целина по границама својим, насрам манастирског властелинства као друге целине, истиче се у једној повељи краља Владислава, којом он Богородици бистричкој потврђује нека села приложена од Немање. У томе споменику читамо: *што је о ову страну дела, този жуписко, а што је о сију страну дела, този црковно.*²

Осим ових права царевих и жупских, која истичу жупу као целину, има још дужности које исто тако истичу целину жупе. Нећемо помињати горе наведени члан о пратњи цара на путу, где се жупа истиче као целина, пошто је ту извор заједнице у случајној једнакости дужности, која би ишла с једног краја на други и кад заједнице ни по чем другом не би било. То се исто може казати за дужност зидања и оправљања свога града, коју су морале вршити

¹ Ча. 16 законика: *Село селомъ да насе, коудъ едно село, тоудъи и друго, развѣ забвѣа законитыхъ и ливадъ законитыхъ никто да не насе.* — Ча. 17: *Жоупа жоупѣ да не понаса добиткомъ ништа. Ако ли се изиде едно село з този жупѣ оу кога любо властваниа, или естъ царства или или естъ црковно село, или властваники, оаомизи селѣ никто да не забрани пасти — да насе коудъ и жоупѣ*

² Луб. Стојановић, Споменик III, стр. 6.

све жупе, осим становника који су у њима нарочитом владалачком повластицом били изузети. У више споменика помиње се некакав *данак жуписки и за жупу*, о коме сад ништа више не можемо да докучимо. Тако се у повељи краља Владислава цркви Бистричкој у Лиму наређује за људе те цркве: да немају *никакве салате ни с калми разов што јеј реку госнода на се плагити*. Ниже наведена места показује да се ту поглавито мисли жупа. Краљ Драгутин у једној хиландарској повељи ослободи хиландарске људе *от всех работ малых и велих и оброка да не дају жупом* (т. ј. са жупом). А краљ Милутин у својој једној хиландарској повељи наређује исто тако да су хиландарски људи слободни *од всяких работ краљевства ми, малых и великих, које бивајут по временеву или у граду или по земљи, и дани никере да не приплаћају ни земљом ни зградам* (мислим да треба читати: *ни са земљом ни з градом*) *ни мале ни велике, ни оброка никаквѣ*.¹ Тако се у Душановој повељи о цркви Св. Николе Врањинскога наређује да црквени људи *не зиђу града* и да у *жупу не приплаћају*.² У другој повељи истога цара за цркву Св. Николе на реци Пишњи људи се те цркве ослобођавају *од приплате жуписке*.³ Исто тако се *приплате жуписке* опраштају и људи цркве Арханђелове у Призрену.⁴ Из тих примера се види, да се та приплата плаћала у целој земљи. Могло би се мислити, да је ова приплата долазила од кривичног јемства,

¹ Луб. Стојановић, Споменик III, 7, 12, 13.

² Mon. serb. 115.

³ Гласник XXIV, 246.

⁴ Гласник XV, 305.

но ком су жупе као жупе биле дужне понекад накнађати штету у случајима у којима је за штету била одговорна цела жупа. Законик доиста има пропис кривичнога јемства и поступка, по којима се жупа, према обичајима средњег века, сматрала као и село. Тако је по члану 206 законика¹ жупа сматрана за одговорну и морала се судити са свињаром за покрадене свиње. Овај се члан лако објашњава тиме, што је жиронађа била подељена не по селима, него по жупама, јер се није налазила у селима него по шумама, између села. Према томе је и одговорност долазила не на села него на жупе. Исто тако се жупе тиче и члан 209, који говори о градској околини и наређује, да градска околина, која није била ништа друго него жупа, плати све што се пороби или украде око града.² Само што у оваким случајима одговорност може бити није падала на сву жупу него на села граду најближа. Тако се разумевање оправдава члановима 210 и 211, који говоре о истоме предмету. Тако се у члану 210 говори о дужности да брдо пусто међу жупама чувају околна села, јер ће иначе, ако страже не уичувају, плаћати штету, грабеж или крађу која би се у тој пустоши догодила.³ А у члану 211 забрањује се пљачкати

¹ Члан 206: И ако гоусарь оукраде свиinie царске да плати околина. Ако ли се оукрадоу свиinie, да се соудит свииньарь съ жоупомь, што рече соудь.

² Члан 209: Градська земля што е около града, што се из нон гоуси или оукраде, да платит тоузи етсе околина.

³ Члан 210: Ако е брдо пусто мьгю жоупамь, села околина која е около тогази брда, да блюдоу стражь. Ако ли не оудблюдоу стражь, што се вунни оу томази брди оу пустоши утета или гоуса, или крада или комь зло, да платяю околина села, кониь есть реусенъ блюсти поуть.

село умрлога у жупи или међу жупама, и за штету се чини одговорном сва околина из једне или из суседних жупа, ако је село на граници.⁴ Најпосле се целина жупе види још из чл. 152, у коме се говори да се лопов или разбојник, ухваћен у крађи или грабежу, може предати *жупи* или *селу*, али ту се, без сумње, целина жупе мисли само у њеном старешини.

Као што се по свему види, целина се жупа данас још може разабрати само по врло slabим знацима, и осим административне везе, која је ову целину држала око града или жупскога старешине (кнеза или жупана), слабо се види других веза, које би жупу показивале као целину, везану јачом унутрашњом друштвеном заједницом или организацијом. О предмету који нас је овамо повео, о *прилици* или *даику жупском*, све ове белешке не дају готово никаквог објашњења, и он остаје нашем оку таман и непознат. С њиме пак отимље се од нашег испита по свој прилици најзанимљивија страна, из које би се о целини жупској могло највише научити.

Са свим је друкчије при селу, праве средишту насељења, које се истиче простотом и честоћом. Села се помињу на све стране, а градови су и онда били ређи, и ако их је било у неку руку више него данас. Све дужности које смо горе истакли као дужности жупске, природно су се разлизиле на поједина жупска села у толико, да у сваком жупском послу и у свакој жупској дужности нису ни учествова-

⁴ Члан 211: Кто ли оумрл, а нмл едно село оу жоупе или мегю жоупамь, што се зло оуини томази село, етсе тоузи зловь да плати околина.

вала сва села једне жупе, него су често учествовала нека из једне а нека из друге или треће суседне жупе, по месту самом. Жупу је дакле везивао у целину или један господар (баштиник или проијар) или државни од цара постављени старешина (ако не би било једнога господара¹) и њезино средиште град, и осим тога не виде се никакве друге жупске организације. Са селом већ није тако. Жупа је више географски и административни појам, а све оно што се каже да чини жупа, у ствари су чинила села. Село је она животна стварна снага, која чини све оно што се каже да чини жупа, селом је живела жупа, село је права антитеза града у свима случајима где се чита жупа постављена као антитеза града. И село нам се јавља као прототип друштвеног уређења народног; с тога се и обраћамо појавима, из којих можемо посматрати организацију тога прототипа. Срећом има толико грађе што из споменика што из живота, да село можемо с више страна размотрити.

У данашњој државној подели међу округом и срезом има општина, које често, особито у новије време, обухватају више села. Село је, дакле, као целина у неку руку или са свим или у пола утопљено у општини. Тога у старо време није било, и у нашем се народу, управо до новог државног времена у Србији, није знало шта је сеоска општина; место општине знало се само за село. Од градова, дакле, није се онда прелазило ни на што друго него на села, и онда су се по жупама или по пределима

¹ Упореди члан 29. законика.

градским (како би се старијим језиком казало) налазила само села. На другом једном месту овога списа ми смо већ напоменули, како у томе времену ни реч општина у нашем језику изван приморја није имала свога садашњег значења. У законнику се доиста увек говори у жупи само о селима као о саставним деловима жупе и као о срединама насељења изван градова. Говорећи о *жупама смесним* (мешовитим по имању) законик зна у чл. 29. да у њима има *села*, и да она могу бити царска, властeosка или црквена. Говорећи о *међама*, у чл. 31 и 32. законик опет зна за *села* и за *својске међе*. Утврђујући таксу за баштину и за продају имања, кад би коме било записано од цара (а може бити и при продајама), законик зна за жупу, коју дели само на села, проишлеујући таксу за свако село, за град, за село (ако би једно било некоме уписано.¹) У тим текстовима законик нам разговетно каже, да су се жупе делиле само на села. Није, дакле, чудо, што се и у свима осталим члановима законика село увек сматрало или као самостална целина или као саставни део жупе. И по томе, као што се држава делила на земље, а земље на жупе, што се тиче насељених места, подела је била и проста и разговетна. Знало се за град, за трг, за село — и више ни за што. Свако је насељено место чинило целину за се, ма како малена она била, и управљало се у свом унутрашњем животу по својим потребама. С тога ћемо

¹ Чл. 35, 36 и 37 законика Душанова. Од тих чланова је најразговетнији за ово питање члан 35, који каже: **И што данисе царь баштине, кони жупине село, да кесть логофети. а. перперь за хрисовиль; а кони жупи, одь вѣслаго села. а. перперь.**

и ми са жуње прећи на село само, те потражити шта о његовој старини још можемо докучити.

Као што је радња становника зависила од места и од природе земљишта, тако је и облик старих села зависио и од места и од радње сељака, а на њ су донекле утицале и племенске особине сеоекога становништва. По радњи сељаци старе српске државе били су поглавито или ратари или сточари, каткад пак и занатлије или мајстори. Споменици показују да је та подела била у старо време јаче обележена него што је данас, јер данас више видимо да по месту једна или друга радња само надвишује другу, и тим надвишавањем крајеве обележава као сточарске или као ратарске. Старије доба као да је показивало више искључивости, што ће нам одмах ниже показати проматрање самих споменика. Током историје и образованости живот се у селима старих српских земаља развио тако, да су национална имена Власи и Арбанаси ово друго каткад, а оно прво махом постала синоним са именом сточара, толико да се у један мах Влах увек говорило за сточара и онда кад сви Власи ни из далека нису били Романи, јер Влах у нашем језику од старине па и сад значи човека романске народности, а у новије време поглавито Румуна. Као што је Даничић добро оназио,¹ то је морало доћи отуда што су у једно време Власи, т. ј. људи романске народности, по главној својој радњи били сточари. Филолози су утврдили да је реч *Vlax* германскога порекла, и да је у Германаца значила народности негерманске, најпре келтску, а по

¹ Рјешени из књ. ст. под *Vlax*.

том романску. Од Германаца је реч прешла Словенима, где је значење одмах с почетка везано за романска племена у опште, а касније се утврдило за романска племена Балканскога полуострва, а у Срба се још ограничило и на Румуне доњег Дунава. Грци и Византинци као да су ту реч примили од јужних Словена, и то позније, јер најстарији помен не прелази годину 968. Тоба ради није чудо, што и у Грца реч има све од старих времена исто значење које су му јужни Словени дали, а оно је трооструко, значи т. ј. или пастира полу-настањеног или ненастањеног, или Румуна (само до половине XIII века и Италијанца), или проста и груба, па и друге вере човека. Још Ана Комненова и Пахимер употребљавају реч *Vlax* да обележе негрчка племена Балканскога полуострва, разумевајући Словене и Румуне. С тим је у логици о вези, што становници даљматинских градова зову Влахом све сељаке из унутрашњости, и што се у Босни и у Хрватској истим именом служе за Србе православне, исказујући тим назвањем и свој правоверни понос и неку врсту презрења као спрам простака и људи који не знају шта верују. Још да додамо како и Арбанаси *Vlax* зову ненастањеног пастира, а *чобанином* — Румуна, појав који горе постављену синонимичку утврђује. Није лако разјаснити шта је дало повода, да једно народно име, као што је *Vlax*, добије тако разноврсна значења. На Даничићево тумачење наилазило је више писаца, сваки својим путем. Један Енглез тумачећи значење речи *Βλάχος* у новогрчком језику помиње да је то народно име постало апелативно за пастире, као што су јужни балкански Румуни (Цинцари), „за то што се Влах пастирским

послом искључиво бави.¹ Али је необјашњиво да се Румуни Балканскога полуострва, којима је порекло од римских насељеника из времена римскога царства, и од поромањених староседелаца (појав који је разумљив више за настањена места и средишта) на крају сеобе народâ и словенског насељења затеку само у друштвеном положају ненастањених планинских пастира, у ком су положају, настањујући се мало по мало и опкољени од свуда словенском масом, и пословенили се.² Остављајући даље расправљање тога занимљивог појава етнографској историји, нама је овде на реду да забележимо да су влашка села у старим српским земљама имала и друкчији облик и друкчији назив него ратарска, што се разговетно познаје по споменцима.

Разлика у облику сточарских и ратарских села долазила је, осим традиције, која је на Балканском полуострву напредно силна, већ и од самога земљишта, пошто се сточарска радња вршила по планинским крајевима или на планинским странама појединих предела. У планинским крајевима источне Србије и данас се могу видети двострука села, једно зимње на једном месту, и једно летње, растурено у појединим колибама по планини. Летње село се растура по становима или бачијама, где се о стоци ради

¹ Sir Henry Holland, *Travels in Albania*, London 1819, vol. I, 133.

² Diefenbach, *Völkerkunde Osteuropas, insbesondere der Haemishalbinsel*, Darmstadt, 1880, I, 227—229. — Miklosich, *Ueber die Wanderungen der Rumunen*, Wien 1879. У тим књигама су сабране све белешке лингвистично и историјско за име Влаха и његова чудновата значења.

и сточна производња врши. За ту се производњу каткад цело село удружује, што се може читати у Милићевићевом опису бачија у источној Србији.¹ Прави Влази пастири, без села и сталних станишта, који само о стоци раде и лето са својом стоком проводе на планинским пасиштима, а зими се селе у жупнија места, још су и сад познати у јужној Србији у окрузима тоничком, крушевачком и пишком, у Тесалији и у Бугарској. Прекрасне белешке с почетка нашега века, пре нових државних формација на Балканском полуострву, и пре преображаја у турском царству, објавио је Пуквиљ у делу, о коме ћемо говорити ниже. А пре две године издао је др. Јиречек веома занимљиве белешке о влашким пастирима у

¹ Кнежевина Србија, Београд 1876. Пети појав с друге стране Србије описао је С. Кучарић у „Тежаку“ за 1883 год, стр. 599 у чланку „Бачијање на Остроубу и влашким планинама.“ За Копалник исто то тврди и С. Тројановић (Отаџбина 1889, XXI, 254), али он и ово напомиње: „Задруге при бачијању постоје само код Куповлаха, а код наших Срба на Копалнику нема ниједне. Поједини наш сељак, ако има само двадесет ована, истера их око Јеремија-не на суват, и с њима изађе бачија и чобанин, те остану докле не настује хладнији јесени дан.“ (стр. 251). Да су исто тако живели и Арбанаси пастири, који се помињу у старим споменцима, види се из записке патријарха Арсенија IV о његовом бегству из 1737, где бележи како су из Пећи пошавши сви поћ ходили, како су дошли до Ругове и како су код станова (бачија) арбанаских гостолубиво били дочекани. И. Руваран, Гласник XXIII. У Котаенском у Бугарској, било је ованих ненастањених Влаха пастира који су се звали Турлаци. Они су на зимовици ходили у тракијске равнице, а после 1812 населили су се услед тадашњих ратова у Добручи, где још и сад бачијају. Старешина овчара у них се и сад зове Белаја. И. Е. Гешов, Периодическо списание XXII—XXIII, стр. 311 и д.

Бугарској. И једно и друго дело помоћи ће нам, да изведемо на чисто и да потпуно објаснимо белешке наших старих споменика о овоме реду људи у старим српским земљама. По планинама се — пише К. Јиречек — лети настањује особито становништво. По узвишеним планинским пасиштима летују тамо Власи, ненастањени пастири, од којих су неки још сачували румунски цинцарски језик, а други су се погрчили. Ове две врсте Влаха, прави Цинцари, и Каракачани који говоре грчки, једни за друге не маре, и никада се међу собом не жене. У Копаонском крају још их зову и Арнаутима.¹ Ови Власи пасу своја стада по свој Старој Планини, од Србије до Црнога Мора. Пасишта узимљу у закуп од општина, села или приватних људи чија су. Долазе и с породицама, и станују по висовима од 1000—1500 метара по земљаним или дрвеним колибама с дрвеном стрехом, које зими остају празне, а некада су, кажу, живели по становима или наслонима од грања до половине укопаним у земљу. Ти су станови обично у гомили као мало

¹ И у нашим споменицима помињу се почесно Арбанаси не као национално име, него као апстрактно име за ненастањене пастире. Као што се види с овог места Јирекова њанге, то и сад још живи у Бугарској, а него тако и Пузивић приповеда, да се они ненастањени пастири, који се зими с планина спуштају у северну Јелзду, зову Арбанаси. Пузивић мисли, да су они били некад и по народности Власи, али да су се поарбанасили. По том тумачењу Арбанаси пастири били би ненастањени пастири, али арбанаске народности. Могуће је, да је та разлика вредна и за српске земље времена Душанова. Pouqueville, Voyage en Grèce, 2-me édition, Paris 1826, II, 389. Упореди и напомену мало више наведену о Турцима на Копаонског и о Арбанасима више Пети и њиховим бачијама из 1737 године.

село, јер по неколико тих власких породица живе у друштву, тако да их може бити по 60—100 лица, и имају старешину, који се сад по турски зове *ћелхаја*, у Македонији и *челник*, по грчким пак крајевима на Пинду и Олимпу *челингас* т. ј. челник-ас. Има их богатих и сиремаха, пасу на хиљаде оваца и нешто коња, а о рогатој се марви не баве. Живот им је врло првобитан и дивљачан. Мушки носе око главе модар шал, беле или црне вунене хаљине кројз македонскога, опшивене првим гаџаном, и црвен појас, опасан неколико пута око тела. Црте су им лица грубе и показују њихово постојано становање на горама и на ветру, али се у људи још налази и лепих лица; жене су им међу тим ружне, јер је од младих година сав домаћи посао на њима. Рађају се и мру по планини, и само о свадби и крштењу слазе с планине к најближој цркви. Хране се највише млеком и сиром, при том прже те једу бучков жир и мезгру млада дрвећа. Под зиму пале по пасиштима траву, да би на годину боље бујала, и тога ради често жегу и млада гору. Обично остају на планини од Ђурђева дне до Крстова дне, бавећи се мушењем стоке, бијењем масла и сирењем, а по том стрижењем вуне. У јесен потоваре жене, децу, своје млекарске судове и остало покућство на коње, и иду на зимовник, терајући пред собом своја огромна стада с великим овчарским пецма. Нестална њихова природа гони их много даље него што би потребно било, и са Старе Планине у Бугарској ишли су до скоро на зимовник у поља међу Дренопољем и Цариградом или у приморје око ушћа Маричиног. На Поморавља ишли су у приморје око Солуна. Чим

сине пролеће, они се опет крећу у планине.¹ Најновије границе нових држава пореметиле су овај стари обичај, те и они сад морају тражити своје зимовнике у царинским границама нових држава, па ће као и многи њихови претходници најпосле променити начин живота и негде се смирити и коначно настанити.²

Иста ова слика, међу тим већ скучена у државне границе краљевине Србије, види се у белешкама г. М. Ђ. Милићевића о Црновућима у Србији. «Црновућци, ипак он, са својим многобројним стадима, живе лето на планини, а зими слазе у долине к Белој Паланци, ка Прокуљу, и даље низ Мораву, где нађу сена за своју стоку. Црновућци (Каракачани) једни су по народности Грци, а други су Цинцари. Црновућци се зову по црним овцама својим, јер у многобројним стадима њиховим овце су махом гађе. Беле овце, по њиховом мишљењу, слабије су од оваца црних за ову климу.³» О њиховој производњи г. Милићевић је забележио ово: «У простој, узаној плетари од прућа, која је као какав општински кош, стоје полице са стотинама сирова качкаваља.⁴ С друге

¹ Cesty po Bulharsku 220—221. Исто то налази се и у делу Sir Henry Holland, Travels in Albania, London 1819, I, 133, где се такође говори о Влазима и о њиховом периодичном кетању станова сваке зиме и лета.

² Годишњаца Николе Чувића, IV, 246—249. Краљевина Србија, Београд 1884, 244—246.

³ То су жућкасте или белчасте когаче од сира, које се и сад продају по Цариграду и по другим већим местима по Истoku, ипак примитивна врета швајцарског сира. Ја сам у Нишу виђао протски качкаваљ са грчким натписом произвођача. У Цариграду

стране поређане су каце с обичним сиром, па даље чаброви, и други суди с маслом и другим белим смоком.⁵ О њиховој склоности к настањеном животу г. Милићевић је забележио ово: «Многи од ових номада говораху нам, да би желели ставити се гдегод за свагда. «Да будемо и ми Срби, господине, Србија неће да види стету од нама». Тако је говорио г. Милићевићу један од најбогатијих међу њима. О њиховој статистици исти је писац забележио још ово: «Године 1881 Црновућаца по њиховом казивању бегаше: у Славу 20 породица, у Топлом Долу 10 породица, у Засковцима 10 породица, у Белој Паланци 20 породица, на Конаонику 15 породица, у Црној Трави 14 породица, у врањском округу 20 породица, у планини Пасјачи и Голаку око 25 породица, највише, како се види у широтском и у топличком, а

се још и сад продаје сир у меховима о коме говоре наши споменици. Дубровачке невадане записке помињу влашки сир, и одређују му цену. Бел судије је то био сир у когачама, који се по старом најкадашњем обичају и сад производи по Балкану и продаје по јужним балканским пристаништима. Милошћ мисли, да се сиром, у Дубровнику за то цена одређивала (једно је такво таксеовље било 1357 године) што се он употребљавао и као средство исплате при трговању и разменама упоредо са кованим новцем. Ueber die Wanderungen der Rumunen, Wien 1879, стр. 4. В. Карић (Србија 404) бележи да «Црновућци управо и не сире качкаваљ, већ продају млеко закупцима, који га сире и сиремају за трговину. Ових закупника има понекад чак из Солуна, а има их и из Широта.⁶ Исто тако и С. Тројановић (Отаџбина 1889, XXI, 250) који је Црновуће посматрао на Конаонику, бележи да тамо млеко кувају Јевреји из Самокова и сир сире и разносе га по свету. Само једна задруга погодила је таког једног Јеврејина, те узгаји и сама ради те послове,

нешто само у нишком и у врањском округу.³ И на Копаонику бележе их два путописца, С. Тројановић Отаџбина XXI, 250 и Љ. М. Наставник 1890, 224. Понављајући све што већ знамо с друге стране, Тројановић прига да и на Копаонику поменуће пастире зову Црновунцима за то што су им овде црне вуне⁴, али их зову и Власима и Цинџарима. Они које је он видео боравили су већ и на Балкану. Хаљине носе као и Арбанаси. Под јесен слазе у топличку равницу на зимовник. Живе на планини заједно са женама у кућерцима од дасака блатом облењеним, који изгледају као пола орахове луске. Горња хаљина женска је као антерија и зову је *чун*. Говоре грчки. Године 1889 било их је на Копаонику 10 породица.

М. Ђ. Милићевић је на истом месту забележио да ови исти наши Црновунци знају да су из Епира из предела Загорја с планине Пинда, и да су се отуда разбегли од силе Али-паше Топеделије Јањинскога. Тако бележи и С. Тројановић о Црновунцима на Копаонику, помињући њихово казивање да су били око Јањине у селу Шираку. И писац из „Наставника“ бележи као и Тројановић. Међу тим што је у М. Ђ. Милићевића забележено, да су ти људи били тамо настањени сељаци, па да су се од времена Али-паше и од те његове силе пономадили, није тачно. У планинским венцима Пинда и Олимпна, по планинама скоро све до Охридскога језера, живела су још у почетку овога века многа племена још ненастањених

³ Међу тим у Тесалији и Епиру, одакле су и наши Црновунци, познато је име *Каракачане* које се даје овим Власима што прво одело носе. Да није наше *Црновунци* само превод тога тамошњег имена?

Влаха номада. Земља њихова звала се Велика Влашка, и у висовима планинским Горња Влашка. Њих на том истом месту бележе још византијски историци. Влахе настањене међу Преспом и Костуром спомиње још из X века Кедрин, за остале на том крају знају историци Пахимер и Ана Комненова. Халкокондила (из XV века) забележио је, да их има од Дакије (т. ј. садашње Влашке) па до Пинда у Тесалији, и да им је језик једнак с језиком Влаха на Дунаву. Епирска хроника спомиње Влашку и Грчку Влашку.⁴ У Давиловим животима краљева и архиепископа српских спомиње се већ за краља Милутина, како је у једином рату ишао с војском те освајао и пленio „државу земље Влахотске“. Мало пре споменућа епирска хроника спомиње у том крају и у пределима Јањине владу Душанова брата Симише и српских властела Прелеуба и Хлапена. Власи с почетка овога века у планинама око Пинда само су последњи остатак једне форме живота врло старе на Балканском полуострву, која је још за средњег века тако рећи широм обухватала веће планине по свему Балканском полуострву, дајући ондашњем полуострву тип чудноват и оригиналан, пола номадски ненастањене, а пола настањене земље. Пуквињ тачније пришеведа узрок који је давашње наше Црновунце и бугарске Каракачане доиста отерао из Епира у Србију и Бугарску, ма да он сам то насељење у Србију и Бугарску не помиње. Тај је узрок насилничка влада Али-паше у почетку овога века, који се није хтео задовољити старим незнатним дацијама, него је од

⁴ Главног XIV, 233—237.

Влаха почео отимати њихову имовину, није им хтео поштовати њихову стару самоуправу, уставио је своје пастире, и почео им отимати пасишта, и још је, тобоже ради сигурности, међу њих послао своје арбанаске буљубаше, пореметивши сав њихов домаћи ред. Ову читаву револуцију озго начињену насиљем једнога човека Пуквиљ је забележио као сувременик, који је онамошњи народни живот с љубављу и интелигенцијом посматрао.¹

Веома је занимљива слика коју је Пуквиљ нацртао о животу тих јужних Влаха из околних Пинда у почетку XIX века. Она допуњава податке које смо горе навели. И Пуквиљ дели те Влахе на настањене горе навели. И Пуквиљ дели те Влахе на настањене и ненастањене. „Неки су се одали занатима и настанили се по варошима; други су се настанили по селима наврх планинских кршева или по висовима где снег не копни кроз највећи део године, а неки су остали пастири као и стари њихови, и они живе нестално, крећући се с места на место, преко целе године. — Они што су се настанили по варошницама и селима имају за управу савет најпаметнијих старца и држе се својих простих закона који су једноставни као и обичаји њихови”. Пуквиљ за тим описује планинску варошицу Каларитес, близу Мезова, где се развила била извозна трговина са влашким сиром, маслом, вуном итд и где се вуна почела израђивати, прести и ткати. Од осталих заната утврдио се био кујунџијски. Нарави тих Влаха описује Пуквиљ као пуне крепости и простоте. Вера се међу њима у почетку овог века штовала као у сред-

¹ Pouqueville, Voyage en Grèce, 2-me édition, II, 391—392.

њем веку, и стазе и путеви планински кроз тај чисто планински крај испуњене су биле црквицама и хришћанским белегама. Власи пастири и номади, наставља даље Пуквиљ, којег овде наводим у збијеном изводу, брину се само о својим стадима и тумарају, према добу године, од врхова Пинда низ долине свију река што у том планинском ланцу извиру, до у околна приморја. Једни се зову *камбизи* (што значи пољаци) једни *карагули* (стражари), што и дан и ноћ чувају своја стада, једни *карагули* што су одевени у црно. Живе као и пустињски Арапи под чергама, једнако носећи са собом све што имају. Плаћају цару харач, а данак паши у којег крају станују. Пасишта су им од вајкада подељена међу племенима, а старешине њихове, вршећи патријархалну власт, деле их сваке године међу поједине породице или задруге и дружбе. Чим прође Ђурђев дан, они се пастири покажу на висовима изворног предела Пенејева. Своје станове распореде на доглед, да се могу дозвати уговореним ватрама, или се сместе по колибама начињеним за лето, и тако се пењу лагано од виса до виса до на саме врхове Пинда. А у јесен, чим дуну хладнији ветрови, они тако исто слазе ступањ по ступањ на ниже на зимовник. Око божићних поклада они су већ у равнијим приморским крајевима на зимовницима. Тада се продаје масло, сир и вуна. Тада се куни порез у овцама за двор султански преко одређених закупца. Пошто се све то посвршује, пастири се разилазе на зимовник где је коме згодније према овцама, козама, коњима или говедима које имају. И зими живе под својим чергама од кострети близу извора или шума. На же-

нама су свакидашњи кућевни послови, оне пеку хлебац у пећима издубеним у земљи, перу, преду вуну, и бригу се о травама или сену, којим треба прихранити оболелу стоку. Обори су за стоку ограђени наслаганим камењем, и ту Влаха свако вече са својим синовима дотера своје стадо на ноћниште. Кад је најгоре време, ваља се више него ивад чувати од допова. Испод своје дугачке дебеле кабанице пастир крије пиштоље и дугу пушку, од часа на час призивљући исе. И ту се један стаи довикује с другим, ако је већа опасност. У македонским границама Пинда, око Авделе, Периволи и Сан-Марине полазак Влаха на зимовник и на летовник бива са црквеним свечаностима и благословом свештеника. Налик су на птице селице. Старачки савет одређује куд ће ко ићи. Неколико најјачих остану у старим становима, а остали се почну спуштати низ планине, разилазећи се на зимовник по равнијој Македонији. Од њих неки зимују и по кућама. У Зарку, варошци на Саламврији међу Трикалом и Ларисом, скупљају се у пролеће с онога краја Власи пастири са стоком, која је намењена за продају у Цариграду, и одатле је заједно даље терају на тај удаљени пут.¹

Ово је прастара слика која потпуно одговара ономе што се некада у Србији налазило. Данашњи Власи Старе Планине само су последњи остатак ненастањенога насељења, које се некад у много већем броју налазило по свима планинама нашег полуострва. Пошто нам је из разних споменика средњег века

¹ Rouqueville, Voyage en Grèce, 2-me édition, Paris 1826, II. 324—361, 381—397, III. 351.

позната која стотина имена ових Влаха из онога времена — и пошто у тим именима видимо махом чиста српска имена, са по гдекојим влашким именом, види се да је оваких ненастањених Влаха, који су свој живот нестално проводили са стоком по зимовницима и летовницима, било не само од романскога племена него и од словенскога, било да су то били Словени од искони или да су се првобитни Романи пословенили.¹ За етнографску историју врло је за-

¹ Примера ради све неколико чисто влашких имена из старих споменика. Тако се у живској повељи помињу: Бул (више њих под тим именом), Мргела, Бушило (више њих под тим именом) Букор, Тус, Гришон, Шарбан, Сингур итд. У Дечанској хрисовули помињу се: Барбат, Балић, Шарбан, Рада, Балдовин, Буновић, Алтоман, Кредул, Шишман, Мотул, Марин, Ален, Лушиа, Кавор, Бушкат итд. У Душановој архиепископској хрисовули: Урезуловић, Балдовин, Алтоман, Храјуа, Дајуа, Дојуа, Вада, Негуа, Храуа, Шишман, Стајуа, Вадуа, Роман (Рајуа Роман с братијом), Рашуа, Шарбан, Сурдуа, Урезуловић, Дражуа, Градуа, Шарбановић, Карнос, Буислав, Хиват, Лео Дагуа итд. Пошто су сви ови људи обично поменути у гомили имена може се узети да они ни онда већ, у почетку XIII и у половини XIV века, нису били Романи, али им је у именима несумњиво траг тога романског порекла. Алба и Албијана румунско је име, које се и данас даје у узичком и пожаревачком округу. Имена планина и места по свима српским земљама спомињу такође и некадашњу романску народност потоњих Влаха пастира. Примера ради навећу Стари Влах (у узичком и у крушевачком округу) као предео; Романија, Корона (један вис кабарски), Вашић (планина више Трашника у Босни и у Србији наставан Цера) Мишур, као планине; Урезуе (у сјеничком и у јагод. округу), Негринор, Букор, Румска, Барбатовац, Барбеш, Станишор, Бргуле итд. као имена места. У језику самом имаће још нешто гомили трагова. Примера ради споменућемо само речи вагра, шинора, позача, које су несумњиво румунског порекла.

нимљив појав, што су ненастањени начин живота до сад продужили људи романске народности и што су га Словени или пословењени Румуни са свим оставили, настанивши се коначно.

Наши споменици у осталом показују нам доста јасно овај етнографски развој, јер из њих видимо у нас Влахе сталне, који имају своја одређена седишта, и од осталих се разликују само својом радњом, и Влахе који путују с места на место. И осим тога, по нашим споменицима се виде јасно у старије време Власи без икаквих места, за које би били везани као што су се остали људи везивали за села и градове, и Власи с извесним местима и седиштима својим. У овој разлици се види јасно процес њихова поступног настањивања, којим се у највећем пространству Балканског полуострва са свим негребно помадски пастирски живот, којег је до XII века, па може бити и касније, било много више него што то последњи његови остаци показују.¹

Знатно је, што се први спомени Влаха у нашим споменицима чине без икакве везе за земљу и без икаква помена њихових седишта. Тако у својој даровној повељи Хиландару с краја XII века Стефан Немања помиње у своме дару манастиру да му даје *царике* (т. ј. селаке ратаре) у извесним селима, и пошто је то побројао, помиње да још даје *«од Влах Радово судство и Турбџо, свега Влах 170»*. Осим везе поданства манастирскога, која се утврђује напоменом

¹ Dr. C. Jireček, Die Wlachen und Maurowlfachen in den Denkmälern von Ragusa, Prag 1879, помиње такође, како се и из дубровачких споменика види, да су Власи били Wanderhirten, и да су се осим сточарства бавили и кривичлуком.

да ниједан од манастирских људи не сме остављати манастирско поданство, нити бежати ни под великога жулана ни под кога другога, не видимо никакве друге везе ових Влаха за земљу. Нити им се помињу границе, нити катун, и они се знају по својим старешинама и по своме броју. У Душановој хрисовуљи о десновском манастиру деспота Оливера стоји како је деспот дао манастиру разна села и приходе, и како му је *«катун влаха настројио»*. По том се ређају границе селима и имању, а за катун влашки границе се нигде не показују, али се даље каже: *«И што јест планина црквена и пашница и зимовишта, всем гем да обладаје црков светаго Архангела. Лише ли кто начнет по силе пашти или зимовати, да даје граници цркви по закону.»*¹ Црква је, дакле, имала планине и зимовишта не само за своје Влахе, него и за остале са стране. Али црквеним Власима границе нису биле одређене, него су се по властелинству манастирском могли кретати куд им се кад боље свидело. Па ипак ваља узети, да њихово кретање није излазило из синора манастирског, и ако они у њему нису били нигде стално настањени, него су за стоком ишли овамо онамо. Из тога би се могло изводити, да ти људи правих седишта нису ни имали, него да су тумарали за пашама као и данашњи Црновуци по Старој Планини, и да им се само знало поданство. Једино, може бити, што је у несталности и у кретању са зимовника на летовник било разлике, у толико, што су се неки кретали у кругу једног истог предела, а други су летовали по срединњим планинама, а зимовали по удаљеним приморским по-

¹ Гласник XXVII, 290, 295.

љима. То што смо горе поменули види се и у жичкој даровној повељи краља Стефана Првовенчаног. И ту се побрајају и села и жупе, па се после долази на паше зимње и летње, и онда се побрајају Власи по имену без икаква њиховог обележеног станишта, са њиховим старешином кнезом Грдом у почетку списка. Још је знатније што уста жичка повеља, говорећи о данку, узимље *Влахе* и *земљско људе* једне према другима управо као настањене и ненастањене, наређујући шта ће се чинити с данком покупљеним од људи настањених и ненастањених *а што доходи от влах или земљских људи*. Исто тако краљ Милутин у својој Хиландарској хрисовуљи даје цркви све оне који би дошли на њену земљу из туђе земље — *или је шарик, или влах, или кто љубо тубоземљанин*¹ — где се такође поставља једна према другој категорија настањених (у парцима или настањеним ратарима) и категорија ненастањених људи (у Власима или пастирима)¹. И у тој се хрисовуљи Власи помињу само по имену, и први међу њима кнез Воихна. Сва веза коју би они имали за земљу у томе је, што им хрисовуља даје пасиште Лабићево у Хвостанској земљи *јере не имаше светаја цркви пасиште у Хвостанској земљи*². Тај текст дао би мислити, да је Хиландар по другим земљама пасишта имао, и да му је краљ тада и у Хвостанској земљи дао, чиме би се само попустила претпоставка наша, да су ови манастирски Власи били без правих сталних станова. Још је краљ Милутин дао манастиру светог Никите код Скопља село Вањане (на два сахата од Скопља)

¹ Моп. serb. 60.

и Глухе с местом Краставцем и с *кагуром Влаха*¹, који се по свој прилици везују за то место Краставац. У светостефанској хрисовуљи краља Милутина и Драгутина ман. Вањи помињу се такође Власи по катунима названим по месним и по личним именима (Шипатовци, Урсоловци, Војисилци, Вобојевци, Власи, и катун Пижанци, Бугарски, Смудирози). И међе су им земљама биле одређене на Кијеву и Прчеву, али је осим тога манастир имао десет планина, које је без сумње давао под закуп другим Власима, а његови властити Власи по свој прилици су имали права, да по истим планинама ходе и своју стоку пасу. Драгоцено је што се у томе истом споменику налази једно место које изреком тврди да је међу овим људима могло бити и стална и нестална живота. То је место у закону влашком, који ћемо мало даље на свом месту цео изложити, и у ком стоји: *кто* (т. ј. који Власи) *села имају, да носе сена три дни*. То значи да правог сточара Влаха нико није могао терати на косидбу, али ако је тај сточар Влах имао сам њива и ливада и засељачио се, и он је имао дужност да с осталим сељацима иде на косидбу, работу која се морала хитно свршити. У повељи краља Милутина Грачаници опет се Власи помињу без места и по имену старешине, нешто на други начин. Тако се каже да се у промену дају Власи Драгобратићи за Влахе Команине. И овде се именују Власи по њиховом старешици. Лиречек је дубровачке записе о овим Власима разумео тако, да узима да су они живели раздељени у браства или племена, која су становала по селима или у гомилицама колиба или бачија, које

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, 14.

су се звале *катуни*. Живљење по браствима или племенима Јиречек изводи отуд, што су имена катуна обично презимена или имена по роду. Он наводи из околине Дубровника из времена 1430 влашка браства: Мириловиће, Бормаса, Подирићи, Плише, Бобане, Цилатовце, Кривојевиће. Познат је један катун *Ладовић* из 1278, један катун *Добрићи* из 1362. Као влашко браство помињу се 1428—1433 *Белице* из Зете, који су пристали да се населе у планинама у Конавлима на земљи дубровачкој.¹ За имена могу напоменути, да их доиста највише има по пореклу, али да их се налази и по месту, као што сведоче имена: Сремљани, Кострчани, Блатчани, итд. Њихово нестално живљење, а без сумње и унутрашња патријархалности ближа уредба у облику браства за цело су узрок овим назвањима по старешини или родоначелнику.

Да се у старим српским земљама доиста налазило ненастањених Влаха осим горе наведених података најјешће нам казује сам Душанов законик. У члану 180 законика наређује се, да на селу на ком „престоји“ Влах или Арбанасин, не може „престојати“ други који би ишао за њим; ако ли би стао силом, да је дужан платити глобу за потрицу. А у члану испред тога наређује се, да се за свађу или бој, ако је међу селима плаћа 50 перпера, а ако је од Влаха и Арбанаса 100 перпера.² Све се ово тиче ненастањених Влаха пастира и њихова сељања

¹ Dr. Jireček Die Wlachen und Maurovlachen. Prag 1879, 6 и 7.

² Члан 180: **Где престоји влах или арбанасин на селу, на томе селу да не престоји други греду за њим. Ако ли по снази стаде, да плати потрицу и што је иснаслеа.**

с места на место, и величина је казне одређена у намери, да се у заштиту узме насељивање од овога вечитога сељања. На то је ишао и онај закон Ст. Дечанскога у дечанској даровној повељи, који наређује да се Србин не жени Влахињом т. ј. сељак ратар да се не жени ћерју несталних пастира, ако ли би се и оженно, да сељак ратар не може отићи за женом у пастире, већ да се жена мора настанити у селу ратарском.¹ Деоба пасишта на летња и зимња, коју видимо још у жичкој повељи, помен пасишта упоредо са селима и засеоцима, и подела њихова на летншта и зимншта као што видимо у грачаничкој повељи краља Милутина од 1322 године (где се каже како су раније хрисовуље обдариле Грачаницу се-

Члан 179: **Потька истоу селкии ии перперь, а влахом и арбанасомь .р. перперь. И тезин потькс цдоу половини, а господарь половини тис коуде село.**

¹ То је оно: **Србинь да се не жени оу Влахеь, ако ли се ожени да ю веде у изроп'хс.** Доч. хрисовуља Глазнич 2-ог одељ. XII, 62. Многи су, па и сам Миклошић, *Wanderungen der Rumänen* 2, разумовали, да се ово тиче народности српске и румунске, што мислим да се одржати не може. Ово је овако било написано, кад је ишао на свет Јагићев и Ковачевићев издање свето-степанске хрисовуље од краља Милутина. Тај драгоцен споменик даје пак сјајну потврду за наше разумевање, јер у њему се о истој отвари говори много јасније него у Дечанској хрисовуљи, ево како: **Србин да се не жени у власех; ако ли се и ожени у невет игумноу, да се ограби и свеже и он влах от кога се буде женил, и да се врати без воље овет на очино место. А који буду стараници, и не вазмогу се повратити, ниједан да не војник, нъ аси белатори.** Јагић, 25. Ковачевић 6. О белатору говорићемо мало ниже на ново. Мислим да ове речи: **да се врати без воље на очино место** разговорно показују да се више посто работник ратар и работник настањил, него работник пастир. Финансијске разлоге, који су у овоме преуђивали, лако је увидети.

лима, засеонима, *пашима*, *летинишима* и *зиминишима*), за тим наплата *травнина* на пасишта онде где би се дошло на туђу земљу (о чему такође има помена у хрисовуљама)¹ јасно нам показују и јачи број и велику знатност ових Влаха пастира, мање или више насталих настањених. У једном дубровачком писму краљу босанском од 1406 помиње се како су Дубровчани били допустили некаким Власима Кујавићима и осталима из Босне, којима као да се није знало правог зимишта, да престоје те зиме на дубровачкој земљи, што је за њих у Дубровчана сам краљ измолно, али како су они тада владали се рђаво, починили силну штету и убили некака човека, то им Дубровчани већ нису више хтели допустити да на њиховој земљи зимују. Дубровчанима су они људи били познати, што су они с многих страна у

¹ Пасишта летња и зимња и приход од њих били су један од главних извора за дохотке манастирских, а без сумње и осталих властелинаста. По манастирским можемо ценити остала за то што међу њима није било разлике, а о манастирским су се хрисовуље сачувале, те по њима можемо ценити и остала. У хрисовуљи од 1332 којом Душан потврђује дар протосеаста Хреље Хиландару пише: **И из планинахъ више писанихъ и зимовиштихъ и поминстръ и планинотихъ, (т. ј. травнина и доходак од планине) все мало и голъно да си оузима цркви.** Споменик III, 26. У хрисовуљи хтеговекој Душан даје манастиру зимовиште речима: **И забелъ краљевства ми Жеднъ приложихъ сестои Богородици хтеговској да си има зимовиште ковиламъ и оцидамъ.** А истом хрисовуљом даје летње пасиште речима: **И видъ краљевство ми цркви сестоиу Богородицоу хтеговскоу не имоуштоу планине, и приложихъ планиноу на Нощдохъ (Нашо дол?) съ всьми цегами окодинни да ю има скета цркви, и да не цетеха ништо оуь владоуштихъ краљевства ми, ни травинуръ, ни Арбанасинъ ни Владь.** Љуб. Стојановић, Споменик III, 30.

Дубровник доносили на продају свој сир и вуну и куповали онде со. Та је радња била толико значајна, да се увек та продаја осигуравала уговорима. То је прва основица познате и чувене дубровачке трговине са Србима.

Тако су Дечанима биле дате простране планине, и хрисовуља наређује да их нико не може уживати ни властелин, ни Влах ни Арбанасин, без погодбе с манастиром. За цену потврђује закон *стари*, и одређује глобу од 500 овнова ономе ко би ову краљевску наредбу преступио. О *травници* је, дакле, био *стари закон*. Тај је пак закон био: *од стада два овна и два јагњета и сир и димар.*¹ Душанова арханђеловска хрисовуља говори за планине те цркве *„Бго узедене пасти по игуманову реченију, свак да даје травнину како је закон; кто ли узедене посилијем, да плати цару 300 пердери, а цркви доходак по закону.“*² Исто тако говори и лесновска хрисовуља: *И што јест планина црковна и планина и зимовишта всем тем да обладаје црква свегаго Архангела; аште ли кто начнет по силе пасти или зимовати, да даје травнину цркви по закону.*³ Исто тако у Душановој хрисовуљи датој 1353 за цркву св. Николе на Пшњи, каже се: *И Власи који узоне зиме добитак на земљу на црковну у зимовиште, да дају цркви травнину по закону, такожде и Србље.*⁴ Тај је крај био у жупи под планином Козјаком, где су без сумње за онај

¹ Дечанске хрисовуље, 56.

² Гласник XV, 301.

³ Гласник XXVII, 295.

⁴ Гласник XXIV, 246.

крај биле зимње паше. К. Јиречек спомиње како је и турска управа наплаћивала *травнику*.¹

Позије наредбе XIV века, а међу њима прва иста дечанска, коју смо сад наводили, већ нам показују Влахе с границама и пастирским селима, на по пута и сталном настањенју. Првом дечанском хрисовуљом дати су Дечанима Власи Ратишевици (17 кућа) с међама; Власи Сушичани (29 кућа) с међама; Власи Вардиштани² (11 кућа) без међа; Власи Ленчиновци (18 кућа) без међа; Власи Тудоричевци (29 кућа) без међа; Власи Световрачки (35 кућа) без међа; село Ђурашевско Рзивићи и два катуну Влаха Ђурашевских (у селу Рзивићима било је 35 кућа, у првом влашком катуну 16 а у другом 20 кућа) са међама, које су сигурно обухватале и међе сеоске. Ови Власи Ђурашевски у другој су хрисовуљи умножени са нових 14 кућа и прозвани Власи Сремљани³, и катун Арбанаса (29 кућа) без међа, у ком су, како имена по-

¹ Cesty po Bulharsku, 223. И у Србији се то и до данас у неколико сачувало. Стара травница на Конаошци се зове *нагоманца*. Ту су четири околне општине откупиле то право за суму од 1717-50 дин. на годину још под кнезом Милошем, и оне су наплаћивале од Црпкована који су изговили стоку на пашу у Конаошци. С. Тројановић, *Отаџбина* 1889, XXI, 253. По Вукову Рјечнику *нагоманца* се зове кад многи људи дотерају где свиње на жарчење. Једна Душанова хиљандарска хрисовуља помиње и *травничара* као државног чиновника, који је, без сумње купио травнику. Споменик III, 39.

² М. С. Милојевић, *Путопис III*, 129 помиње планину *Вардишту* и испод ње село *Краљак*.

³ На аустрајској ген.штабној карти забележена је на северо-истоку од Ђаковице у крај Дрима *Sina Sermiani* као планина, а има на јужном њеном крају и село *Sermiani*. То је без сумње место ових Влаха Сремљана.

казују, доста живели Арбаваси. Друга хрисовуља показује и у овом катуну Арбанаса 15 кућа више. Али се толики вишци налазе и при селима, као што ћемо ниже показати. Још је друга хрисовуља додала к овима нове Влахе Пагарушане са 31 кућом. Занимљиво је, што се и ови Власи зову или по човеку или по месту. Истицање човека, родоначелника или старешине, које у првим помешима видимо, такође је знак, да се у њих гледало више на старешину, него на место становања, ради несталности овога другог. Међу Власима Ратишевцима спомиње се, на прилику, један по имену Ратиш, међу Ленчиновцима први је који се помиње Ленчин, међу Тудоричевцима — Тудориц; Сушичани, Вардиштани и Пагарушани зову се по планинама, у којима су им била пасишта. За Сремљане који се у првој хрисовуљи зову Власима Ђурашевским видимо да су припадали истоме господару или истоме роду којима и село Рзивићи; по томе се може мислити на неку везу међу њима и међу селом Рзивићима, од прилике као међу селима и летњим бачијама сеоским по неточној Србији. Знатно је и то, што се у тој дечанској хрисовуљи Власи помињу с међама онако као и села; што се по томе и они ипак не узимљу више само по броју и по старешинама, него и по земљишту, на ком су већ стално почели боравити. У дечанској се повељи спомиње још и *катун*. Исту реч налазимо и у свето-стефанској и арханђеловској и у другим хрисовуљама и засебно и са везом за поједина места. У свето-стефанској хрисовуљи још се у међама села Дабрхаве спомиње *Јаќимово катуншито*. Од *катуна* је, дакле, могло бити *катуншито* онако исто као што је

од села бивало *селаште*. Дангичић је у Рјечнику из књижевних старина тумачио да је *катун* управо пастиште, *regio pastoris*. Вук у Рјечнику бележи да *катун* значи оно исто што и *стан* и *бачија*¹ т. ј. летње колибе пастирске за сточарску радњу. По моме личном разбирању, то *катун* донета и сад значи у Црној Гори. К томе се може додати да у Шумадији *катун* још и данас значи и циганско село т. ј. село номадско.² К. Јиречек бележи да се у Бугарској Цигани и сад зову *чергари* и *катунари*. Старе трагове влашких или пастирских привремених села исти писац потврђује и називима садашњих села, као што су *Катуншита* и *Катунца*, села у Бугарској, у којим се примерима некадашње обично апелативно име претворило у име особно.³ Тима примерима могу се придружити примери из Србије, где има једно село *Катун* у крушевачком округу, а друго с истим именом у Темнићу. Још се зову *Катун* и два засека села Вртогоса у ивичњском срезу округа врањског.⁴ А тај исти пример налазимо у Јелаци већ до самог коринатског залива. Једно место, јужно од Арте и њенога залива, зове се *Катун*, једно село у Акарнацији зове се *Палео-*

¹ На Мучу у узичком округу једно се стеновито пусто место зове „Бачије Страхинаћа Бана.“

² Милосић, Die slav. Elemente im Neugriechischen Wien 1870, 27 спомиње да *катовџа* у поногрчком значи и чадор и стан и пртљак војнички и кућу и собу. Ту се наводи неки пример из пригорске народне песме који гласи „Разапеше Пилери катуне“, и који показује да катун значи чадор или чергу.

³ Cesty po Bulharsku, 20, 220.

⁴ Милићевић у Годичници IV, 299.

Катун (Стари Катун и Катуншита), друго једно село на истој страни зове се *Влахо-Катун*.

Да у нашим споменицима катун не значи ништа друго него пастирско село, онако како га је описао Јиречек у беленци о садашњим Власима по Старој Планини, види се јасно из горе наведене белешке из дечанске хрисовуље, у којој се уз катун набраја број кућа или породица. Име катунске нахије у Црној Гори не показује ништа друго, него да су ту у старо време, као што је из прошлости Црне Горе добро познато, били сами катунци или пастирска села.¹ Једно место у Душановој арханђеловској хрисовуљи бележи, како се *код катунца* Влаха Драгољеваца деле путеви, и како одатле почињу међе Драгољевцима.² И ту се, дакле, *катун* узимље као име апелативно, које значи влашко или пастирско село. Име, дакле, којим се у старо време звало село пастирско, и које и у данашњем језику у неким крајевима значи колибе сточарске, несумњиво нам црта облик старог пастирског села, само што данас таквих села има по целом Балканском полуострву веома мало, а некада на свима планинама полуострва друкчијих села није ни било. Стари језик, међу тим, као што је особитим именом звао ратарско а особитим пастирско привремено село, — и куће је тога села исто тако особитим именима називао. Села се [ра-

¹ „Катунска је нахија од пактивијева била Зетска планина, у којој су Горњо-Зетани имали своје катуне.“ И. Душић, Гласник XL, 4.

² Гласник XV, 229.: А се неги Драгољевцима: ѿ Истока камо се раздвјаху, пошти коњ катунца, едиџ пошти оу Истока, а други оу Гонио преко владолскога пошти.

тарска) по томе језику састоје из *кућа*, а катун (влашки и арбанаски), као привремена села, из *клетџ* и *клетшига*. У Душановој арханђеловској хрисовуљи помињу се на два места *клетџ* у границама (*накопур пада на клетџ; на Дугугову клет*), а за дакџину пастиреку прописује се у истој хрисовуљи да Власи дају од *клетшига јажњетину и испорак*.¹ Такав неки данак од своје стоке у природи Власи с Пинда плаћали су, без сумње по старим обичајима, Султану још у почетку овога века, како пришеведа Пуквиљ. О томе пак да је било и настањених Влаха, још се боље уверавамо из Душанове хрисовуље арханђеловској цркви у Призрену, у којој се Власи већ и не помињу другачије него по катунима и са међама. Тако је Душан дао призренском Арханђелу Влахе Блаатчане (87 породица), и одредио им међе додавши и истима и село Тумичино са свима својим међама. И ови су Власи, дакле, већ припадали неком селу, држећи с њим извесне везе, а први се пред њима помиње Банслав премићур (т. ј. кмет). За тим је још дао Душан Арханђелу катун Гунцате (75 породица) са међама, катун Јанчишта (32 породице) с премићуром Воихном опет с међама, који је припадао Власима Добрушињцима; катун Голубовце (36 породица са кнезом Ђурђем); катун Кострчане (68 породица с премићуром Богданом) с међама; катун Синанице у Хвосну (33 породице) с међама њиховоме катуну

¹ Даничић Рјечник из књ. ст. *КЛЕТНИЦЕ* и *КЛЕТџ*. Реч *клетшига* долази као називање пастирског стана или куће и у свето-степанској хрисовуљи где се изређује да дужност провоса соли буде распоређена тако да 40 влашких клетшига имају пренети 10 товара, по томе једни товар пада на 4 клетшига.

и њиховој планини, која им је засебно била одређена; катун Пинунци (36 породица) с међама; катун Драгољевце (80 породица) с међама и с планином, којој су такође засебне међе биле одређене. И то настањење у почетку је било тек половно. Од правих чергара и несталних колибара ови су се људи почели настањивати најпре на извесном месту под једном планином. Али је начин њихова живота, без сумње, још остао позадуго онако прост и колибарски, како је и пређе био. Иначе се њихова села не би двојила од осталих, као што их и споменници XIV века редовно још двоје. У једној даровној повељи из 1382 о манастиру Дренчи, задужбини монаха Доротеја и сина му Данила помињу се већ и *влашки заселци*. У тој се повељи на име дају цркви Власи Шиљеговци „са заселци и међама”.¹ Ту се, дакле, већ пастирско село не зове више ни катун, него заселак, што је може бити по онамошњем говору, а и ту се знају влашке међе.² Имало би разлога мислити

¹ Гласник XXIV, 364.

² И данас имају Велики Шиљеговац и Мали Шиљеговац као проста села у крушевачком округу. Вели Шиљеговац и сад има засебе Злату и Војнице. О некадашњем занимању и називу пређашњих становника овога села данас нема ни трага. У осталом могло би се некућити више примера, који нису у наше време показују као села места која су у средњем веку били катун. Др. К. Јирчек спомиње по дубровачким записима од 1430 влахе *Мириловиће* и на њиховом месту данашње село *Миридовиће* западно од Билећа; влахе *Пилатовце* и на њиховом месту село *Пилатовце* западно од Билећа. Кад бисмо имали боље топографск-речнике или карте свију наших земаља, могли бисмо још потпуније потврдити овај преобрањај старих Влаха у обичне селачке и старих катун у обична села. Од свето-степанских влашких катуну Љ. Ковачевић је

да је то већ у првој половини XV века био појав прилично распрострањен. Јер у хрисовуљи деспота Ђурђа Бранковића од 1. септембра 1428., којом потврђује баштину челнику Радичу пише се: *село власи Радивојевци; село власи Кошарња; село власи Војковци (у Руднику у Метоху)*¹. Из тог се види да су већ у првој половини XV века катунци почели ишчезавати и да се место њих почињу помињати села, што би показивало, да су Власи били већ потпуно настањени грађани, и да је од њиховог пређашњег ненастањеног или непотпуно настањеног живота био остао још само спомен.

Кад све ове податке узмемо на ум, очевидно је, како је још за трајања наше старе државе нестало ненастањених Влаха, и како је њихово настањивање напредовало, двојећи се од села ратарских како по природи радње њихове и планинекога места села њихових тако и по тврдој навизи и по особитом саставу села њихових. И ма да сам Душанов законик горе наведеним 179 и 180-им чланом о Арбанасима и Власима који путују са стадима јасно сведочи, да су се и тада ови пастири кретали и на даље са својим стадима тражећи летња и зимња пасишта, многи други знаци, који су нам сачувани, показују те људе и као са свим настањене. У сачуваним хрисовуљама (на прилику већ и у Жичкој) показују се летње и зимње наше у кругу истога предела и истога власте-

нишког трага само катуну Варељевском у садашњем селу Варељу на десној страни Лаба (Споменик IV, 13.) Ја бих могао додати село Бугарић више Митровице као траг катуну *Бугарском* вете свето-стефанске хрисовуље.

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, стр. 3. *Село власи Војковци* које се горе спомиње, налази се и сад у срвну калчерском под Рудником с простим именом Војковци.

лности, и оно путовање, о коме говоре горе наведени чланови, могло је бити и врло кратко, али не може бити сумње, да се тичало и путовања онаких Влаха какви су садашњи наши Црновуци и они са Старе Планине, о којима пришеведа К. Ј. Јиречек. У старој српској држави сточарство је било једна од најзнатнијих радњи, не мање знатна и може бити много знатнија од ратарске. Нећемо се преварити ако кажемо, да су се ратарска села налазила по равницама, долинама и жуњним местима, на што нас по самом данашњем значењу речи *жупи* и сам назив жупа упућује, а да су висови и планинска места изгледала готово пушта, насељена стоком и пастирским катунима, који су овде овде у шуми ишчезавали. Са питомином земљишта мењао се и живот према његовој питомици и дивљини. Сењски канцелар Петанчић који је око 1500 год. писао о путовима по полуострву Балканском, један од најбољих познавалаца полуострва у своје време, пише, „како Рашани (Срби), народ љут и ратоборан, живе на странама, које гледе на реке Драву, Саву и Дунав; како у планинама више тих места живе Власи, људи планинци, који су богати стадима и стоком; како на другој страни, у Старој Србији, живе Србијанци, народ питомији и блажи због тога што више на југу стоје, и мношину путујућих трговаца имају.“¹ Није било друкчије ни у Босни. Тако се исто засебно, као људи који у особитим пределима станују, помињу Власи у Хуму, у Неретви, у Босни и у Зети. Из године 1344 помињу се *људи и Власи бана босанскога*; из године 1361

¹ Летописе Матице Српске за 1817, IV, стр. 34.

помињу се *људи* и *Власи* бана босанскога и Савка, племића, који је држао Поново и приморје међу Стоном и Дубровником; из 1386 помињу се Власи са њиховим стадима као бегунци, који су се од Турака спасавали на земљиште дубровачко; године 1390 истим поводом помињу се Власи и Срби (Словени), а и касније много пута по истоме узроку. Године 1426 писали су Дубровчани краљу Жигмунду како су Турци продирали до граница Хрватске, пљачкајући и чинећи непријатељства Хрватима и Власима који су онамо били настањени.¹ Исто тако су писали Дубровчани 1451 г. у Угарску, како је херцег Степан противник краљу угарскоме и како му је отргао Влахе и Сладоја Сашковића, који су се у самом суседству њиховом находили.² Тога ради је настира или Влаха било свуда, што видимо из свих споменика, јер се у њима врло често помињу. Томе је потврда и што их видимо у имовинским хрисовуљама свију познатих већих манастира, и Хиљандара и Жиче, и Грачанице и Бање, и Дечана и Арханђелове цркве у Призрену. Осим тога зна се, да су их имали и они манастири, од којих хрисовуље нису сачуване. Тако се у испитаним дубровачким споменицима спомињу Власи манастира Милешева, Власи манастира Студенице, Власи манастира Мораче.³ То није чудо кад се зна, да су манастири подизани готово искључиво по вла-

¹ Dr. C. Jireček, Die Wlachen und Maurovlachen, Prag 1879, год. 8—9.

² Ragusa és Magyarországn. Budapest 1887, 513.

³ Dr. K. Jireček, Die Wlachen und Maurovlachen, Prag 1879, стр. 4, 11.

ниским крајевима. А иако је свако веће властелинство морало имати и стоке, а сточарством су се поглавито они бавили, то се овим довољно објашњава видљив бројни положај ових људи онда, кад је привреда народна сточарству претежно нагињала.⁴

Већ та множина њихова уверава нас, да би било погрешно мислити да су они живели само као данашњи Власи Старе Планине, и упућује нас да мислимо да су имали и своја сталнија станишта. Сам законик Душанов nigде се не ставља у опреку с оваким разумевањем, него га свуда потврђује. *Села и катуни* у њему се једнако помињу као два облика насељених места. Члан 53 говори о људима властеоским који станују по црквеним селима и катунима. Тим се уједно каже да су и властеоска и црквена имања била састављена од села и катуна. Члан 183 говори о црквеним људима и о дужностима постављених старешина да их чувају, на онег дели црквене људе на меропхе (т. ј. ратаре) и Влахе (т. ј. пастире). У члану 149 где се говори о случају да себар убије властелина, изриче се претпоставка, да то може бити у *граду*, у *жути* или у *катуни*, и кад место жупе узмемо њен

⁴ Mon. Serb. 246 има једно писмо дубровачко, писано по свој прилици краљу српском негде прве половине XIV века, у коме се тражи царина которека за три године под погодбом, да Власи плаћају 10000 товара соли са те планине, а катуни да плаће краљу 500 луката царине, по оне године које Власи не буду узели 10000 товара соли, и они царине да не плаће. Власи се и иначе помињу као главни потрошачи соли. Упореди на прилику и дубровачко писмо од 1397 о продаји соли где се тражи „да Власи зреду по местех старех гдено јест законом да се сол продава.“ М. Пушић, Споменици Српски I, 11.

саставни део село, онда излази да су се насељења делила на *градове*, *села* и *катуи*. Ово разумевање још се јасније види по члану 154 који говори о општем јемству у кривичном праву, на побрајајући старешине села и катуна именује те старешине *кнезовима*, *премићурима*, *предстајницима* и *челницима*. Из горе наведених бележака дечанске и арханђеловске хрисовуље могло се већ видети, да се у катуинима као катувске старешине истичу *кнез* и *премићур*. Свето-стефанска хрисовуља показује нам као старешине *премићуре* у катуиу барељевском, бобојевачком и у Војсилцима. Из бележака др. К. Јиречка види се, да се *челник* и данас, и то још и у грчком језику Пинда и Олимпа, зове старешина пастирекога села или катуна. У законима острва Корчуле од 1212 године забрањује се *челницима*, пољацима, пударима или коме год *који би био старешина пастирима*, да прима поклоне.¹ И на томе се, дакле, крају пастирски старешина могао звати челник. Из других споменика видимо, да се *премићур* звао и старешина не само катуна него и села.² Да се *кнез* зове и старешина села и судија знамо опет из данашњег народног је-

¹ Hanel, Statuta et leges Curzolae, Zagrabinae 1877, стр. 47.

² Данишић, Рјечник из кн. ст. *премићур*. То је у осталом грчко-латинско *примитићур* које је обично значило првога или старешину међу једнацима по занимању. У Главнику 63 стр. 7, у једном животу блаженог Михаила има пример: *Дошѣдъ же до възраста .кс.-тишь лѣтошъ и по уиноу кони'скомоу възрашъ примићуръ сѣ надъ конъ довол'ниши*. Употребљавало се у Византинана у разним протама службе, по најпаче за првог међу једнацима, на што би изводила и српска реч *челник*. Крајце, Die Byzantiner des Mittelalters. Halle 1869. В. Р. Найдѣн, Archivă istorică III, 136.

зика.¹ По томе нам је јасно, да је то исто значила и реч *предстајник*, што она, у осталом већ значењем својим показује. И тако нам као коначни резултат излази потпуно утврђено, да се старо наше сеоско становништво XIII—XV века делило по својој радњи на два неједнака дела, на ратаре и пастире, да су се станишта првих звала *села* а станишта других *катуи* (каткад пак *заселци*) који су могли и са селима у вези бити, и по томе да је разлика међу селом и катуном само у облику и у већој или мањој углађености и припитомљености и станишта и становника њихових.

После свега овога само се собом намеће занимљиво питање: да ли би се могло ма у неколико знати, у којој су се размери једно према другом налазила *села* и *катуи*, ратари и пастири у старој српској држави? На срећу можемо довести одговорити и на то питање за крај око Призрена и Дечана, благодарећи томе, што су сачуване и штампане дечанска и арханђеловска хрисовуља. Кад би још било добре карте оних крајева, дечанска хрисовуља би могла послужити драгоценом грађом за праву статистичку студију о насељењу пространог дечанског властелинства око 1330 године. У њој су на име не само уписана сва села и катуи који су дати манастиру, него и сви људи поименце, тако да се у тексту лако могу разликовати једна од друге сеоске куће и задруге. Арханђеловска Душанова хрисовуља истина

¹ С овим треба упоредити оно из Немачке хиландарске повеље, где се помиње како се Хиландару даје од Вааха — *Бурбаво* и *Радово судство*.

није dotle išla, ali se i po toj da videti i opširnost vlastelinštva, a donekle i sastav raznih redova u његовом становништву. Узећу прво преда се дечанску хрисовуљу, у којој је сваки човек наведен по имену. По моме је бројању у дечанском властелинству по последњем попису било осим другога имања 40 села (узимљући са селима заједно и засеоке) и девет катуна Влаха. Из пописа ја сам одвојно 2097 кућа меропаха (т. ј. потчињених ратара) заједно с мајсторима и поповима, чему кад се дода 69 кућа сокалника (људи који су имали неке повластице), онда излази да је ратара у свем властелинству било 2166 кућа. На тај број долазе Власи. За њих каже сам Ст. Дечански да их је приложио „мало и то убого.“ Из њиховог списака излази 266 кућа или породица, што с оним горњим чини 2432 куће као број становништва у властелинству дечанском. Према томе на сваких осам кућа ратарских излазила би једна кућа пастирска. Према селима размер би био 1 : 4, што, кад се доведе у везу са сразмером кућа, показује само да су влашка села просечно у половину мања од ратарских, појав који је са свим разумљив према ономе што је о тим насељенима горе наведено. К томе нешто доприноси и то што засеоке нисмо бројали одвојено. Арханђеловска Душанова хрисовуља показује нам 60 различитих села (заједно са засеокима којих у осталом немају ни на далека сва села), 8 катуна влашких, од којих је један умеђен заједно са селом Тумичанима и 9 катуна арбанаских. Села, у тој хрисовуљи пописана су само по међама, а не и по становништву; катуни влашки пописани су и по становништву и по међама; а катуни арбанаски побро-

јени су само по имену, а за међе казано је у онште да им се задржавају старе међе. У осам влашких катуна ја сам нашао поменутих 447 кућа. Размер се овде ухватити не може, али се види да на 60 села (која нису сва на једном крају) долази 17 катуна, који су, по свој прилици, на једном месту били. Из тога би излазило, да је у арханђеловском властелинству око Призрена долазило по један катун на три села, ако не и још на мање. У свето-стефанској хрисовуљи краљева Милутина и Драгутина има 67 села и 4 засеока највише око Ибра и у Раси (34 села и 4 засеока) по том у Зети (9 села), с осталима у 9 различитих крајева, и на тај број долази 8 катуна влашких са 500 кућа. Кад узмемо засеоке као села, излази нам на 9 села по један катун. Али ова размера свето-стефанске хрисовуље не вреди скоро ништа, пошто имање бањскога манастира није било у једном комаду, и пошто је у самој околини по планинама могло бити још катуна, за које ми не знамо и који су припадали другим господарима. Али овај размер може вредити само за онај крај, а на другим удаљенијим од државнога средишта, горовитијим и у онште ређе насељеним местима, размер је могао показивати и много више Влаха или пастира.

Горе је по белешкама Јиречка наведено, да Власи раде само о овцама и каткад и о коњима. Наши споменици о њима показују њихову радњу као многостручницу. Навешћемо овде и оно што се зна о њиховој радњи, пошто се и тиме с друге стране потврђује што је доде речено за карактеристику овог реда становништва старе државе српске. Најстарији је о њима закон краља Милутина у свето-стефанској хри-

совуљи. Тај закон гласи овако: *А се закон влахом: да им на десетку велијега њ мали; да дају на свако лето од 50 овцу с јазњетом, а другу јалову; и ако по греху изгину у цркве кобиле да даде слагајуће 5 гу кобилу прво годиште, а веће ништа; и да дају цркви на годиште свак човек по две јазњетине (јазњеће коже); и кто села имају, да косе сена три дни... и да доносе у годишти говар жига а други вина; и да доносе соли црковне откуд им изумен рече 40 клетишт 10 говар; и кто је војник, и не име тежаци оне црковне, да даје от себе окроју; и војник и белагор да носе сиреније с планине; и белагор да пасе и слну стрижје, а војник да пасе пастухе; а у зло време и војник и белагор да греде и овцама.*¹ Краљ Ст. Дечански их је ослободио од свију краљевских работа и преноса за то што их је цркви дао мало, па и то убогих. Из тога се види, да су разни преноси на коњма и воловима махом падали на њих као на сточне људе. На манастирском дечанском властелинству посао им је био овако подељен: *Власи Костадиновици и Гоиловици да*

¹ Не види се јасно шта је био белагор, пошто реч долази само у овом споменнику. Белаг се звао и соба. Тако значајно долази у једном продајном писму Радосаве жене Радоне Мирковића, којом је продала своју кућу у Трпци манастиру Св. Павла у Светој Гори, надрилавши за се језик белаг (Споменик III, 54). Али је белаг више значило стају или зграду за усипен или оставу по грчком *κελλάρι*, откуд је и дошло. С тим је у вези белаг у салашњем језику, које је Вук обележио као турску реч. По сувроитности која се види међу белагор и војник још на једном месту свето-стезанске хрисовуље изашао би да су белагори као неке слуге, одређене да чувају и да се брину о усипенима и да се нису сматрали као самостални људи. Ово су у осталој напомени учињене само узгред, јер ће требати с више пажње истраживати значење те речи.

пису лакимију (т. ј. ергелу) кобил, а другу лакимију Тудоричевци и Сушичани; а овце Рагичевци и Савкозрачани, а говеда Вардинштани, а свиње Лешчиновици. Тако је распоређен посао првом дечанском хрисовуљом; међу тим по другој распоред је био другачији. Кобила је без сумње умалило се, јер су за њих одређени само Тудоричевци и Гоиловици; свиње се више не помињу никако; Вардинштани су онет остали за говеда, а остали су били дужни пасти овце. Још су и Власи и Арбанаси били дужни да носе црквену со из приморја од светога Срђа. Друго се ништа не помиње о Власима у хрисовуљи дечанској. У арханђеловској Душановој хрисовуљи врло је занимљив закон влахом, који гласи: *«Да дају од десет овцу с јазњетом, а другу јалову и с ризи; и да дају годиште престујајуће коњ, воља тридесети пертер, како су давали царству ми, а по сем царју да не дају; и да дају од клетишта јазњетину и испорак. А који су поклоници, да се сами десеткују и да дају јесени покрове, а пролегији по два брва јалова. А Власи који су убози, да теже слну црковну што им поведева изуман. А ши Власи да дају окроје и клашње и сол да носе, и у зимшти да косе сено кобилам, и гради да направљају и јазњила да граде, и пастухе да бљуду у кобилах, и жито да носе и говар с изумом.»*¹

На исто, од прилике, износи и хиџандарска повеља краља Милутина. Одредивши том повељом краљ Милутин Влахе на службу манастиру, да чувају манастирску ергелу, за који је посао пре тога манастир

¹ Гласник XV, 310.

даваo пастирима као плаћу дванаест ждребаца, краљ наређује да тај посао у напредак раде Власи без плаће и под одговорношћу. А тога ради краљ их је ослободио од свију краљевских работа малих и великих. Том су приликом поименце набројане те работе, те с тога места видимо да се под великим и малим краљевским работама рачунало: преношење жита и вина, пропраћање коња и паса, пропраћање чиновника и посланика (поклисара), путовање у Свету Гору по разним пословима.¹ И пренос дубровачких и осталих трговачких еснапа, посао који је прозван кирицијским, како у унутрашњост тако и из унутрашњости, махом су они вршили. Спомниће се често како су у Приморје сизазили те куповали со за своју стоку, и где се говори о продаји соли у Приморју, трговина која је била уређена нарочитим уговорима међу приморским градовима, особито Дубровником, и српским државама, махом се помнићу они, и било је тачно одређено, где ће који со куповати. Кирицијук они су вршили или као најамници дубровачких, српских и босанских трговаца, или сами за свој рачун као предузимачи. Том приликом су они продавали своје производе, стоку, сир, козке, пастрму, принуту²

¹ Mon. serbica, 61: **Того ради ђскети нхъ краљество ми оть всехъ работъ малихъ и великихъ краљества ми, да нхъ не повоса никогдъ ни житнога, ни виннога, ни провода, ни коња, ни пса, ни поклисара, ни владальца никогдъ краљества ми, ни оу Светоу Горуу да не ходѣ никомъ посланикъ, рдхъ да пасоу ковиас скете цркве.**

² Dr. C. Jireček, Die Wlachen und Maurovlachen in den Denkmalern von Ragusa. Prag 1879, S. 11. Кирицијске влашке друшине звале су се *турма*, што се ни до данас није заборавило у Црној

и т. д. Н. Дулић говорићи о привреди од укљева на скадарском језеру додаје како «од тога има користи и сиротиња катунске нахије, нарочито Цетињани и Његуши, јер они готово сву ту рибу преносе под кирију с Ријеке у Котор.»¹ Свак ће проценити колико је стар овај обичај, кад се сети да у катунској нахији у старо време ништа друго није ни било осим Влаха пастира. Исто се то још и сад види у животу наших Старовласана из југозападних планина у Србији, који у Београд у извесно доба носе те продају своје производе, а из Београда носе еснап за Ужице, Ивањицу, Нову Варош и Пожегу. Опомињем се како сам негде читао, да је и кнез Милош Обреновић, пре устанка Карађорђева, као спромах човек с оваким једним караваном путовао у Дубровник.

Гори и у Хрватској, где се још одржала реч *турмар* (кириција). Карван се спомниће већ од 1459 (види Даличићев Рјечник из кн. старина). Људи који су за том стоком ишли звали су се у старо време *помосници*, а сам тај посао *понос*, која реч се налази и у горе наведеном тексту на хиџандарске повеље краља Милутина. По дубровачким старим записима Јврек се напомиње, како је Влах Владимир Гостинић 28 септембра 1278 погодио се с неким Дубровачанином да му стави на расположење 150 товарних коња за повос до Брескова по цену од 28 гроша на коња, 25. јула 1278 погодио се Влах младашевић Владимир Гостинић с двојицом Дубровачана, да им носи вино и еснап у Бресково, и узео је на се да их проведе мирно од злих људи на путу. Септембра 11, год. 1284 знамо се власти Влах Гуња Драгосавић како је дотерао у Дубровник стоку и куну, и како је за повос од продате стоке и вуне у Дубровнику закупувао еснапа, и како га је у повратку испалил дубровачки виноградар опљачкао. Из познијег доба има још више овакве врсте бележана.

¹ Гласник XL, 87.

Још су се, по томе, до у очи самог почетка новог државног живота, држали средњевековни трговачки обичаји на полуострву.

Све, дакле, што се тицало стоке, било то производња и неговање и чување, било пренос који се товарном стоком вршио, било је посао ових људи. То су радили, тим су давак плаћали цару или цркви; и онамо где су други давали део свога производа, на прилику жита, они су давали стоку. Стока је тражила шуме и планинске висове, и они су с њом проводили омор и тежак живот мало другачије него и стока сама, вешито с њоме, на лезу и ружну времену. Таквих је људи у њиховим катунима, становима и бачијама било много више него ли у позније време. Али се током времена и њихов живот поправио и смекшао, те су тако и њихове катуње од прућа, грања и земље, заступила села ако и сиромашна.

Последак свега овог истраживања износи, да су градови имали своје жуње или своја подручја, насељена селима и катунима. Целина свакога села или катуна распознавала се и врло разговетно делима од осталих села и катуна по својим међама; међе сѐла и катуна у једној жуњи или њеном подручју биле су у исти мах граница и самој жуњи. Међу тим, ма да се ово може узети као правило, из самог законика видимо, да катуни нису увек припадали у *жуњи*, и да сва земља такође није припадала у *жуње*, већ да је било крајева за које се отворено каже да су *пуста*. Како је цела земља била подељена на оне који раде земљу и на оне који се баве о стоци, то видимо и у разликовању, које се налази у законнику и у још два три споменика, и које зове *земљанима* — тежак

насупротив Власима — пастирима. Према томе стари текст понегде показује *жуње* више као крајеве тежачке, у којима су се налазила *села*, не хотећи их ширити и на крајеве пастирске, у којима су били *катуни*. То се види и у данашњем сачуваном имену два три краја који се још зову *жуња*, и у значењу придева *жуњити*. На истом разумевању основан је и 149 члан законика, који претпоставља да убиство себра може бити у *граду*, у *жуњи* или у *катуни*, по коме би се *катуни* узимао не само као пастирско село, него као крај насељен Власима или катуњима, који би се стављао наспрам жуње као предео исте величине. Али је то усамљен случај, и као што је горе на свом месту споменуто, све што није *град*, обично се узимало као жуна, и према томе би правилно било схватање, да су се и катуни прибравали оним жуњама којима су били најближи, и власт је над њима према томе била распоређена. Као потврда овоме може се узети највише то, што су Власи из катуна зими тражили *зимњита* понајчешће у оближњим жуњама, што се види из више текстова, који изреком помињу така зимњита.

Али осим ове поделе на сточаре и ратаре, која се у тако јакој мери и у толико значајним разликама по начину живљења осећа међу сеоским становништвом старе Србије, треба забележити још једну врсту становника по разлици занимања. То су мајстори или занатлије и иначе људи који су се осим ратарства и сточарства каквим засебним послом бавили. Данас ова врста људи живи поглавито у варошима, и вароши су од вајкада главна њихова станишта. Али их и данас има, а било их је у старије доба још више и по селима, толико да су разлике сеоскога

становништва у живљењу и они у некој мери одређивали.

У овом погледу занимљива је карактеристика, коју народу српском по занимању даје Вук Ст. Караџић на крају прве четвртине овога века у самом почетку новoga живота његовог. „Народ српски — пише Вук — нема других људи осим сељака. Оно мало Срба што живе по варошима као трговци (готово саме дућаније) и мајстори (понајвише ћурчије, терзије, јекмекчије, тукџије, кујунџије) зову се варошани; и будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове, или с новцима беже у Немачку; за то они не само што се не броје међу народ српски, него их још народ и презире. — — Од сељака има ковача (који кују и клецљу сикире, мотике и рабнике; а котлове крпе и остале којекакве ситнице кују турски Цигани по варошима); тукџија, терзија и ћурчија, качара, колара, дућџера, ковоичара, по њекојим мјестима и лончара. Дућџер је сваки и зидар као и ћурчија терзија. Терзија, као качар и дућџер, не раде заната код своје куће, него код онога коме раде.¹ Сељаци и по градовима и варошима највише граде куће и остале зграде. Ове дрвене занате зна готово сваки Србин, само што нема сваки алата, н. пр. да начини из нова буре или кола, али обруч набити, око кола или у воденици што поправити, за то слабо тражи мајстора. Тако исто Срби сами грађу си-

¹ Године 1838 била је у Јагодини одређена пазница мајсторима који код кућа раде, и била је о домаћинској храни 30 пара, а о храни самог мајстора 30 пара. Гласник XLVIII, 188.

јеку, сами (особито сиромаси) куће и остале зграде праве; сваки Србин опанке сам себи гради. Кашике, чанке и корита обично граде караваници Цигани, који се скитају по земљи, па продају за брашно или за друго што. Српкиње сију, реде и преду кућељу и лан, боје (чивитом, броћем, метвицом, зановијећу и т. д.) и преду вуну, ткају платно и сунно, везу, плету чарапе и рукавице.“² Педесет година доцније онај први део о варошима већ се не би могао написати, барем за Србију, толико су се ослобођењем од Турака прилике измениле. Али о селима се пише с малом променом онако исто. Пишући о београдском округу (а мислећи и на остале М. Ђ. Милићевић пише о селима овако. „Осем тежака, који су маса у округу, има још дућанија; има у многим селима по који абација, бојација, терзија, колар, качар, мутавџија, лончар и ковач, премда овај последњи занат раде највише Цигани. Абације, бојације, терзије обично су људи са села, који су изучили свој занат у вароши, или где и на селу, па га раде или у дућану, или иду од куће до куће те режу и шију. Само бојације имају своје дућане, а не иду по кућама. Земљане суде, циглу и ћерамиду граде и жегу лончари и ћерамидари, који су родом највише из Турске. Вреће, струнице, покровце преду и ткају кочетари или мутавџије, који су родом из Турске или из источних крајева Србије.“³ Двадесет година пре тога исто је тако писао о округу ужичком г. С. Обрадовић. „Житељи овога окружија већином су земљеделци, а ови

¹ Дашка за 1827, 101.

² Вискевица Србија, Београд 1876, стр. 115—116.

су обитатељи села, међу којима се понеки марвени трговац, терзија, ковач, колар и качар находи, а довољно число међу њима има дунђера.¹

После ратова за ослобођење 1876—1878 и после раширења Србије које им је следовало, већ се видик раширио, и писци нам износе још више појединости, јер су границе наше пришле ближе средишту полуострва, у ком је живот у извесном погледу многостручнији, и у ком су се старије традиције боље одржале. Описујући пиротски округ М. Ђ. Милићевић шири своја разматрања. „Има их — пише он, о становницима тога округа — који граде земљане суде, и по том занату иду у све наше крајеве. Називали су ми за неке грнчаре (тако се зову мајстори који граде земљане суде) из Беле Паланке, који су тим својим занатом, прешли не само целу Србију, него су били по свој Босни, и тамо се дуго бавили, и лепе паре стекли. Има их и који знају занат мутавијски, који плету кострет и тку вреће, покровце, струнице и друго што се од тога може откати. И ти мутави иду по свима нашим крајевима, раде свој занат, и зарађују уживљење себи и својима. Најпосле ваља поменути и оне који секу ћернич и пеку циглу и ћерамиду. У Шумадију јесу прву ћерамиду донели ћерамидари из округа нишког и пиротског, па и данас тешко се може у Шумадији наћи ћерана, па којој би радили сами домороци, без ових доњљака из округа нишког или из Торлака”.² Други писац, г. В. Карић ово пише о том истом појаву наше сеоске

¹ Гласник X, стр. 313.

² Милићевић Ђ. М. Краљевина Србија.

радљивости. „Прерадом земље баве се код нас грнчари, црепуљари, цренари, ћерамидије и цигљари. Грнчари станују искључиво по варошима, а црепуљари по селима; осталих има и по селима и по варошима, и ако их је овамо несразмерно више. Осем црепуљара оне су остале занатлије готово све из нишкога и пиротског округа; као грнчари они су већином настањени онде где раде, али остали се разилазе по Србији само преко лета, као „печалбари”, а преко зиме враћају се своме огњишту”.¹

Ове цртице показују нам колико је потпуна била организација наших села. Села су наша била у неку руку свет за себе. Ратари и сточари у њима давали су главне потребе за опстанак, за храну из света биљног и животињског, али пошто то није било довољно за свеколике потребе ни сеоског друштва, којег су се потребе познанством са старијим образованијим народима умножиле, прерада и радност настаниле су се такође по селима и заузеле су своје место. Све што је неопходно требало дому и селу, махом се израђивало у селима самим. Опис једне задруге из новијег времена бележи да су у њој заступљени „занати потребни за земљорадњу, као: коларски, ковачки, опанчарски, ћурчијски, дрводељски”.² Пошто је задруга управо село у маломе, тако се исто чинило и у селу самом са још више разлога. Има шта више знака, по којима се може

¹ Србија 408.

² Видело 1890, бр. 2 за задругу Мирковића у Скупљену, окр. шабачког. Пети случај помиње г. А. С. Јовановић у Горњој Морави у општини Врање. Историјски развитак српске задруге I, Београд 1886.

судити, да се по селима радило и преко потреба сеоских. Тргови, име којим су се у старо време означавали састанци или места за промену производа, имали су задатак да прилике за промену даду. Поједини радници ишли су с послом својим од села до села, те тражили зараде. Ова појава уносила је такође један нов елемент у разлике сеоскога живота.

Стари живот је људе једнога посла одвајао у поједине гомиле. Радници разних заната по варошима икупљали су се не само по случају него и по укусу времена, у поједине гомиле. У једној од наших најзнатнијих вароши старог времена, у Призрену, још и сад се зна за *житни пазар*, који се од старине помиње, и за *паназ-чаршију* (поповски трг), којима сама имена казују шта се на њима продавало. Још се у Призрену зна за *герзи-махалу* и за *ћурт-махалу* (теријско и ћурчијско подграђе¹). У једном турском призренском споменку из 1537 године помиње се *дамурчи-чаршија* (ковачки трг), *табаклар* (кожарска улица), *сераклар* (трг за коњску опрему). У Скопљу се из истог времена помиње *бојацијска улица*, а било их је и других.² Ово што видимо у старим главним варошима нашим, и што само примера ради наведимо, примењује се потпуно и на села. Природа земљишта на ком је село подигнуто, одређивала је често врло много, којој ће се врсти рада село посветити. По ономе што је напред наведено види се, како су села планинска одавала се погла-

¹ П. Срећковић, Сиван-паша, 51.

² Јастребов, Подани, 113—116.

вито сточарству, а села по родним добром земљом обдареним крајевима, ратарству. Уз реке и језера налазило се и села рибарских. На местима где је или рађало добро вино, или где се од некуд сачувала традиција виноградарства, сађени су виноградни и радило се на вино. На другим местима се знало за уљарство или пчеларство. На местима где је земља рђава и неродна, људи су се бог зна од ког времена, одавали и разним опште потребним занатима. То чини те су извесни занати по селима везани за извесне пределе, онако исто како су се занати по варошима везивали за поједине улице или поједина подграђа. Вук Ст. Караџић помиње у Речнику два села у Јадру која се зову Грничара Доња и Горња, и бележи, како се више тих села на једном брду, које се зове Гњила, копа грничарска земља, а лонци се граде у другом селу (у Коренити) више Грничаре. Горе је, на прилику, поменуто, како су грничари и ћерамидари понајвише родом из округа нишког и пиротског, ма да се са својим занатом разликују по свему народу српском.¹ У истом планинском пределу између Ниша, Софије и Видина усредеређена је и вештина израде ћилима са главним средиштима у Пироту и Ћипровцу. У Брањи је усредеређена израда од кострети, као што се види по горе наведеној белешци М. Ђ. Милићевића. Други један писац за-

¹ У једном извештају католичког владике из Софије од 1653 године говори се за Кисуру код Ћипровца (сад у Бугарској), како у њој живи „160 душа римокатолика, људи сиромаша и занатлија, који граде суле од земље и ходе од места до места те траже зараде за надрокане и за порезу“. Fermentiu, Acta Bulgariae ecclesiasticae, Zagrabiae 1887, стр. 243.

бележио је, како се људи из околних Битоља и Прилепа одају занатима теразијском и кујунџијском. Кујунџијски се занат у старије време особито неговао у Пећи у Старој Србији и у Скадру. Читав еснаф пекарски у Скадру, који броји преко 60 дућана, састављен је од људи који су родом из Струге у Дибри. У опште се народ из планинских крајева међу Скадром, Битољем, Призреном и Скопљем разлиази на све стране полуострва Балканског и ради разне занате и послове, враћајући се од времена на време кућама својим. Дибрани су познати као грађевинари за цркве, и они тај посао израђују сав до живописа. Кад предузму такав посао, сва гомила радника досели се са свима мушким главама на и децом осим жена, па онде живи докле се посао не сврши. На тај начин се деца од раног детињства уче и занату и овом начину живота. Дибрани су, на прилику, тако начинили садашњу саборну цркву у Нишу. То се налази и по осталим крајевима народа. Вук Ст. Караџић бележи Осаћане као веште дрводеље. «Осаћани су — пише он у Рјечнику — *готово сви дрводеље, па иду лети по свој Турској, те граде куће и остале зграде; врло су добри људи, и знају готово сви славу на изузет.*»¹ Нешто више о Осаћанима прибележио је М. Ђ. Милићевић «Селаци, па невољи, граде и куће сами; али поле имућнији погађају нарочите мајсторе. Ови мајстори, у раније доба, били су највише Осаћани, родом из Осата преко Дрине, или из кога села сокошке нахије. Ови Осаћани имају свој особити мајсторски језик као и мутавџије. То су они који су градили куће шиндралије и данчаре с оним високим

крововима и оне цркве с крововима обликом на источној и западној страни».¹ На другом месту исти је писац забележио по истом занату други крај. «Куће у селима нишкога округа граде сами сељаци, али ипак за лепше грађевине нимају се Приотравци и Дарковчани, јер су ти људи мајстори и дрводеље на гласу. Они не само граде лепе куће и зграде, него кроје халате, посуђе и суде за пиће необично вешто. Уз то су вешти резачи разних дрвених украса».²

Из овога видимо, како су међу ратарским и сточарским становништвом била растурена и различита радничка насеља, колико је то требало потребама простог сеоског живота. Споменници нам јасно показују да је слика коју смо по описима из овог века саставили, много старија, и да се иста подела може, без икакве погрешке, узети и за XIII и XIV век.

Тако, на прилику, оно мало пописа што их имамо из XIV века показују нам разговешто, да су се и онда по селима находили мајстори. Наши главни извори за познавање унутрашњег стања XIV века, свето-стефанска, дечанска и арханђеловска хрисовуља посведочавају нам ово што може бити јасније и на врло повољан начин, тако да се види да је старо законодавство давало извесну заштиту радности по селима. Тако свето-стефанска хрисовуља наређује да у селима, где би било мајстора, по један мајсторски син остаје при очину занату, а остали, ако би их било више, да се придружују осталим радницима. Осим тога мајстори су по свето-стефанској хрисовуљи

¹ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 116.

² М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 128.

били под лакшом работом него остали, и изреком се помињу неодложне работе, као косидба и копање винограда, на које је свак без разлике излазио. У работама мајстори су били упоређени са сокалницима, људима који су у оште били оптерећени с најмање работе. Дечанска хрисовуља као да то још више шири. Она за мајсторе наређује као и свето-стефанска да се у работи од њих тражи што и од сокалника, али за њихове синове као да иде даље него свето-стефанска, јер наређује да у оном селу у ком има мајстора, те се разроде, од три или четири мајсторска сина да један остаје на очину месту, а остали да ступају у сокалнике. Знатно је што се овако о мајсторима говори баш у хрисовуљама манастира којих се властелинство састављало из самих села, и које је било даље од већих средина. На ономе месту где наређује какве ће работе теглити мајстори, дечанска хрисовуља помиње изреком коваче, златаре, седларе и шавце (кројаче). У дечанскоме попису помињу се најчешће по селима ковачи. У селу Чабићу помињу се два ковача, Милош и Ђуроје, по том Радеј златар и Богдан мчар (мачар). У селу Ранићима помиње се Доброслав мајстор без помена којег је заната мајстор био. У селу Комаранима помиње се Богдан крчелеј (који је суде излевао од туча). Свето-стефанска хрисовуља помиње као мајсторе својега властелинства коваче и дрводеље, шавце и стргуце (кожаре) и седларе, грнчаре и зидаре и златаре. Шаваца је, по свето-стефанској хрисовуљи, било кожушних (ђурчија), и скорњаних;¹ и као да је при

¹ Скорње се зову доколенице од војке које се и сад носе и тако зову у планинама међу Ђирковцима, Пиротом, Књажевцем и Алексинцем.

манастиру било 10 шаваца кожушних, 6 скорњаних и 2 грнчара. Арханђеловска хрисовуља Душанова не помиње ништа о повластицама мајстора, али држим да се то по себи разумевало. У арханђеловском попису налазимо и међу Власима (који су једини у тој хрисовуљи пописани) ковача, и у катуњу Голубовцима некога Бранка стргуна са синовима. Горе смо, по свето-стефанској хрисовуљи, назначили шавце кожушне и скорњане. Душанова арханђеловска хрисовуља помиње и шавце свитне (кројаче за хаљине), али су они, по свој прилици, као и остали мајстори који се у арханђеловској хрисовуљи помињу, становали у Призрену, те по томе у овај наш посао не улазе. Као људе са села арханђеловска хрисовуља помиње зидаре из Пчуђе, о којима ћемо мало ниже говорити. Да је у старо време по селима било мајстора овде онде (као и у наше време) не само у Србији него и по свему Балканском полуострву, показују нам и остала два пописа који су још познати, тетовски и хиландарски.¹ У хиландарским селима жупе струмске налазимо коваче, шавце, грнчаре, клубучаре, цегаре. У тетовском попису помиње се међу сведоцима неке продаје ковач Рад Белогуњић. Чудновато је да Душанов законик ништа не говори о мајсторима, али и ако се та реч нигде у законнику не помиње, потврђује се да је мајстора било по селима и закоником на негативан начин. Јер забрана законика да златари не смеју становати по земљи и по жупама (т. ј. по селима) показује до које су мере по селима

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, Стари српски хрисовуљи, Београд 1890

били занати заступљени, кад је златара и по селима бивало. Један се и поименце помиње у једном селу дечанском. Најпосле повластице мајсторске, које су их по селима одвајале у врсту људи мање работом оптерећених, узрок су, по нашем мишљењу, што у народу и сад имамо презимена од имена заната, као што су Ковачевић, Кујунџић, Курчић, Терзић, Туфегџић. Тим се хтело обележити, да су то потомци људи који су имали права на извесне повластице. Прави узрок се, разуме се, изгубио, али је обичај у народу остао. На другом месту ове расправе имаћемо прилике да о том истом случају говоримо при поповима ради повластица које су стари закони давали свештенству.

И заједничко живљење извесне врсте занатлија по извесним пределима и селима, које се још и сад види по неким крајевима народа, не само да се потврђује споменицима, него се показује јаче развијено него у данашње време. Свето-стефанска хрисовуља показује, на прилику, *коваче на Корићих са својим селом, а на Јелашцих на Дразе задце и са својим си селом.*

У хрисовуљи којом Душан даје нека села архиепископској Богородици помињу се: село Мајсторије и селиште Мајсторије Крушници.¹ У својој арханђеловској хрисовуљи наредно је Душан да се пресели на властелинство арханђеловско пет задружних кућа зидара из Пнуће.² По томе се види да су у жуши Пнући становали многи зидари као сад у Осату и у

¹ Miklosich, Monumenta Serbica, 144.

² Гласник XV, 304—305.

Црној Трави. Љ. Ковачевић у своме издању свето-стефанске хрисовуље показује нам да је Пнућа била жупа око реке Дежевске, где се, на самом ушћу те реке у Рашку, и сад налази село под тим именом. Јелашци, који се у самој свето-стефанској хрисовуљи помињу по зидарима који су ту своје село имали, били су предео на истоме крају. По томе се види да је и у околини Новог Пазара било зидара или дрводеља. Имена села по занатима, као Колари, Содлари, Тулари, Штитари, Кожуари, Ковачи, Златари (у срезу козничком под Копаоником), Каменари, Грничари, Лончари, Коритник, Корићани, Станари, Чешљари, Стредари (на истом крају) ништа друго нису него такође један знак ових насеља, која су од давнашњих времена била настањена по појединим крајевима, бавећи се својим занатом и својом вештином. Нема података који би нам показивали, колико су често била разређена ова насеља. Али је довољно да се види, да су насеља по раду, која још и сад видимо, у старо време истакла се по самом начину зараде становништва или по угодним за разна занимања приликама места или краја. Од кога је прва организација и први почетак ових радничких насеља тешко је наћи; али кад се традиција један пут установила, она се са својом познатом чврстоћом без промене преносила из нараштаја у нараштај и из века у век, докле је не би какве ванредне прилике однеле и збрисале.

Да бисмо слику са свим попунили додаћемо још, да су се села каткад организовала и по другим сезонским пословима, осим ратарства, сточарства и заната. Уљари (кованице) као да су чешће имали своја

насеља. Краљ Милутин је обнављао и насељавао неко селиште уљарско близу Пећи и утврђивао му права, хотећи га дати Хиландару, да му буде уљаник.¹ Исти краљ Милутин помиње у свето-степанској хрисовуљи уљаре у Љуцкој са свима њиховим местима. На другом месту спомињу се *куће свињаревске*, и помињу се *рибари* нарочито при језерима Шавском, Скадарском и Преспанском,² тако да се може мислити да су ти људи у нарочитим селима живели и риболовом се бавили.³

Главна подела на сточарско и ратарско насељење, која се простире на сву земљу, овим се ништа не ремети. Засебна радничка и занатлијска насеља попуњују само ту општу поделу, и при свој простоти њихове вештине, показују како је и докле била развијена друштвена организација старих српских села и старог српског живота по жупама и селима.

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, 23—24. Оно мало топографских речника што о нашој земљи имамо (Гласник 19 и 61) показује доста места под именом новандука (уљанина). То показује, како се тај посао непад радио у читавим удруженим насељима.

² Дашичић, Рјечник из књижевних старина, **рибарь**. Свето-степанска и дечанска хрисовуља.

³ Рибари, село близу Јагодине, нахои се на самој обали Мораве; г. Ј. Мишиновић је забележио да у Рибарима има највише свечара Нипољана. Гласник 61, 162 стр.

II

Пуста места и спомени о њима у Душанову законик и у споменицима. — Земљописна целина села; хатар, синор, периор. Међе и знаменитост њихова у старом животу; распра о међама; међици. Урок сеоске целине налази се у ондашњим правима и дужностима села. — Снага правних сеоских обичаја. — Кривично јемство села у старом праву извор или последица сеоске заједнице. — Куће најмања јединица у селу: кућа прва одговара за кривца. — Кад је за кривца одговорно село? — Законске наредбе о паљевини. — О спаљивању нампира. — Убиство или кра. Како су о томе мислили краљ Милутин и дубровачка управа. Шта је била вриџда? Мисли Душановог времена о томе предмету. Старије мисли касније опет узимају мах. — Крвнина за Турака. — Одговорност села за коње и стоку; за крађе и разбојништва. — Ученије села у хватању крадљиваца. — Последица толиких сеоских дужности била је да се село морало само чувати и пазити, а средство му је за то било да чврсто држи своју заједницу. — Сеоске старешине и управа сеоска по старим споменицима и по обичајима. — Збор сеоски; међе и правине сеоске. — Ујемчавање сељака при тражењу кривца. — Сеоска клетва и сеоско суђење. —

У првом одељку видели смо како се држава делила на области и жупе (градске области), како су жупе биле поглавито састављене од села насељених ратарским (и донекле занатлијским) становништвом, и како се уз то ратарско становништво свуда

налазило, очевидно у много мањој мери, сточарско или власничко становништво, живота много простијег и првобитнијег, које често није имало ни правих сталних станова, него је по потребама стоке своје с њом у неку руку живот делило.

Али сва земља није била обухваћена ни жунама, ни катунима, и да се налазило са свим пусте земље, то видимо из члана 210 Душанова законика, који говори да може бити *брдо путо међу жунама*, и наређује да села око тога брда у тој пустоши чувају стражу; *„ако ли не узбуђу стражу — вели законик — што се учини у томли брду у пустоши чтега или гуса [разбојништво] или крађа, или које зло — да плаћају околна села којим јест речено бљести шуг.“*¹ Има у дечанској хрисовуљи једно место које показује како се о таким празним местима мислило да су свачија и да се простим бављењем у њима могло стећи баштинско право. Јер у дечанској хрисовуљи краљ је *умеђио* равно седам планина по имену, па заповеда да у тим планинама ништа не сме чинити *„ни снегелин, ни влах ни арбанасин“* по староме обичају („првим науком“) *„докле није било цркви дано,“* говорећи да му је баштина, *„да је и пређе ту био,“* јер, завршује краљ, *„у планинама нема нико баштине, него краљеви и цркве којима су их краљеви дали.“* За оне који не би послушали, одређује се на истом месту, да плате за казну 500 овнова.¹ Види се, дакле,

¹ И оу туџи планинахъ да не истехъ ни кластелнѣ ни владѣ ни арбанасинѣ . . . да к'то дрзисъ прѣкнѣиъ влаукомъ доклау не было прѣкнѣиъ оддано ставъ безъ игоучиоелъ хтевнѣиъ, рек'ше баштинѣиъ ни не и прѣкнѣиъ сѣиъ тоузи стоалѣ, да плати краликѣиъ стѣиу-юштоуѣиу .е. сѣиъ ѡвнѣиъ, понеже оу планинахъ не нѣиъ никторѣ

да је за празна места и планине био обичај да се у њима могао насељавати ко је хтео, и да су по њима налазили потпуну своју слободу Власи и Арбанаси. Тај нам појав с једне стране показује прави узрок за што је још могло бити ненастањених пастира, јер су њиховим навикама ова пуста места била неопходна погодба опстанка; с друге стране пак јасно видимо у наредби краља Ст. Дечанскога пример, којему су и други на својим имањима могли следовати; видимо како је државна власт против те личне разузданости војевала и старала се, да све доведе под своју руку, одређујући казне и потчињавајући села око тих пустих места кривичном јемству за све што би се догодило у тим пустим местима и у њиховој околини. Тога ради је настањивање морало доиста све више напредовати, јер се овим мерама, тежким за већ настањено становништво, оно само заинтересовало да пази куд ко иде и где се ко настањује, и да спречава неуредно старинско тумарање. Настањен и уређен начин живота у целини био је изазван и напредком времена позван, да у ред доводи и за земљу везује старе још заостале трагове живота номадскога.

Прећи ћемо на спољно обележје села и катуна, на међе њихове, у којима се видела земљишна целина њихова, да бисмо после могли потражити што

баштинѣиъ раздѣиъ краликѣиъ и црк'ни конѣиъ соу краликѣиъ дали. Дечанске хрисовуље, Гласник 2-ог одељ. XII, 56, 127. Међу тим Властар (глава л. сѣтаеѣ, §.) увршћује византијски закон, по коме се текло баштинско право на пану и онда, кад је неко пасѣо на туђој земљи, ако само кроз тридесет година није био унесмирен судом, и ако је толико стално на томе месту пребавио.

се може о унутрашњој управној целини тих најмногобројнијих средина у држави.

Целина земљишта једнога села данас се донекле по Србији зове *хагар*, али пошто Вук за ту реч бележи да је из Угарске, то ће она бити повијега порекла. Обично се земља сеоска казује по њеним међама, али је још скоро свуда позната грчка реч *сиор* за сеоске међе, и од ње има и глагол *сиорити* и глаголка именица *сиорење*. Из Даничићева речника из књижевних старина видимо да је и у старо време *сиор* значно то исто што и међе, а три глаше познате хрисовуље о манастирским властелинствима, свето-стефанска, дечанска и арханђеловска служе се једнако народном речју међе.¹ Још се у Даничићевом речнику из књижевних старина помиње и *персиор*, реч која је сад већ заборављена. Осечање потребе, да све има своју међу, било је врло јако развијено у старом животу. У толиким споменицима, у којима се говори о селима, готово се никад село не помиње без својих међа, и чак о суђењу о међама сачувана су нам два спомена још из времена краља Стефана Дечанског. Међе су бележене по разним белегама; у споменицима се обично каже да се међе *тешу* или *утесавају*.² С тога се **отътесъ** зове оно што је ограничено, и као да је могло значити или део сеоске

¹ Међу тих у данашњем језику, колико сам могао разабрати, међа је више у обичају за поједина имања, а *сиор* само за сеоске међе. То исто тврди и Јиречек за бугарски језик, у коме се и *сиор* и *међа* (межда) о такој разликом значења употребљавају. *Sestv* po Bulharsku 60.

² Последај у Даничићеву Речнику из књ. ст. **тесати** и **оутесати**, по том **отътесъ**.

земље или свеколик хагар сеоски. У данашњем језику на то се наилази *погес*. По томе су међе највише обележаване по каквом месту, по дрвећу, гробљу, кућиницима, воденицама, потоцима, водама и разним другим знацима који су се могли наћи на месту куд је међа ударала.¹ Због разних ситних ствари из месних назива старијега времена увек је занимљиво читати те међе у споменицима, јер су жива слика старог топографског језика. Али међе нису бележене само по случајним знацима на месту. Ударани су *међници* т. ј. нарочити знаци за међе, који се баш тим именом у старом језику зову, а на другим местима у споменицима каже се како су ти међници били од камена и мрамора.² Краљ Стефан Дечански, кад је, омеђавајући дечанско властелинство, поделио неку земљу међу Средњим Селом и Кумановом, сам каже како је по тој подели ударио међнике. У другим писмима често се помиње у међама камење и мраморје.³ Све то показује да су међе

¹ Љ. Ковачевић у својој издацији свето-стефанске хрисовуље исписано је разне знаке који се осим правих имена у међама спомињу. Споменик, IV, 19.

² Тако је, од прилике, и данас. На неким местима *сиор* међу селима бележи се *мошћама*, *укама*, појединим значајним местима, потоцима, дубодолницама, стенама, или дрвећем. Поједина су дрвета ради међе закрштана (утесавана). И пошто се та дрва касније псеку, то је најчешћи повод паричењу око *сиора*. И реч *међник* живи још и сад особито за поједина поља. Тим се именом зову и вршце и обале којима људи границе својим земљама обележавају, а у равницама се тога ради и камење у земљу усађује.

³ Душан у арханђеловској хрисовуљи: **прво поли оу влатге коудь постанисно мраморне, их гор'ни еродь оу дех крѣе**. Гласник XV, 274. **И оттоудоу право оу Пет'воки крѣсть и тоу каин постанисно**. Гласник XV, 275. Види још у Даничића Речнику из књ. ст. **мраморъ**, **мраморис**, **влатгъ**.

сеоске и целина сеоскога земљишта биле и онда још предмет особитога старања и брижљивости може бити веће него што је данас.

Ту већу пажњу на целину сеоске земље рекао бих да треба тумачити великим значењем те целине по унутрашњи сеоски живот. Тај је унутрашњи живот данас ослабео, али су у старије време за њ везивана многа права и дужности, која ћемо мало после почети истраживати. С тим правима и дужностима, на која у данашњем времену већ нико и не мисли, у узрочној је вези и горе поменута пажња на међе, која је данас, како рекох, већ ослабела. У свему томе пак види се саморасли развитак и склоп села као управне целине. На тај склоп државни су закони могли утицати само посредно и изазивљући. У свему пак, што се унутрашње управе села тиче, село је природом саме средње-вековне државне администрације, треме и споре, било упућено на своју памет и на своје саморасле националне нагоне. Суђење, на прилику, о сеоским међама, које је једнако и у Душановом законнику и у византијском праву, изгледа нам као народни сеоски обичај, просто уписан у закон и потврђен државном влашћу, која се позивље да томе сеоском суђењу својим ауторитетом да значај и поштовање. У компилацији из византијских закона, која носи име цара Константина и Јустинијана, и у којој има доста чланака и из познатог византијског тежачког закона, о коме ћемо ниже говорити, чланом 26-им се наређује како ће се судити кад се два села прљ о сеоским међама или љивама. У таким случајима закон каже да изиђе судија са многогодишњим старцима па да виде на

месту, и како нађу да је од давнашњег времена, онако да буде без промене.¹ Много јасније, али у главноме исто тако наређује Душанов законик. У чл. 32. тога законика наређује се, да они који што траже за међе сеоске, даду по половину сведока по закону, па онако да буде како рекну сведоци.² Из једног по срећи сачуваног суђења краља Стефана Дечанског, види се како се то у ствари радило још пре него што је законик издан.³ У томе значајном споменику види се, како се Хиландар судио за земљу, коју су притисла била два брата властелина. Кад властела нису хтели ни пред краљем признати тражење хиландарско, краљ је судио, да поведу дванаест стариника из жуке и послао је свога пристава Градислава Војшића да то изврши. Кад су старци сазвани, они су се заклели сви заједно „страшном клетвом“ да ће казати како знају. И показани су

¹ *Лште два села ишеють проу предели или о ивельх да смортитъ судиѧ и старци многолетни о томъ; и да се длетъ имъ оправданне; лште ли боудеть отъ многого времени, да ссть тако испокоекъшию.* Ј. Борђевић у Срб. Летопису 1859, I.

² Члан 32: *За истѧ сельске да ддѧ ѡкон, кон иштѧ, сведокѧ, онѧ положивѧ а онѧ положивѧ по законѧ; да боудѧ рѧки сведоци, тогочлѧзи да ссть.*

³ То је спор где краљ Ст. Дечански прѧсуђује међу игуманом хиландарским Гервасијем и селом Конораћима, штампан у другом издању Шварцикових Рачатку 94, а одатле у мојим „Примерима љивљивности и језика старѧга и српско-словенскога.“ Београд 1877, стр. 346. Има и мој српски превод с малим објашњењем у „Праву“ 1885, бр. 8. Други је пример одређивање међа Куманову и Средњем Селу, у дечанском властелинству, који је расправљен приликом давана хрисовуље и у хрисовуљу уписан. О њему ће се одмах у тексту говорити.

међу која је после уписана као пресуда у краљевско писмено. На исти је начин и истом приликом расправљен још један хиландарски спор о другој земљи код њихова метоха Крушева. У суђењу за међе међу Средњим Селом и Кумановом властелинства дечанскога узето је двадесет и четири сведока. Једино писмо Душаново из 1355 показује нам, како је цар расправљао неки спор о земљи у хиландарском селу Карбинцима. За тај посао изаслао је штинскога ђефанију Давида Михајевића, игумана хиландарског Доротеја и старце и бантинике.¹ Па и после пропасти државне, ти су се спорови расправљали на исти начин и под турском управом. Међу цетињским хрисовуљама има једно писмо од године 1527, у коме се чита ово: «При царе султан-Сулејмане, преда мном Скендер-бегом Црновићем санџаком Црногорскијем деђе игуман от светога Николе Врањанскога и калуђери Пожалише ми се, како су им притисли Запешани међе црковне с Ерчине под Забес. По тому узех ја господар кадију царева, изидосмо на Вир и скушисмо 24 властела од све Црвнице, и заклесмо их Богом и душами њих да покажу кудије су међе црковне и забешке И тако обнађоше и пред нами показаше, и ми с кадијом осудисмо судом честитога цара, и цркви дасмо да држи како је и првом дракала, и књигу уписасмо и законом печатом господства мога запечатих»² У наведеним споменима из старих писама види се, како су се спорови о сеоским међама расправљали час са два-

¹ Флорински, *Афонске акте*, 71.

² Јастребов, *Подлиш*, 221—222.

десет и четири, а час са дванаест сведока. Природно је, да су се за тај посао узимали најстарији људи који места и имања знају, али се не види ни како су ти људи бирали или узимани, ни у којим се случајима узимало дванаест, а у којима двадесет и четири.

Нимало нас не изненађује, што сличан начин расправљања налазимо у обновљеној српској држави овога века. У протоколу шабачкога магистрата забележено је 5. априла 1809 године, како су дошли суду кметови варњански њих пет и с њима поп Бурађ Поповић пријавивши, како су им Заблаћани преотели неки комад земље. За доказ довели су пред суд два старца из околних села, Јеротију Милутиновића из Синошевића од 97 година, и Михаила Николића од 90 година. Ти су се старци заклели пред командантом нахије шабачке, господарем Луком, и пред поцерским војводом Милошем, да земља, о којој је жалба, припада Варној. Суд је на основу тога пресудио, да на тој земљи Заблаћани немају шта тражити и да је земља варњанска. Изгледа, да је у оваким случајима био обичај гући марву и чинити штету онима који земљу преотимљу, јер је суд то нарочито забранио Варњанима, препоручивши им да се ошет каже суду, ако би Заблаћани и даље продужили да ону земљу сматрају као своју.¹ У истоме

¹ Понис хтеговски из XIV века забележио је, како је некико Прогои био поседој јечим на црковној земљи, и како је архимандрит хтеговски сабрао говеди свега соли те га пошасо. *Б. Стојановић*, *Споменик III*, 38. Краљ Ст. Дечански сам приповеда у хрисовуљи Митрополитје леванске, како је пошасо пуђе некакога Жетра, који их је био нечино на земљи неке цркве. *Гласник XLIX*, 364.

протоколу шабачког магистрата забележено је 8. марта 1811 како је на молбу кметова, двојице из Владимираца и двојице из Бобовика, послата комисија из магистрата, с којом је пошао и сам командант, господар Лука, да расправи распу о међама између тих села. У комисију је узет судија посавски (истог среза) и поцерски. Међе пресуђене уписане су у протокол и на крају се пише: „Који би се пак нашао од ова два села у будуште да преко ове две међе прекорачи, биће оштро наказат“. И 1. маја 1811 уписано је у протокол једно суђење у магистрату о међама између села Градојевића и Букора. И ту су, осим два судије, излазили командант господар Лука, војвода Јанко (истог среза) и кнез Петар (истог среза). И тада је пресуђена међа уписана у протокол. Ма да се ништа не спомиње, сумње нема да се комисија управљала по казивању старих људи. Ми поглавито обраћамо пажњу на свечан начин, који показује како су се питања о сеоским међама расправљала најозбиљније, што показује колика се цена придавала питањима те врсте и коликог су она значења имала за мир у селима. Из онога што су о сеоским обичајима нашега времена писали г. М. Ђ. Милићевић и г. А. С. Јовановић види се, да се исти обичај држао све до нашега времена.¹ А. Вогић у „Опису вратарског среза“² записујући причу о неком месту, Галетину гробу, узгред показује којим су се

¹ М. Ђ. Милићевић у чланку „Описице у Србији“ [Годишњака Николе Чуића, II, 210—212] о земљама појединих селака, А. С. Јовановић у чланку „Уредница места и правина с погледом на старинске прописе“, („Српске Новине“ за 1885 бр. 96).

² Гласник XIX, 133.

начином судије и комисије служиле у суђењу при оваким приликама. „Кад је постављана међа — бележи исти писац — између атара села Железника и Остружнице, кажу да је Турчин, који је био као судија, метнуо једноме старцу бус земље на главу, те овај онда прође и покаже границу, па кад дође дође, убију га Турци ту, и од тада остане граница овуда.“ Г. П. Козељац ми је приповедао, како је у Аранђеловцу читао једну пресуду о синорењу из времена прве владе кнеза Милоша. Кнез Милош је био изаслао неке ондашње великаше, да утврде синор међу селима Врбином и Оранцем. У пресуди пише, како је, пре него што се приступило синорењу, држана у цркви служба божја; како су кућне старешине држале упаљене свеће док није служба свршена; како су парничне стране изабрале по неколико људи, те су се заклели да ће на синор пристати онако како изабране синорције буду одредиле. Очеvidно је да су људи, послани од кнеза Милоша, вршили синорење служећи се обавештењима ондашњих старијих људи.³ Све су ово јасна сведочанства о снази овога правног обичаја, тако подесног према природи спора. И као год што је тај обичај преживео средњевековне законе балканских држава, тако је исто врло лако могуће и да је старији од њих. У овоме што ће се сад излагати, моћи ће се потракити узрок и објашњење овога занимљивог појава.

³ Кад би по покупице, пребрао и наштампао старије документе, којих у архивама још има по оваким предметима, нема сумње да бисмо сазнали још доста занимљивих података о овоме начину старинског обичајног суђења.

Унутрашња целина села као најмање управне јединице у држави, по старим се законима ни у чем тако не види као у кривичном јемству по разним предметима. Кад те старе законске прописе прегледамо, јасније ће нам бити много којешта у сеоским обичајима самога нашега времена пре новог државног уређења.

Као што је село најмања управна јединица у држави, тако је у селу најмања јединица *кућа*. На њу се у старо време више полагало него на личност. Старе статистичке белешке броје куће (огњишта, димове, откуд се објашњава димница). Изгледа да се и пореза кушила по кућама. Кућа је одговарала за све своје чланове, као што ће се одмах видети, и за то су и работе по властeosким селима разрезиване на куће.¹ По томе је са свим природно што система кривичног јемства, коју видимо тако добро развијену у Душановом законнику, почиње од куће или задруге, којој је опет кућа и средиште и представница. У члану 198 Душанов законик повлачи први круг своје системе кривичнога јемства говорећи:

¹ У једном врло занимљивом уговору од 1396 међу руским манастиром Св. Пантелејмона на Светој Гори и патријом Миланом и синонима њеним, којим они дају манастиру прилоге, а манастир и синовима њеним, којим они дају задруге (ад-фат) ако би остали без свога господства, пише међу осталим: **Ако се прилози господи кира Етенин доки у истојно манастирскоу, да он се да десет куќи мрџи, што он те дръж носити и што он те послукати.** Гласник XXIV, 281. Законик говори: **И на тысящитоу куќи да се хранн оу манастирѣхъ и. калоуѣри.** (члан 63). Во свакое једно шесто вел: **Дасно поу нашемъ роуслгоу сто куќи лоуѣи, такобере да ихъ имл оу баштиноу.** Мон. serbica 481.

*Ако зло учини неко на једне куће, брат или син, или рођак, господар куће све да плати, или да да онога који је учинио зло.*¹ Да не би било забуне, и да се рода ради не би мешале две куће, и тиме сама система слабила, изигравала или давала повода не-савесним злоупотребама, ова се наредба допуња и објашњава другом у члану 197, који каже да кад се деси, те су браћа, или отац и син, или рођаци оделити, у засебним кућама, да се не терете горе поменутом одговорношћу ако нису криви, него да одговара и плаћа само кућа онога који је згрешио.²

Томе првом најужем кругу кривичне одговорности могао је следовати други шири, одговорност целога села. Било је више злочинастава, за које се бацала одговорност на цело село. Обично се то чинило онда кад се кривац није могао наћи, и онда је село притискивано или да даје накнаду, или да само тражи кривца у свом кругу, који познаје боље него што би га могао познати и највештији истражник. Основа опет, по којој се та одговорност бацала на село, била је у месту, на ком је учињен злочин. Свако је село теглило одговорност, која данас није ни по имену позната, за све што се догоди у *ситору његовом*. То је оно што је давало толики значај сеоским међама, на који смо појав мало више

¹ Члан 198: **И кто зло оучини, братъ или сынъ, или родимъ кон соу оу единомъ куќи, вѣсс да плати господарѣ куќи или да дастъ кон и зло оучинио.**

² Члан 197: **За ксироу вѣсскоу, сѣгрѣшнѣи, братъ за брата и оца за сына, родимъ за родима, кто се оделѣнн одъ шво-гзѣи оу сконхъ куќиѣхъ, кто и не сѣгрѣшнѣи, тѣзи да не плати ништа, разекъ швогзи кон и сѣгрѣшнѣи, тоговл и куќиѣ да плати.**

пажњу обратили. Село се после могло рачунати с појединим кућама онако као и државна власт, а и државна се власт без сумње служила горе наведеном одговорношћу куће увек, кад се могло знати да је злочинство учињено из једне куће, а само се није знало ко га је баш поименце из те куће учинио.

Једна од честих и најосетлијих кривица у сеоском животу, пред којом и данашње државне власти стоје скривених руку, јесте паљевина кућа и осталог имања на селу. Она иста пажња, коју је Душанов законик обратио сигурности трговине и трговачког имања, и оно исто начело којим је хтео заштитити велики трговачки промет, примењено је снажном руком првога цара и на сигурност тежачке тековине и сеоскога имања. Члан 205 законика говори о томе овако: *Ако би се догодило, да је ко запалио кућу, или гумно, или сламу, или сено, село оно у ком је то било, да да онога који је запалио; ако ли га не да, да оно село плати што би платио онај што је запалио.*¹ Ходошки текст је још јаснији (ако се и не може знати је ли аутентичнији од наведенога призренског), и он исту мисао исказује овако: *«Ако ко коме не запали кућу, или гумно, или сламу, или сено, да се сажеже огњем; ако ли се не пађе, да га да оно село; ако ли га не да, само село да плати што би платио онај који је запалио»*. У овом је тексту само празнина што се не помиње да паљивина и плаћа, већ се само наређује да сам буде

¹ Члан 205: Кто ли се наиде оужегь коуки, или гоумно, или сламу, или сено, да тоуи село дал пожежца; ако ли га не дасть, да плати оноуи село што би пожежца плати и платиць.

за казну спаљен, те да погине истим начином којим је он сам зло учинио. Село дакле тегли одговорност за тај злочин онако исто као што су за сигурност путова и трговаца теглиле таку исту одговорност ђезалије или они којима су ти путови из чување били поверени, као што је по мало пре наведеним члановима свака кућа теглила одговорност за своје чланове.

Тим истим путем иде се и даље за друге кривице, против којих је државна власт устајала не из разлога чувања сигурности, него из разлога религиозних и моралних.

Такав се случај види у члану 142. Кад се — вели тај члан — ради врадбина људи ваде из гробова те спаљују, село које би то учинило, платиће вракду — т. ј. глобу за убиство — а ако пош буде дошао на то, узмеће му се поповство.¹ Да не биемо много нагађали, чега се управо тиче овај члан, помоћи ћемо се народним празноверницама, описаним у позније време, које ће га обасјати потпуном светлошћу, те посведочити још један пут колику вредност имају народне традиције за испитивање и објашњавање старих установа и закона. Вук Ст. Караџић забележио је у Рјечнику под „вукодлак“ ово: *«Кад почну људи много умирати у селу, онда сељаци стану говорити: «вукодлак је у селу» и почну погађати ко се повамширио. Не могу ли да погоде, узму ждренца, врана без белеге, одведу га на гробље, и проводе*

¹ Члан 142: И люди које съ влъховьствоу оузилао изъ гробовъ, тере ихъ съжигъ, село које тоуи оузнио, да плати вракду, ако ли боуде пош из тоуи дошъа, да му се оузме поповство.

преко гробова у којима се боје да није вукодлак, јер како да такав ждребан неће, нити сме прећи преко вукодлака. Ако се о ком увере, да се повамширио, скупе се сви с глоговим кољем (вукодлак се боји само глогова коца; за то и говоре кад га помену у кући: «На путу му броћ и глогово трње», па раскопају гроб, и ако у њему нађу човека, да се није распао, *они* га избоду оним коцем и баце на ватру, те изгори.¹»

У позније доба село је одговарало и за живот људи и стоке, и плаћало је глобу у сваком случају кад би се убијен човек нашао на његовом земљишту. По законнику и по споменицима није са свим јасно је ли се тако чинило и у старије време. Јер може бити случај, да се мртво тело нађе, а да се никад

¹ Додају овде још две три белешке о овом предмету. Г. Др. К. Јирчек саопштио ми је још 1878 ову белешку о вамширима из 1731 године. «Г. Витковић издао је у својим споменицима из Бумског архива једно писмо од 1730, где се говори о вамширима. Ови вамшири штога су узнемиривали и аустријску владу. У Ниспруку нашао сам о томе једну чудновату исправу, која је и штампана у Рајнској књижици Tractat von dem Schmatzen und Kaenen der Todten in Gräbern, Leipzig 1734. Године 1731 вамшири побунише село Медвеђу (у југодишњем округу). Врховна команда из Београда одмах пошаље тамо коменду бербера и немачких *оштрира*. Они прегледају цело гробље у Медвеђи и нађу, да обилаз вамшира има, и тада они мртвацима за које су мислили да су вамшири, Цигани прво подсецају главе, и онда и главе и телеса спаде, а после баце у Мораву.» — Јован Вујић у његовој књизи «Путештвије по Србији» од године 1817 приповеда, како су у неком селу код Новог Пазара откопали вамшира. Ион Ставра узме глогов коцац, пак му њим растави стиснуте зубе, после узме честину часног дрвета, и метне му је

не сазна ко га је убио; а може бити случај, да се сазна ко је убица, али да исти није у стању платити повчану казну, која се по старим обичајима тражила за проливену крв. Је ли у том случају село јамчило за њ и плаћало оно? И је ли се, може бити, отуд развио тај обичај сеоскога јемства за крвину, која је, по старијим законима, очевидно надала на род окривљенога? Или је јемство села развило се просто из јемства рода отуд, што су у први мах род или браство и село били готово синоними, па је обичај остао и онда, кад село већ више није било од истога браства? Било или не било тако, довољно ће бити, да се овде забележи, да је турска управа била свела све своје дужности и сав свој рад у случајима убиства на тражење крвине т. ј. глобе, коју је морало плаћати село на чијем се хатару нашао убијен човек.

међу зубе, а у уста му, преко тог часног дрвета, усне три кашље свете воде. Старац Петко узме по том онај исти глогов коцац, удари га један пут у прси, Вамширу наусне крв на уста, и тим се посао сврши. — М. Ђ. Милићевић је забележио још ово: «Г. Милија Бугарин прича, како је некад, у његово детињско доба, био пукао глас, да се некакав мрташ повамширио. Одмах су зовнули свештеника, спремили оштро глогово и клевово коље, па почели раскопавати гроб. Свештеник је читао књигу *глоговици* говорећи: «Плађи нечисти душе, плађи; заклањем те триста седамдесет пута; плај, проклети демоне, у бездан.» Људи раскопају гроб, наложе ватру око гроба, па оним оштрим кољем прободу надувено тело узралога, а неки гранама машу по врху ватре, да не би ђаво, који се узвдио у тело мртвца, излетео и утекао. Кад све то учине, загрију гроб земљом, и вамшира, воде, коца.» (Гласник XXXVII, 170—171). Ето шта је било то «суховество», о коме говори законик, и како се, поред свега успљавана Душановог законодавства и оштрих мера које су у њену прописане, држало тако рећи до у очи самих наших дана.

Али пре него што погледамо шта се о том налази у обичајима и у законима, потребно је прегледати из чега се развио потоњи обичај наплаћивања крвнине и себскога кривичног јемства за проливену крв.

Кривица убиства у старо се време није схватала тако као што је ми данас схватамо. Из патријархалног сматрања и стања које претходи правом државном реду и правом државном сматрању, из сматрања да се браство и род свете убици, и да држава с њим нема ништа као што је до скора било у Црној Гори и у Арбанаској, развио се утицајем цркве и државе најпре поступак мирења и накнаде, а после се убиство још и са стране државне казнило јаким новчаним глобом. У старој српској краљевини та се глоба плаћала краљу или државној каси, звала се *вражда*, и износила је 500 перпера. Црква је такође имала друге засебне верозаконске казне за убицу, које у средњем веку нису биле без дубоке моралне вредности. Казна вражде тако је била позната, да се њеним именом прозвала сама казна од 500 перпера, која се законима почела прописивати и за друге кривице. Дечанска, а по том и арханђеловска хрисовуља наређују да се половина вражде, по арханђеловској хрисовуљи још и половина глобе, даје цркви место цару, а половина онеме који би случај проказао.¹ Та је мера изперена против тежње да се случаји крију, тако да за њих државна власт и не дозна.

¹ Дечанска хрисовуља 135: **а** *х*л *к*рждоу, *к*лко *е* *з*аконь *п*о *с*рпскон *х*смлн, *ц*ркви *п*олокнид *а* *к*лдоуни *п*олокнид. Душанова арханђеловска хрисовуља говори: **И** *а*ко *с*е *о*брете *н*а *ц*рковноу *у*ловткоу *к*рждз, *п*олокнид *к*лдоуни, *а* *п*олокнид *ц*ркви *и* *к*рждз *и* *г*лобз. Гласник XV, 308.

без сумње поглавито за то да би се избегло то плаћање. Иста *вражда* се за Турака прозвала *кримина*, и наплаћивала се за њихова времена све до ослобођења. Тим се уједно потврђује, да се *вражда* сваколика плаћала краљу или држави, и да је овај изузетак за плаћање половине проказиваоцу учињен тим великим црквама у намери и да се њихови доходи умноже. По старим народним обичајима крвнине, вражда би се плаћала роду као накнада за изгубљену главу или као откуп учињеног убиства, откуп од освете. Али стари наши закони очевидно не знају за то. Ако не тражимо у њима ништа више него оно што они кажу, они траже казну за краља т. ј. за државу, а не за род убијенога.¹ На ипак имаће право Миклошић, који с разлогом напомиње, да се род убијенога није могао оставити без икакве накнаде, и да је та ствар, по староме законодавству, морала бити остављена народним обичајима, који се и не помињу, јер су својом снагом јачи били од ових писаних закона.² У том погледу ја бих фазе развића поређао овако. Чистој и простој освети, како правници кажу, првом пробијању правне свести, следовало

¹ Ово се може и посредним начином последочити. Владари су манастирима уступали доходе које су сами имали. Тако се чини и с враждом. У Душановој хтетовској хрисовуљи пише: **И** *што* *с*е *о*уџни *к*рждз *м*егоу *ц*рковнимн *л*юднн, *д*а *о*уџнид *ц*рковн. Споменик III, 29. У десноској хрисовуљи истога цара чита се: **И** *к*рждз *а*ко *с*е *с*лоуџн *н*ь *н*стоуџн, *д*а *н*о *о*уџнид *ц*рковн *а* *н*н *н*итко, *т*акождз *и* *к*слак *г*лобз *д*а *н*есть *ц*рковнн. Гласник XXVII, 294. На ових се речи јасно види, како је цар свој дотадашњи доходак заједно са свима уступио цркви.

² Miklosich, die Blutrache bei den Slawen, Wien 1887, стр. 29.

је мирење и накнада међу родом убице и убијенога. Ту већ почињу мекше друштвене нарави, и потреба веће друштвене заједнице избија као нова морална тековина. Још позније, кад је и држава почела стајати из снагу, и она је сматрала за своју дужност да ради против убиства, и не укидајући накнаду која се давала при мирењу, још је тражила и себи глобу, вражду. Обичај народни остао је, дакле, приватна ствар. Он се вршио и даље међу родом убице и родом убијенога; нико га за то није ни помињао, и држава се само бринула за своју вражду. У овоме нас утврђује, што се и позније у државама, где се убиство већ казнило не враждем него смрћу, помиловање могло дати, ако се род убијенога измири накнадом. Таке примере за западну Европу помиње Миклошић у својој расправи о крвној освети.¹

Како су дубоко биле укоренење патријархалне мисли о вражди и о кривници убиства показује једна пеома драгоцене дубровачка белешка о преговорима, који су баш по том предмету вођени међу кнезом дубровачким и краљем Милутином. Та је белешка из године 1308, и у њој се говори, како је вајкадашњи обичај за свих дотадашњих кнезова дубровачких и краљева српских, да Дубровчанин плаћа вражду (глобу за убиство), кад се догоди да Дубровчанин убије српског грађанина, а српски грађанин, ако би Дубровчанин био убијен. Дубровачки кнез тога времена, држећи се новијега сматрања, хтедне да уведе казну смртну за убиство, али наиђе на отпор и у самих Дубровчана, који су такође хтели да држе

¹ Миклошић, на истој месту стр. 9.

стари обичај. Тога ради кнез и опћина дубровачка пошљу тај спор на пресуду у Млетке. Из Млетака их упуте да виде прво, би ли српски краљ пристао на таку промену за своју земљу, и би ли хтео дати реч, да ће он тако кажњавање убиства вршити у своме подручју. Краљ Милутин, пред којег је тај предмет дошао, одговори да он никако не пристаје да у својој земљи место вражде уводи смртну казну за убиство не за то што би хтео жалити крв својих поданика, већ што хоће да драи и врши обичај вражде, обичај његових предака и његов. Тај је свој одговор, додаје дубровачки запис, краљ и заклетвом потврдио.¹

Та иста *вразжда*, о којој имамо тако лепо сачуване мисли краља Милутина и савременика његових Дубровчана, мало касније, у Душаново време, помиње се врло често само као по мери добро позната врста глобе, као што се лепо види из горе наведеног члана законика (*да плате вражду*). Реч управо ту значи казну од 500 перпера, јер се толико плаћало за вражду. То је значење и у горе наведеним речима дечанске и арханђеловске хрисовуље. Таку вражду, т. ј. глобу од 500 перпера, плаћало би и село које би било ухваћено да је вадило и налило вампира. Али не само што се види да је вражда у Душаново време почела била губити старо значење и сматрати се као једна врста глобе за разне злочине, што донекле показују и горе наведене речи арханђеловске хрисовуље оним *половина наводичији а половина пркоти и вражде и глобе*, него као да се

¹ М. Пуцаћ, Споменик Српски, II, 152—153.

почelo bilo odstupati i od starih patrijarhalnih misli o кажњeњу убиства и о врајди која се том приликом наплаћивала. Душан и његови савременици као да су у том питању напустили мисли краља Милутина мало час наведене и као да су били пошли за мислима горе поменутог кнеза дубровачког. Душанов законик доиста ништа не зна за врајду за убиство. Он зна за врајду само као за извесну меру глобе. Знаменити чланови 104 и 105 који одређују делокруг царског суда јасно деле врајду (глобу за друге случајеве и тегобе у измирењу исте) и крв (убиство). Да су о тој ствари у половини XIV века у управним круговима завладале мисли новије од народних старијих обичаја и различите од народнога права, показује нам разлика текста у српско-дубровачким уговорима времена Душановога и ранијег од Душана. Краљ Милутин, на прилику, уговорио је био с Дубровчанима о убиству да господар издаје свога млађег кад крв учини (и онда је, без сумње, тај млађи собом одговарао), а да плаћа господар врајду, кад не изда млађега као што и Саси плаћају (напомње уговор).¹ Душанов уговор од 1349 не зна за то ништа, него изоставивши са свим ту тачку, наређује да Дубровчани иду на суд пред цара, кад је случај убиства и других злочина за које се у Србији обично ишло на царев суд. А што законик говори нарочито о убиству и о казнима за убиство, још више потврђује ово наше сматрање. У члановима 147—151 законика наређује се за нека убиства

¹ Mon. serbica 51—53. Хронологију сам узео по Jirouch Handelsstrassen und Bergwerke, 43.

смртна казна, за нека се одређује новчана казна и сечење руке, а нека се и без казне остављају. Тако се наређује да се „убица иждеже на огњи“, ако је убио оца, матер или брата, или чедо своје; „да се убије и обеси“, ако је убио светитеља (владика), или калуђера, или попа. С тим случајима смртна казна престаје. А наређује да властелин, који би убио себра у граду или у жуши или у катуну, плати 1000 перпера; себар пак, који би убио властелина, плаћао је 300 перпера, и секле су му се руке. За нехотично убиство плаћало се такође 300 перпера, и више ништа, а за хотимично тражила се иста глоба, и још су се секле руке. На послетку ривница се бацала на онога који би кавгу занодоо, баш и кад он сам погине. Могло би се мислити да је онда глобу теглила његова кућа, и да је био од свега слободан онај који је убио бранећи се. Све ово показује правно сматрање о злочину убиства у основу супротно ономе које се узимало при старом обичају врајде, и на врајду би се још могло мислити само онда, кад би се нашао мртав човек у ком селу, а не би се никако могло наћи ко га је убио, или га село не би хтело издати, и волео би платити врајду, него ли то учинити, на који поступак нарочито можемо мислити по горе наведеном тексту Милутинова уговора с Дубровчанима, кад на месту Дубровчанина замислимо село, тим пре, што су, може бити, уговорачи баш и мислили на село, на тај поступак и на Дубровчане пренели. О том пак случају законик са свим ћути, али законик и иначе ћути, где се год уредбе државне настављају и даље врше обичајем народним. Што се у горе наведеним текстовима де-

чанске и арханђеловске хрисовуље говори о вражди и о наводчијама, могло би се тицати не само убиства него и оних других кривица у којима се наређивало плаћање вражде, а са свим је близу памети да се негде, на прилику, могао водити и спаљивати вукодлак, па да је то село од власти крило, те се тога ради и нудила проказиваоцу велика награда.

Међу тим не изгледа да је овај нов правац у законодавству имао успеха. Народ је тврдо држао свој стари обичај.¹ По народном обичају осим *вражде* као глобе за убиство која се плаћала господару, још је ваљало помирити и намирити род убијенога и убице, да се спречи освета за убиство, која се држала у народним обичајима. Мало пре смо напоменули мишљење Миклошићево о тој ствари. Такав случај, помирења кумством и намирења у новцу међу породицом убице и породицом убијенога, спомиње нам се у једном дубровачком запису из 1442, ма да се у њему о вражди ништа не спомиње. За други случај сазнајемо из једног писма дубровачког од 1497 године писаног краљу босанском, у коме се Дубровчани жале краљу како су Власи његове краљевине убили једнога поданика дубровачког, а нису

¹ Једно дубровачко писмо из 1361, неколико година после смрти Душана или нас уверава о овоме, или показује, да су се и за живота цара глебоја властела у својим земљама радије држала обичаја него ли закона. Помеђутим писмом Дубровчани шаљу посланика жупану Селку у Држави Војисављевој и препоручују му првоме месту да расправи спор о вражди Милмана и Милоша Пера (in prima de la vrasda de Milman et de Milos Pero). Штета је што се о тој ствари зна само годину. *Ragusa és Magyarorszag*. Budapest 1887, стр. 21.

хтели да се с родом убијенога намире и да плате.¹ Питање је само, је ли у тој ствари исти правни ред био у Босни и у Србији, пошто Босна није потпадала под Душаново законодавство, и може ли се за XIV век узимати да се у српској краљевини с убиством поступао тако као и у Босни, која се у многоме па и у законодавству кретала својим засебним путовима. Ако пренесемо на XIV век краљевине и паревине Србије оно што су познате у њој при случајима убиства Турци практиковали, за које сматрање има доста разлога, онда би се тиме баш горе наведено Миклошићево поимање сјајно потврдило, а у исти мах би се испуниле и неке горе наговетене празнине. Вук Ст. Караџић у Рјечнику спомиње да се осим *крвине* (вражде) *коју је село плаћало, убица морао на по се мирити с родом убијенога*. М. Ђ. Милићевић помиње да се о том мирењу старало село. „Најобичнији услови за мирење били су: да убица плати роду убијенога колико нађу људи да је право, и да се с њима окуми, или их побратими.“² Колико је стар овај обичај, и колико јакога разлога има, да се исти овај поступак прими и за старије доба пре освојења турског, види се по томе што је с овим скоро са свим сличан случај из 1442 сачуван у горе поменутом запису дубровачком. И тамо су за крв некога Срезоја окумили се род убијенога и род убице. Та једнакост с два краја народа у размаку од пет векова, једно белешка нашега века из Шумадије, а друго белешка из XV века из ду-

¹ М. Пуцић, Споменци српски, I: 91, II: 106.

² Голишићина Николе Чупића, II, 190.

бровачког приморја јасно показује дубоку снагу народних обичаја у извесним приликама културне непромењивости, која обичаје држи као у алкохолу. Истражујући даље, у ком је случају при кривичи убиства село као кривични јемац излазило, ослањајући се на овај доскорашњи народни обичај, ослањајући се на мало час споменути уговор краља Милутина с Дубровчанима, и закључујући по њему, да је као појединац и село могло плаћати вражду краљу, ако није хтело дати убицу, можемо прилично сигурно извести, да је и у старој држави био обичај да село плаћа вражду државном господару, кад се год убица није могао наћи, или га село није хтело издати, по признатом и у оно време далеко раширеном начелу одговорности појединих управних јединица за њихове чланове. Село се могло овим служити и као начином опозиције истим горе наведеним Душановим законодавним реформама за казну убиства, ако оне народу нису повољне биле, што се може врло лако претпоставити. За Турака се, како Вук приповеда, вражда, у потоње време прозвана крвнина, тражила не само од села и од вароши, где је убиство (крв учињено, него и од више оближњих села заједно, и не само кад се нађе убијен човек, него и кад човек умре на путу од зиме, кад падне с дрвета или с коња, те сломи врат. И за Турака се од те крвнине није ништа давало породици, него је све узимала државна каса, а Турци су, како Вук спомиње, слабо и марили да траже убицу, већ су тражили крвнину. Убица се сам имао рачунати и мирити с родом убијенога,

да не би и они њега убили.¹ Турци су се, дакле, за убиство интересовали само због новчаног интереса, а нису марили за самога убијенога ни за човечанске обзире при убиству. Тако су они схватили наилазивање вражде, коју су најпре српски владаоци за државни рачун установили. Што су се мње Турци бринули о убици, толико је више и у овој ствари искакало на површје кривично јемство села. С тога је предмет, који по постању своје није био сеоски, и који је у ређим случајима, кад се убица није могао наћи, падао на село, постао предмет чисто и искључиво сеоски.²

¹ М. Ђ. Милићевћ, *Нешто о Васојевићима*, Гласник XXII, 74. Момак један из васојевићске куће (од насељеника у Староже Влаху) убије свог комшију, овет Васојевића, па побегне у Турску. После неког времена навалу људи на породицу онога убијенога, и она допусти да се убица врати. Он дође, помири се с родбином, плати јој нешто за крв. Али да би то било тврђе, начине на писмено то измирење и однесу кметовима, те им га и они потврде. Дошпије дозна за то власт, и убица по закону преда суду, а кметове потегде на одговор: како су могли потврђивати такав уговор? Кметови сад кажу, да су радили добру ствар помажући да се за крв не би овет крв проливала; убица вели: кад ми крв прашта род, а шта сам суду скривно? Остали пак Васојевићи у селу чуде се, како је власт недоследна: кашингује, веле, ко убије, а замера ко се договара да не убије човека.

² Ово се дело види и по дечавским писмима из турскога времена. Ради сабора и чешћег доласка манастиру и ради обичаја да се на манастирској земљи дрво панађури, чешће се догађало, да се дође до свађе и до убиства, и онда су турске власти радо кривиле манастир и од њега тражиле крвнину. На жалбу манастира изашла је 1650 једна наредба ђаковичког кадје којом се на основу парских бермана наредује, да се не тражи више од манастира крвнина за убијене у манастиру као што су чинили доласк полицајци

М. Ђ. Милићевић спомније како је село за то добро знало где су границе његовом хатару, што се крвнина увек тражила од села, на чијој је земљи нађен мртав човек. Тога ради је бивало, да људи из једнога села, упрте ноћу погибаоца и пренесу га на земљу другога села, само да отклоне глобу од себе.¹ Тога ради мислим, и ако споменници непосредне потврде не дају, да је одговорност села за крвнину вршена исто тако и за време српске државе, с том само разликом, што се српска држава више старала да убицу нађе и кад није познат, а турски се управници о томе нису нимало бринули.² Један посредан

званичници, који су насилно узимали од калуђера крвнину за рођака убијеног Арнаутина у манастиру.³ Абдураман-паша 1800 године по тужби дешиског браства пише у својој наредби: „Чиновници принуђавају их свакојаким насилјима да плаћају крвнину за убијене у месту Бивољаци које припада манастиру, а граничи се са селом Петинићем. Јер као што су од старог времена Петинићани плаћали крвнину кад је неко ту погинуо, то се и овом бујуруду забрањује у напредак узимати ову пену (казну) од манастира а не чинити калуђерима насилја, него узимати за то одређену суму од сељака, као што су то већ раним један пут томе послу чинили људи.“ Јастребов, Подаци за историју српске државе, Београд 1879, стр. 46—47.

¹ Штага би било пропустити белешку коју је М. Ђ. Милићевић додао код овога члана: „На хатару села Доброселице, у Левчу, убије слуга Турчина свога господара, спахију Мусулина. Кад се потражи крвнина, Доброселичани се одреку земље на којој се нашао мртав Турчин. И крвнину плати суседно село Сиљевица. Дошнице, за српске владе, Доброселичани потраже ону своју земљу, али их суд одбије, казавши, да је Мусулинов гроб међа Доброселици и Сиљевици, Годишњина II. Чушића II, 190.

² Предмет крвнине убиства и освете разматрао је с онцирском литературом у руци др. Ф. Миклошић у расправи Die Blutrache

доказ за овако разумевање наћи ћемо ипак у члану о крвини за стоку, који нам је сад баш на реду.

Члан 212 законика пише, да село не плати ништа ако у њему ништа није коњ, а село га не буде ни убиле ни одагнало, но је цркао по природи (или од Бога, како стоји у законнику)¹. Јасно је да се у таком случају плаћала ако не вражда, а оно на сваки начин нека накнада (јер се вредност коња обично у оно време узимала 30 перпера, што је цифра, сиром одашње вредности новца, врло знаменита) и да је и ту накнаду плаћало село онако ваљда као и за паљевину и за спаљивање вукодлака. Јер без сумње овим се ишло на осигурање сточне имовине онако исто, као што је закон о паљевини осигуравао остау сеоску имовину. Члан 212, на име, вреди толико исто колико кад би се казало: нико не сме убити, нити одагнати, нити оштетити туђега коња, јер ако би се показало да је коњ тога ради, а не по природи, липсао, село плаћа штету. Село је пак, знајући свакога свог сељака до дна, имало начина да врши ову врсту полиције. Ако је и у једном и у другом случају закон уписивао само какав старији народни обичај, у томе што је било потреба да се у закон уписује, доказ је да тај обичај сам собом и без за-

bei den Slaven. Wien 1887, где је прибрано све што има о овом знаменитом обичају тако занимљивом за посматрања привичних питања и различитог народног сматрања о њима. У истом правцу мисли изражена је и расправа г. М. Р. Веснића: Die Blutrache bei den Südslaven, Stuttgart, 1889.

¹ Члан 212: И ако коњ ништа оу коњу селом, а не бодје га село оубило ни одагнало, не оубило оть бога, да не плати ништа.

кона није био толико јак. А може бити да је то Душановим закоником први пут установљено, као мера сигурности за сточну имовину. Врло је знатно како се и вршење тога члана законика одржало под Турцима под једнако са крвином за убиство човека. М. Ђ. Милићевић, пишући у чланку «Општине у Србији» о крвини, помиње, на име, како су негде Турци наплаћивали крвину од села и кад буде убијен брав или скот у селу. Очеvidно је да је то оно исто о чем говори члан 212 Душановог законика, само што не знамо је ли се и у Душаново време за ову крв плаћала вражда, јер о томе у законик ништа не пише.

Истим редом и начином брине се законик и за остале потребе реда и сигурности по селима. Члан 179 наређује за свађу или бој међу селима или међу селом и Власима и Арбанасима. Ако су се села међу собом побила, законик је наређивао да плате глобу од 50 перпера, а ако се село побило с Власима и Арбанасима (без сумње онима који су на проласку), они су последњи плаћали 100 перпера. Законик ништа не говори на кога је падала та глоба, али је извесно да је падала на кривога и да је влашћу или поротом истраживано ко је крив. Од те је глобе, каже даље законик, половина припадала цару, а половина господару села.¹

¹ Члан 179: *Потѣка мѣсто сѣлѣмъ и перперѣ а владхомъ и арбанасомъ .р. перперѣ. И теѣмъ потѣке царѣ половина а господароу половина итѣ боудѣ село.* Дашичић је реч *потѣка* у Рјечнику из кн. ст. тумачио *violatio finium ejusque pretium*, Мисловић [die Blutrache bei den Slaven, Wien 1887, 26] узимље да значи *rujna*

Још је онтрија одговорност коју су, по старим законима, села теглила за крађе и разбојништва и за зле људе који су се одавали тим злочинствима. Не сме бити разбојника и крадљивца нигде и ни у чијем пределу, говори члан 153 законика, и сво шта наређује, да би се укратило и искоренило разбојништво и крађа. Оно село, у коме се нађе крадљивац или разбојник да се распе, т. ј. расели, поцали или разруши, разбојник да се обеси строглавце, крадљивац да се ослепи, а господар у чијем је то селу било, да се доведе везан на царски двор, да исплати све што је починио онај разбојник или крадљивац, и да се казни као што би био кажњен разбојник или крадљивац.¹ А исто тако да се поступи и са свима сеоским старешинама, ма како се они звали, додаје се у чл. 154.² Ако би се догодило, да су сеоске старешине казале својим господарима, онда они одговарају по горе наведеноме, а сеоске старе-

и *multa pro ruina*. Ја сам узео као што је горе назначено, ослепљујући се на Мисловића и на неколико значења глагола *потѣкнѣути* која се читају у Дашичићеву Рјечнику из књижевних старина. *Потѣка* се помиње као кривина и у закону свето-стеванске хрисовуље.

¹ Члан 153: *Новелѣка царство ми. По вѣсехъ землахъ и по градовехъ и по жонлахъ и по краинтѣхъ гоусара и тата да вѣстѣ ни оу иемъ предѣлоу, и смѣхѣи образомъ да се оуѣрати татѣка и гоусраство. Оу коемъ се селе каже татѣ или гоусара, теѣмъ село да се распе, а гоусара да се обѣсен строглавѣ, а татѣ да се ослепи, а господарѣ села тога да се доведе свезанъ въ царствоу ми и да владѣка вѣсе што је учинилъ гоусара и татѣ оуѣ исоуѣки и тако да се каже како татѣ и гоусара.*

² Члан 154: *Такожде вѣздоѣтѣ и прѣсникѣре и владѣлѣци и прѣдѣстѣвници и уѣдѣлѣци кон се обѣрѣтаю села и катѣни обѣлѣдѣюште ѣ, теѣмъ вѣси да се каже образомъ вѣше ислѣвѣни.*

шине kao da су биле у томе случају опрштене одговорности, читамо у члану 155.¹ Није, дакле, било лако ни господарима, ни старешинама сеоским, али је најмање било лако селима самим, која су због поменутих злочинаца могла погорети и раселити се. Не знамо је ли српско законодавство из XIV века овако енергичним мерама могло барем да стане на пут крађи и разбојништву, али се из споменика види, да је било пустих селишта и селишта без господара која су другима давана, те је могуће, да је неко од њих баш вршењем овога закона расељено, ма да је било доста и других узрока, по којима су се села могла раселити и претворити у селишта.² У овом

¹ Члан 155: **Ако ли се владљиви ошквдали господарств, да се тази господр каже како гоуцарь и тати.**

² Ако законик и није успео, занимљиво је, да његове одредбе и сад држи народно мишљење. У Протоколу Шабацког магистрата има (бр. 109) један рашче од 6 маја 1808 против хајдука, у коме стоји ово: „Оштро иметовом налажемо да од сада, ако би који у хајдуке отишао, у тога вере нема, нити ће се на веру звати, него оно село хоће пропасти и своски иметови. И ове године што је тоо похарато у коме селу; то ће село под морање платити. И од сада, у коме се селу човек похара, оно ће село малом и главом платити, и оно село на томе месту више остати неће, нити баштина, нити виноград, него ће се у пропаст окренути. И онај који хајдука на свог брата и комшију изведе, кућу вагром, а он главом, а мал на месет, а од његовог мала похара да се овоме плати који је похарат“. Ово је скоро у целини члан 153 Душанова законика, и цела је наредба у духу законодавства Душанова. Судије магистрата шабацког од 1808 тешко да су знали и да је био Душанов законик. Је ли народно мишљење сачувало стару наредбу, или је наредба извађена из народног мишљења, питања су која потичемо не одговорити на њих.

погледу законик у осталом тера још много даље са сеоском одговорношћу, и везује село и за друга села, и у неку руку за целу државу. Ево у чему је та најшира одговорност која је могла пасти на село за крадене ствари.

Познато је, да се у староме језику *лице* зове предмет злочинства, особито крађе или разбојништва. *Тат обличени* зове се у староме језику онај крадљивац, који је ухваћен на самом делу, или са самом украденом стварју у рукама; *обличеније* је у старом језику најнепосреднији доказ, најнесумњивије осведочење крађе. Члан 208 законика увлачи село у чување ових људи ево каквим начином. Ако ко позна лице (т. ј. украдену ствар) — пише у том члану — под човеком, а буде у гори у пустоши, да поведе тога човека у најпрво село, и да га преда (*заручи*, каже законик) селу, и по том да позове село, да тога човека да пред судијама. Ако село тога човека не би дало пред судијама, да оно село плати што нареди суд.¹ Овде је, као што се види, село под још широм одговорношћу, оно заступа прву власт и врши притвор злочинаца по ма чијој наредби, те тим начином помаже и учествује у вршењу оних државне дужности надзора и чувања крадљиваца и злих људи.

У неколико на исти начин село је одговорно и у оштој пажњи на златаре, који су онда покрај

¹ Члан 208. **Ако кто позна лице подь злобеконь, а боуде оу гори оу пустоши, да га поведе оу првирише село и здоручин селз, и позоже да га дзде предь соудзими; ако ли га не да село предь соудзими, што пожеже соудь, да плати село тозин.**

драгоцених ствари ковали и новце. У тежњи да се трговина помогне и сигурним добрим новцем, те да се не би ковали рђави новци и да златари у опште не би обмањивали свет — беда, од које се, пре тога, без сумње патило — наређено је да златари могу свој посао радити само на извесним местима, где се, без сумње, на њих и патило. Град, у коме би се нашао златар без знања царева, имао је да плаћа глобу колико би наредио цар; златар, који би се негде задржавао мимо одобрења и наредбе, спаљивао се, а селу, у којем би се такав златар нашао, била је такође прописана страховита казна расељења. По томе што имамо доказа, на свом месту наведених, да је у селима пре Душана било златара, ова је наредба била пова, и може бити да се тиме оправдавају страховите казне које су у њој прописане за непослушне.

Као што се по овоме види, овим јаким казнама и овом на све распрострањеном тешком одговорношћу село се, силом таквих прилика, склањало у једну целину као у једну кућу, јер се само тако, као организована целина, могло довољно састарати да се сачува од толиких глоба и казни које су му претиле. Селу је остало или да се брине само о себи, да мотри само на се и на свакога човека у свом синуру, да свакога у главу зна, да га држи у реду и да мотри на њ, или да јемчи и да плаћа само собом и без престанка горе наведене терете. По средини није било ништа, а снагу за све то село је морало тражити у свом властитом унутрашњем

реду.¹ Да видимо, дакле, можемо ли докучити како је село било организовано и како се држало као целина према толиким сеоским дужностима.

Код оводике страховите и многостручне одговорности није могло бити, а да и село није имало извесна права само над својим људима. Иначе би злочинци могли употребити село као сигуран заклон, и иза њега мирно и без казне чинити зла по околини, остављајући селу да их накнађа и одговорност за њих тегли. Према томе унутрашња уредба села морала је одговарати оволиким његовим дужностима. Законик Душанов о тој уредби не говори ништа, што ће рећи да се та уредба сматрала као унутрашња чисто домаћа ствар, која се нецентрисане средње-вековне државе није тичала ништа. Законик само помиње на три места сеоске господаре и старешине. Државни закон је напомињао оно што држава од села тражи; сеоско унутрашње уређење и средства, којима се село служило да државним дужностима одговара, припадала су већ у круг сеоскога обичајног права; њему их је закон и остављао, и за то о њима није говорио ништа. У члану 153 помиње се у истраживању крађиваца и разбојника велика одговорност сеоских господара. Члан 154, говорећи

¹ Примера ради навешћемо једно суђење вилачког магистрата од 9 маја 1808 год. Сељани из Белотића жалили су се на некаква Петра Чолу из њихова села, што пијачи, свађа се и кметовима се противи, и што је такав био још за Турака. Суд га је за тај пут казнио батинама, пресудивши за други пут: „да га из села изгоне са свим оно чине учини тако“. Мало даље говориће се још и у тексту о старој власти села да рђава човека из своје средине истера.

даље о истом предмету, помиње сеоске старешине «који су управљали селима и катунима»¹

Испривавши све што смо имали да кажемо о сеоском јемству и о свакојврсној сеоској одговорности, на реду је да погледамо, шта је село имало у рукама да собом управља и да се од толиких неприлика чува и брани. Али као што мало више напоменусмо, ту нас споменици остављају скоро сасвим без средстава. Све што је било, било је у књигу, и у књиге се слабо писало. Члан 154 законика Душанова драгоцен је за нас по томе, што је барем сачувао разна имена сеоских старешина. Занимљиво је, да се међу тим именима нигде не помиње данашње име *кмет*. То долази отуд што се кметом у старо време звао сваки властeosки човек, као што се још и сад по Босни зове. Побрајање горе наведеног члана Душанова законика учи нас, да су се у Душаново време сеоске старешине звале или *кнезови* или *премићури* и *предстајници*, или *челници*. И садашњи језик наш тврди да се *кнезом* зове и сеоски старешина, пошто се та реч у народу готово увек употребљавала за старешине од највећег до најмањег. Неколико катунских старешина у арханђеловској и дечанској хрисовуљи зову се *кнезови*, а други се зову *премићури* у истим споменицима и у истом пределу, и они су напред наведени поименце. Тешко је погодити откуд су те разлике назвања долазиле. Да је *челник* био такође сеоски старешина, показује нам исти члан Душанова законика и мало више наведен обичај Влаха Приовунаца, који својега

¹ Сели и катунима обладљивите.

старешину зову и данас *челником*. Корчулански законик од 1214 године показује нам такође *челника* као старешину над пастирима. Као што код *кнеза* значење сеоског старешине ништа није сметало да се тим именом зову и највећа земаљска господа и друге веће и највеће старешине, тако исто то значење ни код *челника* није ништа сметало, да се употребљава и као назив других очевидно већих старешина, које нам с тим именом помињу споменици у разним приликама. Да се сеоски старешина и *предстајником* зове дознајемо управо само из тог члана законика. Од чега је пак зависило кад ће се које име употребити, и да ли су све старешине биле једнаке и да ли су све биле биране, или су их може бити (као у манастирским или властeosким селима) и господари постављали — на сва та питања не бисмо могли одговорити чим другим него домишљањем по разним положајима и одношајима села по имању и по другим обзирима, који су у средњем веку били многостручни. Врло је могућно да је то све морало знатно утицати на већу или мању унутрашњу слободу села, а отуда се исти утицај морао осећати и на положају старешина. Али о томе се ништа не може дознати из споменика.

Па ипак осим сеоског старешине стари су нам споменици нешто сачували и о *збору сеоском*, другом средишту управе сеоске, ма да и о њему не казују ни из близа оно што бисмо ми данас могли желети. Дечанска хрисовуља, помињући како су судије расправљале некаке спорне међе међу Кумановом и Радојевом, додаје да је нове међе утесао

Богдан судија и *с'боръ тѣх'зи селѣъ*.¹ У арханђеловској Душановој хрисовуљи помиње се, како су неком за-сеоку Крстима ишле међе *прѣкшиъ поутемъ из з'боръ*.² Даничић је мислио да ту збор значи место где се којешта продавало. Али ништа не смета узети и да се из том месту при потреби састајао збор села и заселака његових. Познати чланак Душанова законика, којим се забрањује *себарски збор* т. ј. збор оних који нису властела, показује посредно, како је био обичај скупљати се у зборове. Ако и не можемо сад погодити, од чега се закон оним чланом хтео бранити, можемо извесно знати, да се он сеоских зборова по сеоским унутрашњим управним пословима није могао тицати. Јер споменици никад неће поменути село, а да му не помену међе и правине (т. ј. повластице), под којима се последњим разумевапа паша, брод, појило, зимовиште и летовиште за стоку, планина, а каткад, може бити, и друге повластице. Ко се могао о свему томе бринути без збора? Ко је могао вршити онолике законом постављене дужности без збора? Ко је био село као активни друштвени чинилац, о ком тако често говори законик, ако бисмо га замислили без збора? Пошто у старој српској држави није било садашњих сеоских општина, село је значило и место и збор тога места, и ово се друго готово увек мисли кад се помиње село као друштвени чинилац. Тако је било за Душанова времена, тако је било и у обновљеној српској држави све до нових државних уредаба о селу

¹ Гласник 2-ог одељ. XII, 27.

² Гласник XV, 286.

и сеоској општини. Пре нових закона који су уредили данашњу организацију општинеке власти и радње, збор је био готово једини орган воље и власти сеоске, само се он тада није звао збор него обично село, вели М. Ђ. Милићевић.¹ То се значење доиста и показује како у старим законима и споменицима, тако и у списима В. С. Караџића и М. Ђ. Милићевића о селу пре нових закона, о селу пре нове у старо време непознате сеоске општине.

И кад после онога, што је горе по старим споменицима написано о сеоским дужностима и теретима, прочитамо што од горе споменутих наших писца знамо о старијим сеоским обичајима и правима пре нових уредаба, ми ћемо се сами с места уверити, да је то управо оно што тим теретима и дужностима одговара, да је то она друга, по старим споменицима непозната, половина сеоске уредбе, и да је село до почетка овога века и нових уредаба живело по уредбама које су му још у старој држави признаване, а које су, без сумње, постале самониклом снагом народнога духа и народних потреба.

Тако, на прилику, Вук Ст. Караџић је у Рјечнику под *ујамчати* забележио, како се село или селаци ујамчавају један за другога, т. ј. како сваки за се тражи јамца, а за кога се не нађе јамца, онај је крив, или му се у напредак не може веровати. То бива или кад се истражује каква кривица, или кад се људи јамче, да се у напредак што зло неће учинити. Један опис тога обичаја имамо и у народним песмама. Тако се у песми о „мајстору Манојлу“ (Вук, III пеза :

¹ Годишњак Николе Чушића II, 216.

Изгуби се пашина јабука
 У Будиму граду бијеломе.
 Пушта паша лакога телала,
Да се један за другога јемчи;
 За којег јемац не изиде.
 Хоће њега паша погубити.
 Све се један за другога јемчи,
 Све богати те за богатога,
 Сиромаси један за другога.
 За једнога јемац не изиде.
 За јунака мајстора Манојла.

Да се ово јемство заиста у суђењу употребљавало показује једно суђење од 15 фебруара 1810 у Шапцу, забележено под бр. 716 у Протоколу Шабачког магистрата. „Дошао к суду — стоји на наведеном месту — Павле Чаркачић из Приавора и тужи се да му је украдена женска каница и подбрадник и на њима 59 гр. 18 п. И он жали на Анђелију, кћер Јевте терзије из Приавора. Тако ми смо призвали кметове и сељаке, и како смо најбоље знали, испитивали. *Но они сви један за другога подјемчише се, разве за кћер Јевте терзије Анђелију.* Но отац Анђелијин за своју кћер закле се формално.” Исто тако 11 јуна 1808 тужила се магистрату шабачком једна жена из Сухог Села што јој је украдена крива. Све се село заклело и најпосле су и кметови „узели на душу” да краву није нико из села украо. И суд је село опростио, наредивши да се о несталој крави село брине и да јој на траг признази.

С тим је у вези, или је од тога последица и оно што је Вук забележио за времена турске управе

о сеоској молби за окривљенога. „Кад кога Турци затворе, каже Вук, крива или права, кметови, т. ј. старешине сеоске, иду, те се моле за њега, и молба им се онајвине прима: да је ко најкривији кад они са селом скоче, избавиће га (плативши штогођ према кривци и према кривцу); али кога они одаду, говорећи паши или кадији: „ми га међу се нећемо; твој севац, наш цевац, погуби га”, онога већ нема.”¹

Кад се у селу учини какво велико зло, а не зна се ко га је учинио, онда се сељаци скупе на које раскрише у својем хатару, па ту донесу доста камења, влада или дрвећа, и сваки од њих, бацајући на раскрише по камен, по владу, бусен или дрво, говори: Ко је учинио то и то, анатема га било! Тако се баца велика гомила. И после сваки путник, који туда прође, ваља да баци камен или бусен, и да рече: анатема га било!² И опет један остатак некадашње сеоске власти.

Село је само на збору судило за велике кривце, на прилику за велику крађу — и оно је кривцу палило кућу и протеривало га са целом породицом, и ако би се вратио, могао га је свако убити.³ Овај стари обичај, забележен у крушевачком округу, у потпуности је сачувана старинска казна „да се распе”, позната и у византијском и у нашем законодавству. Душанов законик ту казну за исти случај прописује за цело село, без сумње јемства ради, ако не би дало кривца (и ако то у закону изреком не стоји)

¹ Вук Ст. Караџић, Давица 1827, 99.

² М. Ђ. Милићевић, Годшњиваца II, 192—193.

³ М. Ђ. Милићевић, Годшњиваца II, 199.

а по народном обичају село је само примењује на своје сељаке. Свето-стефанска хрисовуља има таки закон истина само за цркву, али са свим једнак с горе наведеним обичајним законом из крушевачког округа. Хрисовуља пише: *И аште што украде што ванутр цркве до свегте, воска или тамујана, да му се кушта расте.*

И осим тога васколик морални и друштвени ред село је само држало и чувало међу својим сељацима. Ако ко не држи славу — читамо даље у М. Ђ. Миљевића — не пости посте, не светкује свеце, онда се скупе сељаци на једно место, где донесу 3—4 ове вина и толико ракије, из пијући од тога шића, говоре: „Нека Бог пошље сваку болест и несрећу на онога који не држи свеце, не пости посте, не слави славу! У кући му помрла чељад, у пољу му не родило жито, а у тору му посканала стока!“

Ова би се слика може бити још и сад могла попуниги, особито из живота оних села која су изван граница нових закона још могла бити у стању да сачувају вршење старих обичаја. Али и овако непотпуна она је кадра да потврди наше мало пре исказано домишљање о њеној старини, и да у главним цртама поцупи ону страну о правима сеоским, која нису могла бити у несразмери према великим дужностима и теретима старог села.

III

Облик данашњих села у Србији; разлике међу њима и прошлост њихова. — Засеоци у старије време чешћи него данас; значе и зачетак села. — Несталност села у старије време. — Селиште предмет продаје и куповине. — Села и засела њихова у жичкој повељи; заселе у дечанској повељи. Влашка катуни помињу се гдегде уза села као засеоци. — *Жула* се у једном споменику зове *река*. — Некадашњи дечански засеоци данас села. — Село и заселак могли су припадати двојци различитих господара. — Изглед дечанског властелинства према ипожини заселака у њему. Изглед властелинства арханђеловског манастира у Призрену. — Села и засеоци по другим крајевима. Села и засеоци и изглед насељена у данашњој Србији упоређен са старијим споменима. — Шта су данас засеоци? Засебност хатара и засеоци у старо време и данас. — Општа несталност куће, станова и одношаја у старије време. — Прејем људеки. Неводе за слободне невластееке људе по селима. — Лакост у насељавању и расељавању села у старије време. — Спомени о нарочитом насељавању села и о постану села у опште. По чему се и сад познају села насељена на некадашњим властееским имањима? — Села и селишта у старим споменицима; сталност сеоске земље а несталност становништва; правни поглед на земљу и становнике јој у старо време. — Докази како су се селишта насељавала и обрађала у села. — Селишта скоро опустела и селишта дивља. Селишта се помињу по имену својих господара, а каткад значе и веће имање. — Земља у селима по својини и по уживању. Разне врсте својине: баштина, купљеница, прија; већа пакња на

карактер својине. — Работе како су се сматрале; докази да су мориоци имали потчињену својину. — Шта је био *стас*? — Које је припадала *крчевина*? — Шта је било *ждребије*? — Како се по византијском праву текла баштина? Селаца безбаштинци; помени о њима и њихов положај. — Старији спомени о радницима тежацима (*аргатима*) на Балканском полуострву. Спомена на *отроке*. — Наследство властелинских људи. Оставе одумртне. Спомена на средњовековна права о наследству. —

Прегледавши у прва два одељка све што се тиче главне карактеристике *жупа* и *села*, и прегледавши што се могло наћи о селу као о упраној јединици у држави, потражићемо и остале унутрашње карактеристике те заједнице, њену унутрашњу поделу и њен спољни облик, постанак и трајање, разгледаћемо селишта као места некадашњих села и белег историје појединих сеоских насеобина, сеоску земљу и поједина права сеоска с истом сvezана, задружни живот у селима, и величину и облик *њихов*, у колико за све то има појединих спомена или грађе у старим изворима, по којима је овај посао рађен.

У своме делу „Србији“ В. Карић пише о садашњим селима у Србији овако: „У Србији, по свима њеним крајевима, села, нарочито ако су повећа, имају и своје засеокe, који чине омање гомилнице кућа, у неколико издвојене од главнога села. Но у неким крајевима, као у врањском и нишком округу, има великих села, која се сва састоје из самих заселака и који се тамо зову *махале*. Тако, на прилику, Влашина и Црна Трава села су која имају по преко двадесет заселака. Сваки се заселак састоји из по не-

колико кућа, готово са свим једна уз другу прибијених, и сваки има своје засебно име. Таквих села има и поред Дрине; село Ковиљача, на прилику, има девет заселака. Само засеоци нису овамо онако збијени (стр. 148).¹ Ова слика стоји готово за целу земљу, и као што ће се одмах видети како за скорапшње тако и за старије време. На источним крајевима и села и засеоци имају облик веће заједнице, и села су и засеоци тамо у гомили, и куће су једна уз другу; на западним пак крајевима народа, нарочито источно од Мораве, начин је живота у толико различит, што су куће усамљеније и растркане, тако да село чини целину више местом него гомилом кућа на једном месту.¹ У свему овом пак разлике су велике по природи самога места. Равна и нитомија места, по пољима, око река и по мање бреговитим крајевима имају села уређенија, гушња, многољуднија. Ту су и села већ одавно добила свој одређен облик: ту заселака нема никако, и села су добро обележена срединта за становање. Та срединта су узела на се готов и сређен облик: њихова је традиција старија; у њиховој унутрашњој природи нема већ ништа нејасно и неодређено. По оним пак планинским кра-

¹ „По равним мјестима, особито по вахији пожаревачкој и по Мачви куће су по селима доста у близу; али су по брдима тако раздалеко, да је некоје село од 40 кућа веће од Беча; докле год допире сеоска земља, докле су и куће растркане; тако човек могао имати блискога комшију из другог села него из свога.“ Вук, Даница 1827, 99. Али Вук је гледао само на тадашњу Србију. Може се узети у обзир, да су свуда по југоисточним крајевима српског народа села збијена, а по северозападним растуријена. Већа култура такође мало по мало збија и зближује људско становање.

јевима који су још пре две ста три ста година били управо пола пусти, у којима су за средњих векова били катуни и пасишта, где су живели полу ненастањени пастири (Власи и Арбанаси), још и данас видимо села мања, растурена, несређена, са мноштво малих заселака. Ту се још осећа, да су места пре не другог времена била управо више ненасељена и ненастањена, и настањеност у њима још није успела да узме оне сталне утврђене облике као у равнијим и питомјим местима. Један претходни облик наше историје настањивања у њима је још јасно нацртан, и можемо замислити, да је било пре коју стотину година време кад и наша садашња већа села са равних питомих места нису изгледала друкчије него садашња планинска села са многим засеоцима.¹

Старији језик, који је ближе старијем стању наших насеобина и ранијој историји њиховој, показује нам речи и обрте који нам отварају нешто више погледа у то старије стање и у ту ранију историју него

¹ Пошто је на целом Балканском полуострву до почетка овога века била управо једна култура, није чудо што се готово така негаслина црта и за Бугарску. Села су по Бугарској — више Јиречек — двојка. По равницама се налазе села у гомили, покрај река често с врло раширеним хатаром; има их са стамованштвом од 2—3000 душа. Улице су им неправилне. Средиште је црква, где недељом игра хоро. У планинским крајевима је други начин. Тамо су села раздвојена на гомиле, једна од друге далеко колико се може дохвати. Бугарски се зову *колибе* или *кошаре*, турски *махале*, и некад су раширене на неколико сати места по шумовитим кутонима и тесним долинама. Средиште им је код цркве, где се налази и неколико дућана. Сесту ро Булгарску, 57. То је слика, која, с малим изменама, вреди за цело полуострво Балканско без обзира на народност.

што би се то могло учинити с проучавањем самога садашњег стања наших сеоских насеобина. Кад погледамо у старе повеље, у којима се толика села помињу, видимо да се засеоци помињу много чешће него што би се то данас чинило, што значи да их је било много више, и видимо често, да се заселак помиње који пут и без села у смислу непотпуног и недовршеног села. Осим тога видимо да села већ нису била тако стална насеобина као што су данас.

И доиста села су у старо време много чешће постајала и ишчезавала него што би се то данас дало замислити. Стари закони су прописивали расељавање села као извесну казну, а села су се и иначе по разним узроцима расељавала, и тих узрока је у старије време било много више него данас. Даље на свом месту говорићемо нарочито о селиштима, празним местима таквих расељених села, али која се купују, продају и црквама прилажу као места, на којима се, на старим познатим траговима, село опет може населити од других људи. Свеколико, дакле, сеоско насељење, и осим још покретнијих пастирских катуна, било је далеко мање стално, него данас. Овај облик насеља, село, у мутном и немирном, насиља пуном средњем веку врло често се појављивао и ишчезавао пре него што је добио свој садашњи сталан облик. Но да се вратимо заселку. Сам заселак, као што мало час рекосмо, показује се у много покретнијој и јачој светлости него данас. Стари језик, на прилику, познаје не само реч *заселак*, него и *засеље* (заселије) и *заселити*. У једној хрисовуљи краља Урона I, којом обнавља Миросављев манастир Св. Петра на Лиму, помиње се уз једно село више

засеља и планина: *Село у Брсково Простеније, а заселије му Бистрица, Добрихмина, Гостиловина, Стрча, Плавковина, Селца, Јасеново, а планина му Коњ.*¹ Заселија по том излазе као места за насељавање и усеве, а њима на супрот планина као место за пашу и горосечу. По томе села могу имати једно или више засеља, јер се у истој хрисовуљи помиње: *Село Пручка вас са всеми међами, а заселије му Липница.* Така засеља помињу се често у хрисовуљама с именом или без имена, али у истом значењу. Тако краљ Ст. Првовенчани својом жичком повељом даје Жичи у *Хвоству села: Пећ са заселијем си, . . . Горажда вас, Наск вас са Челчени и са Лабљани; Љугоглази са Градом, и у Загону села: Чрча са заселијем си, обе Иване са заселијем, Замчани са заселијем . . . и сва сја села са заселијама си, . . .* По томе по жичкој повељи село је готово нераздвајно са некаквим пределом који му се зове засеље, и који је исто тако на ондашњи начин насељен. Засеље и село жичке повеље много нас опомиње на град и подграђе и показује нам у доста живој светлости облик старих села. Миљутинова хиландарска хрисовуља такође помиње засеља исто тако као и жичка. Тамо се чита *Брезова и са заселијама у Лозници, . . . У Плаве село Досуђе и са заселијама*². Како је иста та села Душан 1355 потврдио Хиландару, и он помиње и Брезову и Досуђе са заселијама³. Свето-стефанска хрисовуља помиње такође села са засељама с именом

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, 8, 9.

² Моп. серб. 59.

³ Флоринскиј, Авонске збир. 74.

или без имена. У хтетовској хрисовуљи Душан такође помиње: *села са всеми правинами и са всеми међами и са заселијама*¹. Дечанска хрисовуља зна само засеоке, али и у њој се на једном месту помиње засеља, и то у тексту врло занимљивом. На крају прилога краљ каже да прилаже: *Марка Костића и с дегију и селом Јаблоти, и у њих Брагови итд.* (свега 22 куће), а *Чрни му врх заселије, у Комигици сеникоси, а међе му како цуг греде од Бевчине из гору у Кошугу и у Савин сеникос*². Да бисмо боље разумели овај цитат, узећемо у помоћ још један из Душанове арханђеловске хрисовуље, у коме долази глагол *заселити*. Тамо се говори о селу Љубочеву и засеоку му Јелховцу, које је Арханђеловој цркви приложио властеличич Никола Утоличич, а на завршетку се каже: *И гази села са всеми међами и правинами како су прежда држали међу собом от поле су засељени.* Знатно је да се ту и село и заселак зову селима (у осталом и Душанов законик зна само за села, као што ћемо ниже видети) и говори се о правина почињући од *засељења*. То се последње очевидно могло тицати само засеока. И према томе мислим, да у горњем цитату из дечанске хрисовуље оно засеље значи или место одређено за заселак, где су се могли смештати они који би се из села издвојили и издвојили, или заселак сам. Таква места за заселак или почени засеока могли су бити у почетку катуни или места за њиве и ливаде. Засеље или заселак могли би по томе бити почетак села, или село

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, 29.

² Дечанске хрисовуље 58.

у заметку. На тако разумевање нас упућује не само природа ствари, него и друга нека места у споменцима. Тако нам први текст дечанске хрисовуље показује место села на једном месту само засеоке. На стр. 45 тога текста читамо: *Серош засели и са всеми међами*. Ти засеоци бројали су 125 кућа, које су у списку наведене. После пописа кућа читамо *међе всеј Сероши*. Да имамо какву бољу карту Метохије, могли бисмо се уверити да је Серош хватао много места, јер по међама видимо, да је са његових 125 кућа обузимао велики простор негде у горњем Дриму с обе стране Дрима и око речица Лопатнице, Бистрице (на ушћу у Дрим), Сушице, Бочице, које се све спомињу у међама. Можда се мислити, да је то био велики простор, и да је 125 кућа серошких, у више гомилица као засеоци, било по том простору овамо онамо растурено. Други текст дечанске хрисовуље (стр. 97) већ не зове Серош *засеоцима* као први, него га именује *Село Серош са всеми засели и са всеми међами*, а попис кућа тога другог текста броји већ не 125 него 145 кућа. Може се мислити да је прирастак 20 кућа главноме засеоку, који је носио име *Серош*, донео ту промену назива, а може се мислити и да је тих 20 кућа у првом попису каквом погрешком изостало. Уједно ту видимо и како се број кућа брзо мења, јер је мало година могло растављати прву хрисовуљу од друге, и како се с том променом и карактер сеоског насељења мења. У међама оба текста не показују никакве ни најмање разлике. Врло је поучно што се у истој дечанској хрисовуљи уз село спомињу не само засеоци него и влашки и арбанаски катун. Први текст, на

прилику, наводи село Ђурашевско Рзиниће и два катуну Ђурашевских Влаха (стр. 53—54), који су после у другом тексту названи *Власи Сремљани* (стр. 125). Мало више где је о Власима говорено, назначено је да је онде данас сад плавина и да има и село с истим именом. Катун XIV века налази се, дакле, у XIX веку као село. Уз исто село Рзиниће наводи се још и један катун Арбанаса. У другом једном споменику видимо такође засеоке без села. У даровној повељи, коју су 1381 рускоме манастиру у Светој Гори дали челник Муса и синови му Стефан и Лазар читамо како прилажу: *Село Уларе, рекоми Горњи Закут и засели му Тринава, и црква свегаго Николе и заселим, и заселим с оне стране Лаба Горњи Луковак са међами и празинами, и с воденицима и с броди и с пољем*¹. Као што се види, ту се помињу два засеока без села. Исто тако једна даровна повеља деспота Драгана и брата му Костантина од 1380 даје рускоме манастиру у Светој Гори: *црков свегаго Георгија у Бомичи са људми, са виногради и са воденицијем и са всеми кушеницима и заселици*. Ту се, дакле, села и не помињу никако, и црква је та на своме ластелинству имала очевидно само засеоке, мале гомилице кућа овамо онамо по земљама манастирским². Друга једна даровна повеља манастира Дренче одикује се од осталих споменика што зове реком оно што се на другим местима зове жупом. Та повеља даје, на прилику, манастиру Дренчи: *реку Дренчу са всеми сели и заселици и међами и празинами места того;*

¹ Гласник XXIV, 259.

² Гласник XXIV, 254.

реку Тулошу са осели сели и заселци и празинами места того; реку Ломинцу са осели сели и заселци и међами¹. На томе крају, у бреговитом крушевачком округу, као да се земља делила на реке (долине), и стили као да нас упућује да разумевамо села и засеке као насељена у долини и у планини, прва више збијена и мало већа, а друга мање збијена, мања, и по планини растурена. Још има једно занимљиво место у закону дечанске хрисовуље за само село Дечане. По другом тексту, који је на том месту потпунији, види се да је уз село Дечане било три засека: Црвенобрежани са 18 кућа, Бележани са 11 кућа, Луци са 21 кућом. Занимљиво је што се види како су ти одељци села Дечана прозвани по местима Црвеном Брегу, Белегу, Луци; да су пак са селом Дечанима чинили једну целину, види се по међама које обухватају и село и засеке. Колико је било у самом селу, не види се ни из једног текста, јер је тај лист на оба места извађен. К томе је додато седам кућа *Бивалара*, сигурно ради разних преноса при манастиру. На стр. 71 другог текста чини се у дужиностима изузетак за *Дечане придворце* знатним смањењем рабете (по један мат свакога жита), али им се наређује да долазе о празнику (без сумње слави црквеној) с поклоном, и даје им се почаст да седају ниже челникове трпезе. За засеке пак дечанске наређује се, да ору као и остала метохија. Занимљиво је и то, што се сад већ и не зна за те засеке, и што се Црвени Брег, који је онда био заселак, данас већ не помиње друкчије него као село. И у томе

¹ Гласник XXIV, 264.

се види како се у оно време мислило о засеку и како је заселак у исти мах део села и приметак другог села, ако би само прилике допустиле, и ако га не би са свим nestало. Хрисовуља Душанова о манастиру Леснову, штампана у Гласнику XXVII, има пример, где се у једном истом споменнику једно исто место час зове селом а час засеком. Толико је без сумње на ономе крају народа разлика међу селом и засеком била малена. На стр. 290 спомиње се, на прилику, село *Баково* и са црквоју *свегаго Николи* и са заселком *Глобицом*. А пошто је у ограничењу Баково ушло у једно међење с другим суседним селима, која су постала црквено властелниство, Глобници се уписују особите међе и ту се већ, на стр. 291, називље село *Глобница*.

За историју села и засека знаменито је што се из исте дечанске хрисовуље види, да је село могао имати један а заселак други ималац. Једно од највећих села дечанског властелниства Чабих имало је са својим засецима по првоме попису 182, а по другоме попису 197 кућа. Имена чабићских заселака хрисовуља не помиње, али један чабићски заселак Добродољане дао је краљ челнику Радану и браћи му, које је такође приселио манастиру. Чинећи то краљ сам каже *и дах му заселак Чабиху Добродоље да си наседе и да им је у башигину, и присели собом: Богоја Погмету, а син му Радина и Рајко и Милко; Доброило Радосић, а брат му Прибегно и Радан и Рахол, а зет му Богдан, Милосаз и Добреј, а дах му: Бобега, а син му Стан и Воихна и т. д.* још свега 9 кућа, што је, са горе наведене три, за које краљ каже да их је одмах приселио, чинило свега 12. Пошто је челник Радан имао овлашћење да још

људи насели, то се тим путем из чабињског засеока Добродољана лако могло развити, и без сумње се и развило нарочито властевско село Добродољани. Овај пример, у дечанској хрисовуљи узгред забележен, показује нам широк видик, и отвара простран лист у историји сеоских насељења старе српске државе.

Напред је наговештено, да се у старим споменицима засеоци чешће спомињу и да их је више било него што их је данас. Да погледамо још два три пут у те старе белешке, а да би се горе наговештено тврђење јасније обележило. Тако осим горе наведених занимљивих бележака које смо за ово питање могли извадити из дечанске хрисовуље, има у њој још нешто ситне грађе. Тако се наводи село *Стрлац* први пут са 52, а други пут са 68 кућа, па се осим тога у истим међама помиње на Љубуши 9 кућа и Бохорићи 23 куће. И ако се не каже, очевидно је да су то засеоци, од којих се један зове по месту, а други по презимену. Село *Храстовица* по првом попису са 28, а по другом са 34 куће имало је три засеока: *Прилете* са 13 кућа, *Преки Луг* са 14 кућа, и *Брагогин дол* са 3 куће. Алтињ је био цео крај који је приложен био Дечанима. Граљ каже да даје: *Алтињ са всеми сели и с всеми заселки и са всеми међами*. Иза тога се броји 10 села, и то: *Требопоље* са 69 кућа, *Бабијани* са 35 кућа, *Лужани* са 29 кућа, *Горани* са 74 куће, *Шитчани* са 47 кућа, *Сошани* са 31 кућом, *Грега* са 11 кућа (како се по именима види, самих Арбанаса), *Бурјани* са 61 кућом, *Красгављани* са 48 кућа, и *Буљуби* са 57 кућа, и пошто је сав попис датих људи изређан, казују се међе свега Алтиња и поме-

кутих му села. У тим је селима и по самој напомени хрисовуље и по горовитом месту на ком су се налазила, било више заселака, али се они само напред у опште спомињу, а изреком се не ређају. Даље се спомиње село у Плаву *Град*, и побрајају се (стр. 39) људи у 28 кућа његових, после се побрајају међе Граду, и иза међа каже се да је заселак Граду *Јаре до сред њеких страна*. Овде изгледа да у засеоку није било никога, већ да се тим именом само назива место за нове насељенике. У осталом други текст дечанске хрисовуље показује исто село Град у насељењу, јер на место првашњих 28 кућа види се у другом тексту само 16, па и од тих су 4 друге, којих пре није било, тако да је од првашњих 28 кућа у времену између писања прве и друге хрисовуље некуд ишчезло 14, т. ј. равно половина. Са селом Градом дечанска хрисовуља прелази већ у лимску долину где долазе неколико малених села као што су село *Коморјани* (Коморани) са 18 кућа, село *Велика* са 11 кућа, село *Третча* са 9 кућа, село *Гричарево* са 11 кућа, село *Врмош* са 22 куће. У тим селима се не спомињу засеоци, јер су и сама једва измакла од заселака. За њима се спомиње село *Добра Река* и са заселки и с међами, а у њеј коњуси урочи који су били у старе краљевце. Ту се спомињу у првом тексту 62, а у другом 71 кућа, те и број кућа показује већу растуреност села у засеоцима по местима где су, како се види, од ранијег времена коњуси боравили.

Душанова арханђеловска хрисовуља броји на 60 села уступљених сјајном царевом манастиру у Призрену. Међу њима има их више с једним или с два засеока, али далеко је већи број оних, уз које нема

никаква засеока. По томе се може узети да је властелинство Арханђелове цркве налазило се у пределу, у ком је насељење већ било узело сталне облике. Томе као да је доказ и то, што се гдекоји засеоци јављају више као засебне целине него као одељци села. Тако се у Гласнику XV, где је та хрисовуља штампана, на стр. 273, спомиње како је цар приложио село *Љубижењу са всеми заселки*, а после се каже да су заселак *Љубижењи Скоробишта*, и опет се наређује како ће се у извесним пословима *Љубижењани* и *Скоробиштани* једни према другима држати овако: *Пут који греде от Љубижење више Скоробишт у планину, до пута да теже Скоробиштани, а више пута што се обрета до планине према Свѣгом Петру, и доле опет до међе коршике и до Свѣгаго Петра, да си имају Љубижењане прогон у планину, и да пасу Љубижењане са Скоробишти како су и прађе пасли*. Ту се, како се види, село *Љубижења* и заселак му *Скоробишта* узимљу једно према другоме са свим као два села. Од осталих села Арханђеловога властелинства спомиње се уз *Корину* заселак *Пакостине*; уз *Враниће* заселак *Буркои*; уз *Машутишта*, у ком се спомињу две цркве, засеоци *Чревоглазде* и *Топличани*; уз *Ограђе* ник засеоци *Нашица* и *Баршинци*; уз *Креца* (два) засеоци без имена; уз *Брода* (два) заселак *Грмљани*; уз *Брезо* заселак *Голо-Хами*; уз *Кучевишта* (село *Радослава* жупана у скопљанском крају) заселак *Бродац*; уз *Љубочево* (село властелина *Николе Утоличина*) заселак *Јелховац*; уз *Шикљу* (у *Горњем Пилоту*) заселак *Крумада* (са засебним међама као заселак) и заселак *Крети*; уз *Селце* заселци без имена; уз *Тудорче* у *Топлици* (које је било село *деспота* *Иванина*, којег цар зове

родитељем) сви засеоци, без имена. Пре него што се растанемо с хрисовуљом арханђеловском, споменућу још занимљив пример, где се заселак именује именом самога села у диминутиву; то је село *Радгити* и са заселком *Радгитицом*.¹

Још ћемо споменути занимљив пример из једне хиландарске повеље кнеза *Лазара*, где се спомињу многи засеоци. Та је повеља штампана у Гласнику XI, којом се дају Хиландару две Јелшанице по данашњем изговору *Јошанице*; једна *Бурђа Ненишића*, а друга *Градслава Тешачије*. Уз Јелшаницу *Бурђа Ненишића* спомињу се засеоци: *Толановина*, *Бурђевић* и *Ресник*; уз ову другу пак спомињу се засеоци *Грабац*, *Гриби*, *Шикове*, *Ошљак*, *Земзали*, *Слагина*. И село *Јанчишта*, које је цар *Душан* хрисовуљом од 12 јуна 1349 поконио руском манастиру, имало је четири засеока: *Жидомишта*, *Дубницу*, *Новосел*, *Веник*.² На множини и на још несређен облик показује још и поклон царице *Милице* руском манастиру од 1395, где се каже: *село Острабије заселци и с међами и с мегохом*.³ Још је занимљив облик заселака у околини *Скадра*. Попис млетачки од 1416 спомиње, на прилику, село *Подгору* (*villa clauada Podegora*) и уз њ 5 заселака (за које се италијански каже *sotto Podegora*) и то: *Мајора* (с три главе пореске, две с именом *Мајора*, а једна *Туси*), *Егреси* (са шест глава пореских, три *Егреси*, а тројица других), *Вајуси* (с три главе пореске, све три *Вајуси*),

¹ Гласник XV, 281.

² Гласник XXIV, 235.

³ Гласник XXIV, 277.

Карокјета (с три главе пореске) и Сордани (с осам глава пореских.¹)

У данашње време, и ако нема онолико заселака колико их је било раније, још се може познати у главноме исто стање које показују споменици. У „Речнику свију вароши, варошица, села и засеока у Србији од Косте Јовановића“ (Београд 1872), београдски округ има уз село Болдаревац заселак Гунцате, и то је једини који је забележен у свему округу. Округ ваљевски има уза саму окружну варош Ваљево четири засеока, сваки с малим бројем пореских глава (7, 18 и 20); општину грабовичку чинила су тада два села и два засеока; село Словац имало је заселак Стојишиће; село Попучке имало је заселак Горић; село Пауне имало је засеоке Грабље и Жуберице; општину гологлавску чинила су два села и два засеока; уз село Суводањ помиње се заселак Дренајић; уз село Бело Поље помиње се заселак Рвати, и тако уз још неколико села. У округу књажевачком село Варош (на месту старе вароши Сирџига) имало је засеоке Мечиј до и Палилуду (као што се види стара подграђа) и још се свега уз два села помињу засеоци, уз Тошлу Божиновац, и уз Пошницу Пирковац. Округ крушевачки већ је обилатији засеоцима. У општини разбојничкој уз село Ковиоце забележено је равно седам заселака: Равни, Јанкова Клисуре, Богини, Крагујевац, Душци, Мошуте, Криви Брод, и има их и уз остала села, особито у срезу јошаничком, где је у општини планској забележено три села и осам заселака, и где тада није

¹ Starine XIV. 35—36.

било ниједне општине без заселака. Тај исти начин становања по селима видимо и у округу чачанском, где се у срезу студеничком (одмах до горе поменутог јошаничког) види више заселака него села, у срезу карановачком се засеоци никако не помињу, а у срезу трнавском и драгачевском види их се мањч број. У округу ужичком засеоци се не помињу у срезовима ариљском, рачанском и алатиборском; у пригорском и моравичком (где су без сумње у старо време били катун и пасишта) има их више него села; у пожешком их има такође, али мало. Округ подрински показује већ уза саму варош Лозницу пет заселака, иначе су засеоци забележени у приличном броју у срезу азбуковачком; у срезу јадранском и рађевском нису забележени никако, ма да се с друге стране зна да их има. У округу рудничком забележено је такође неколико заселака у срезу качерском; није забележен ниједан у срезу пригорском, а забележен је само један у срезу моравском, и то Трговиште код Сирче. Међу тим Мишковићев опис рудничког округа у Гласнику XII показује у већем броју уз више села засеоке који у службеном попису нису назначени. У смедеревском округу забележен је један једини заселак Крушево уза село Велико Орашје. У седам пространих и насељених округа, у алексиначком, јагодинском, крагујевачком, крајинском, пожаревачком, црноречком, хуријском и шабачком није забележен ниједан заселак.

Службене белешке којима се служио г. К. Јовановић у својој књизи нису у осталом обзирале се на оно гледиште с којег питање ми овде разма-трамо. Да би се добила грађа каква је нама од по-

требе, требало би прегледати и пописати земљу с нарочитом пажњом на села, на њихове раздеоке и старину, на њихово постање, ширење, и на њихова мѐсна предања. Али службени попис показује ипак нешто, а на име да заселак ишчезава у највећем делу земље, јер к оно седам горе наведених округа треба још додати неколико у којима су забележена само два три засеока. По томе би се засеоци знали у већем броју у јужном планинском делу земље, где још Курциевић (1530) спомиње да су живели пастири (Власи) сточари грубога и простог живота, а то су окрузи крушевачки, чабански и ужички, с којима се неким својим деловима додирују окрузи руднички, подрински и ваљевски. Службене белешке показују нам крушну карактеристику, да ту заселак не може да не спази ни око које површине гледа. Али ту већ имамо чињеницу која се слаже са старим белешкама и с нашим извођењима, и која засеоку посведочава онај значај који смо му ми горе у историји развића наших насељења забележили. К овој слици згодно пристају неколике белешке из нових крајева, који су Србији припали после Берлинског мира. М. Ђ. Милићевић бележи да у високом планинском крају око језера Власине има двадесет заселака сваки са својим именом и сви они чине једну општину која се зове *Власина*¹. Али је штета што није забележено, да ли је та целина општинска била и пре нашег заузећа и нашег државног уређења, да ли су и онда власински засеоци чинили целину, и како се онда та целина звала, по чему ли се држала. У даљем напре-

¹ Годисњива Николе Чушћа IV, 273.

довању насељења, током времена би се из свих тих власинских заселака образовало толико засебних села. У том погледу је веома занимљив списак насеља врањскога округа за Турака, који је М. Ђ. Милићевић набавио од неког турског пореског писара у Врањи¹. Ту видимо ретко које село без једнога, два и више заселака или *мездраја*. *Мездраја* значи по белешци М. Ђ. Милићевића зиратно² место. Јиречек наводи да се у Бугарској зову Мездра и Мездраја два села, и да мездра арапски значи усамљено имање (*ferme isolée*) или орницу за усев (по Хамеру), али да се у Бугарској тим именом зову поља међу селима која не припадају управо ниједном хатару, него их околна села сеју на обред³. Уз више села старог врањског округа има такве по две по три мездраје, где су већи комади орница са гомилицом кућа и настањеника. Изгледа, да су се такви комади земље у староме нашем језику звали *стии*,⁴ а данас се понегде зову *цогес*, али се друкчије раде. Уз многа села тога списка мездраја се у исти мах бележи

¹ Годисњива Николе Чушћа IV, 297—303.

² *Зиратно* се може довести у везу са старијим из грчкога узетим *зезаратно*. Међу тим зира се арапски зове ратар, *зира'ат* ратарство, *Зира'ат атмен* турски се каже обрађивати земљу.

³ *Costy* по Bulharsku, 60, Г. М. Восселиновић ми је казао да се у Врањском говори *мездраја*. Мездраја арапски значи земља за усев, ипак, *мездраја* је прилас који значи посејан.

⁴ Види Даничићев Рјечник из књижевних старина под *стљиве*. Иначе се ступови у том смислу познати врло често у старим писмима, и могао би се наизглед волети списак примера, којима би се наведено значење обилато посведочило. У свето-стеванској христовуди има пример: *От села през теговишта у цоток који зредо междо Стефане стлае*. У Јадру се једно село зове *Ступица*.

и као заселак. Јер као што су некад станови или катуну били повод насељењу заселака, тако се у неравним местима то чинило по другом узроку, по местима у потоцима или на равним висовима где је угодно било орати и сејати. Занимљиво је да два засеока носе наслов *Катун*, а један *Белекарци*, што је последње од грчкога Геракари, што је значило *соколари*, посао који су у средњим вековима већа господа и владалац сам одређивали неким својим људима, ослобођавајући их у накнаду од других дажбина.¹ Један се заселак зове *Селиште*, а једно село и један заселак зову се *Леговиште*, што би упућивало на летње сточне станове, ако томе и место одговара. Највећи пак део заселака обележен је мџним именима. Нови спискови села које је штампвао г. Милићевић у «Краљевини Србији» за округе нишки, пиротски, топлички и врањски никако и не помињу засеоке. У истој књизи (стр. 412) топлички је округ забележен по турској подели. Ту су срезови: прокупачки, куршумлијски, лесковачки, вучитрнски, приштевски, ново-пазарски и гиљански. Па и ту су засеоци (махале) забележени само уз два села среза лесковачког. С тога мислим да је попис нетачан.

Још ћу побележити неколико црта којима се одређује шта се данас зове заселак. На моје питање г. М. Ђ. Милићевић ми писа да «заселак управо у селу значи неколико кућа које се населе ван села на месту које има своје име, па и пошто се на њему населе куће, задржи своје име. То је први и прави

¹ Тога ради се *Белекари* или слична томе имена помињу на више места, и свуда су траг те старе установе.

заселак. После иде заселак и већи, који има по једног кмета, али је то, по сељачком, село, само је по чиновничком, законском звању заселак. Хатар, слава, и све друго у правог је засеока једно са селом ком припада». Г. М. Веселиновић, Моравац из Делиграда, казива ми да заселак никад нема свога хатара, да је засеоку увек старешина онај који је и селу, уз које иде и заселак, и да засеоци постају тиме што се насели један човек изван села на извесном месту хатара сеоскога на бачију, што његов син, оделивши се, оснује још коју кућу, и уза њ се још когод насели. У старим писмима има примера где заселак не броји више него три главе, и по томе је овакав начин постања засеока разговетан и довољан. Г. П. Козељак, који је као административни чиновник много служио по разним крајевима, писа ми да се *засеоци* обично зову удаљени крајеви једног села, управо намножене куће у једној махали, која није *наблизу са већином села*. Оваквих заселака, додаје г. Козељак, има обично у брдовитим крајевима, где често једно село има по два три засеока, као што је особито у округу ужичком. Ради управе у старије време се обично знао у засеоку један одличнији човек, преко којег је кмет издавао наредбе за оне који живе у засеоку. Ј. Мишковић у опису рудничког округа бележи да су «у прва времена садања села била засеоци других села великих и добила су назив по фамилијама, на пр. Поповићи, село у срезу моравском, то је по свој прилици фамилијарно име, које је после прешло као опште име за један џемаг махалу, крај села, а по времену, када се народ намножио, и за

себно село постало. На тако вреди и за остала многа села: Живковци, Ивановци, Милићевци¹.

Што се хатара тиче, имамо још у старо време примера да се засеоци помињу са засебним хатаром. У хрисовуљи краља Уроша I, једној од најстаријих које имамо, помиње се: село *Лешница са всеми међами, и заселије му Челча, а међа Челчи у чловечу главу; село Крокоцело са всеми међами, а заселије му Хомоље, а међа Хомољу од ону страну . . . право низ дел према Чловече главе; село Поникзи (с побројаним међама) а заселије Буба у Черној Гори с међама*². Тако је по лесновској хрисовуљи горе наведено село Глобница, које се један пут помиње као заселак села Бакова а после се помиње као село са засебним међама. Душанова арханђеловска хрисовуља помиње у Горњем Пидоту после села Шикље заселак Крујмаду с виноградима и заселак Крети, оба са засебним међама³. Ма да је опште и старо правило (потврђено толиким описима сеоских међа у старим повељама, где се обично заселак не међи, него му се дају међе заједно са селом његовим) да заселак нема свога хатара, зна се и из садашњег времена и таквих случајева. Г. Козељак ми писа да су „нарочито у брдошитим пределима засеоци имали засебне хатаре“. У ваљевској Подгорини био је случај међу селом Сувадањем и његовим засеоком Дренајићем, да су се село и заселак (поодавно) судили пред судом, и суд је пресудом уредио уживање шуме међу селом Сувадањем и засеоком Дренајићем. На ово је налик што

¹ Гласник XII, 198.

² Љуб. Стојановић, Споменик III, 8, 10.

³ Гласник XV, 286.

је цар Душан својом арханђеловском хрисовуљом одређивао селу Љубижњи и засеоку му Скоробиштима, докле ће које орати и куд ће Љубижњанима бити прогон у планину, показујући том белешком довољно јасно, да су село Љубижња и заселак му Скоробишта већ онда имали свако своје засебне „правине“ (како то стара писма зову), ма да су били село и заселак¹. Али чим до овога дође, чим заселак толико нарасте, да му је тешка заједница са селом с којим је у први мах био неодвојан, чим му послане неопходна потреба да има свој хатар и свога старешину, заселак је, како лепо напомиње г. М. Ђ. Милићевић, *по сељачком* престајао бити заселак, и могао се још само по обичају звати *заселак*, а у ствари је већ био село. У новије доба засеоци су се оглашавали за села указима. Године 1887 чињен је предлог државној власти, да се у ваљевском округу Богдановица, заселак села Такова, одвоји од села Такова и да за се збразује село, пошто има 70 пореских глава и 308 душа. Тако је исто једном наредбом државне власти од 20 маја 1876, оглашен за село *Бован*, заселак села *Станана* у општини кобиљској среза и округа крушевачког. Оваких примера без сумње има још, и на тај се начин, као што изгледа, у сва времена у главnome свршавала историја напреднијих заселака.

Иначе у средњим вековима ни у чему није било сталности, па ни у људским становима. Пре него што почнемо говорити о сталности и несталности, о постојању и о ишчезавању сеоских насељења, напоменућемо, да су како људи сами тако и куће њихове

¹ Гласник XV, 273.

по свему што можемо опазити у споменцима, били врло нестални. То је најпре долазило од тешког стања потчињених, а још од тежег непотчињених или тако званих слободних људи по селима. Сви су господари били тешки, и у таком случају се мењало од муке, и не би ли се нашао други господар колико толико мање тежак. Први наш знатнији споменик, Немањина хиландарска повеља, говори о томе, да људи туђи иду сваки на своје место, жупански жупанима, црквени цркви. И остале повеље, на прилику хиландарска повеља краља Милутина, понављају исту наредбу, с тим што је краљ Милутин, велики политички ум, изузимао од тога туђо-земљане, људе из других држава, наређујући да се они слободно задржавају, и да за њих то правило не вреди. Исто то старање, да људи господаре не мењају и да господари људе један другом не отимљу, читамо после у Душанову законнику. На западном крају српских земаља између Дубровчана, српских краљева и суседне властеле било је и уговора и прецирака о присвајању и одвођењу људи (осем робља које је на продају извожено), а законодавство је установило нарочите казне за „прејем људски“, т. ј. за присвајање људи који су већ имали своје господаре. Из свега тога ваља извести, да су и господари примамљивали и одводили с намером да умноже своје раднике и насељенике, и да су људи сами одбегавали тражећи мање зло. На другим местима ми смо показали¹, да је тежња века била против слободних људи и да се нишло на то, да сви радници и сељаци постану властееки

¹ Пронијари и баштинци, 82—85 (Глас српске кр. Академије I).

насељеници. И горе поменути Милутинова хиландарска повеља и више других повеља, забрањујући претимање туђих насељеника, допуштају да се „слободни људи“ могу „насељавати“, т. ј. да могу прелазити из реда независних људи у ред зависних људи и насељеника¹. Често су ова допуштења била јако примамљива по томе, што су их у случају потчињавања слободних људи под цркве пратила ослобођења од државних работа, олакшица, која није била незнатна. И иначе слободним је људима било тешко и незгодно. Земља је мало по мало сва издељена међу цркве, властелу, властеличиће и државног господара. На другим местима, осим јединих градова и тргова, постало је тешко остати слободном човеку, с једне стране што је материјално било немогуће добити угодбе за бољи живот, на прилику прибавити земље, а с друге стране, што је на њих била читава трка обесних околних господара, да их потчине и да им свима могућним досадама онстанак отежају. Т. Успенски је издао један порески списак шест хиландарских села која су се налазила у жупи струмској у области солунској, у коме се помиње неки број слободних људи и њиховог имања и порезе. Т. Успенски је добро опазно, да су ти слободни људи пука сиротиња, најсиромашнији део становништва тих села².

¹ Краља Милутина хиландарска повеља, *Mon. Serb.* 57—65. Повеља краља Дечанскога митрополији призренској, *Гласник XLIX* 363, *Флоринскиј Памитник* законодат. дѣл. Душана, 35, 65. *Гласник XXIV*, 240.

² Материјали для исторiи земалеводства въ XIV вѣкѣ, Одеса 1883, стр. 26—27. Још боље видље од Л. Стојановића у његовим „Ста-

Стање сеоског становништва постало је на послетку свуда једнако; настало је време, да није било села без господара. У оваком стању сеоско је становништво постало и само врло нестално. Куће су биле мале, јадне и покретне. И данас се свуда по селима кућом зове она сухота којој је на средини огњиште. У Нишу и у вароши реч кућа има то исто значење. Данашње значење куће повијега је постања, и оно што се данас у нашим варошима зове кућама, у старо време звало палатама. Сеоске су куће задовољавале се с оним што је најнеопходније, и грађене су често тако да су се могле пренети и с места на место превући¹. Већ је то олакшавало сеобу. Али се сеоба чинила и без обзира на то, читавим гомилама, тако да су по цела села остајала празна. Скадарски попис од 1416 помиње неко село Ренеси као празно и тек остављено, бележећи да су становници оставили засејано земљиште, на отишли и настанили се у округ града Дриваста за то да не би платили дације и порезу (el ducato, el mezo e l' obrasco²). Та-

рим српским хрисовуљама, актима итд.³ Споменик српске краљ. Академије III, стр. 40 и 4.

¹ Ја наизглед на кога дегињства да је још у Мачви било кућа које су се с места на место превлачиле воловима. У једном исказу пред турском влашћу године 1887 из ново-назарске нахије забележено је, како је неки Малаш Симоновић мачвица у ново-назарској нахији, нашао празну кућу у селу Кубурићу у аутираској нахији, како ју је купио и превукао у село Кружницу у ново-назарској нахији. «Сваки овде зна — стоји у том исказу — да у нашим селима куће не вреде више од 200—300 гроша».

² Starine XIV, 40. Исти случај, да су људи напуштали своје земље што нису могли и што нису хтели подносити теже општинске

квих је примера могло бити доста, и било је случајева да је село из разних узрока, и по самим законима, и власт растеривала и расељавала. Из призренске митрополијске хрисовуље краља Ст. Дечанског видимо, како је некакав Жегар у Пологу у Требоши преотео био њиве црквене које су се онде находиле и населио их својим људима из Полога. Краљ Милутин с епископом Дамјаном и епископом Илијом оде те посведочи отицу, па онда Жегра отера, а куће му понали. Краљ Ст. Дечански је опет имао потребу да шаље свога чиновника деспота Драгослава и епископа Арсенија да те земље изнађу и опет прате цркви¹. По томе се види како је лако ишло и насељавање и расељавање села. А да се то догађало врло често, видећемо одмах мало ниже, кад станемо говорити о селиштима, где ће се најлесније видети како су празна и остављена села била тако рећи свакиданиња ствар, и да их је било на све стране. Према томе и према ономе што смо говорили о кућама сеоским и о лакој покретљивости сеоскога становништва разумеће се лако, да је и насељавање нових села било лака ствар, особито онуда где је пуста земље било доста. Краљ Ст. Дечански у призренској митрополијској хрисовуљи помиње како је призренском епископу Арсенију дао краљевски забран (забел, којим се именом и сад забран зове у Метохији) у Чрноочи, да га сједини са селима црквеним и да на

терете, помиње се и у византијским правним студијама. Види Zach. v. Liogenthal, Gesch. des griech.-röm. Rechts, 2. Aufl. Berlin 1877, стр. 192—223 и Годинашница IX, 229.

¹ Гласник XLIX, 364.

њем „посади влахе црконе и кога си љуби от црковних људи и да си је црконо јако и ина села црконона“¹. Истом хрисовуљом краљ је Ст. Дечански дао истој цркви „село Белабезац на Доиници прѣцугија ради с улијаником (козанлуком), и улијара Ивана и брага му Милка и по том колико си можеш населити људи или црковних или свободних у всаку свободу от всех работ краљезства ми великих и малих“.² У дечанској хрисовуљи краљ Ст. Дечански потврди пратомајстору Борђу и браћи му село Манастирац, које је од краља Милутина имао, додавши још село Влахињу, „и поток Трзу Гору, дрезњу да си насели да си има кућу при манастири“³. У овом је смислу и дар протопопу Прохору, којему се (стр. 66—67) дају простране крчевине, које су растребили цсари, а не помиње се у њега него пет кућа људи. Челнику Радану дао је исти краљ земљу Јабланицу (стр. 67) додајући: „и дах му да си насели и да му је у баштину и јегову опучију и правичију“. Марка Костића из исте хрисовуље и његово засеље Црни Врх, које без сумње има исти смисао, спомињали смо мало више говорећи о засеоку. Ови спомени на властелинствима црквеним показују развојно шта су могли чинити на својим властитим баштинама остала властела баштиници. Да је пре друге половине XIV века био у неку руку утврђен обичај, да се на искрченој земљи насељавају људи и села, показује и Душанов законик, који у члану 18 почиње водити ра-

¹ Гласник XLIX, 365.

² Гласник XLIX, 363.

³ Гласник 2-ог одеља, XII, Дечанске хрисовуље, 129.

чуна о свакој земљи, и за Сасе рударе помиње се нарочито да могу за своју потребу сећи гору, али да искрчену земљу не могу *тежити*, ни људи на њој *насељавати*. Види се, дакле, да се то већ није свакоме допуштало; што значи, да је било теже наћи земље него радних руку и насељеника, и да се о земљи већ био почео водити рачун. У таким приликама и села су се лако множила и насељавала. По себи се зна да се све ово још лакше примењује на *катуни* влашке, који у оно време нису још ни имали никакве сталности, осим једино што су се, може бити, кретали у кругу једног истог предела. Тако се у лесновској хрисовуљи каже за ктитора манастирског деспота Оливера, како је „уредио катун Влаха“ (**КАТУНИЪ ВЛАХЪ НАСТРОИ**). Катун, дакле, као нестална селишта, нису се ни *засељавали* ни *насељавали*, него само *уређивали*¹.

Пишући о постанку села у Бугарској, др. К. Јиречек помиње овај исти начин за познија времена. „Села су, говори он, постајала око тржишта, око рударских мајдана, око топлних извора, око властееоских кула и замкова као њихова подграђа, око православних манастира (као што показују имена Манастир, Манастирци, Манастириште), око млинова итд. Многа су села, особито у новије доба, постала становањем радника на имањима или чифлуцима, што се јасно види по именима у тракијским равницама, у Ђустендилској корутини и у јужној Македонији, нпр. Урум-Чифлик код Јамбола, Бејлер-Чифлик код Софије, Нови-Чифлик код Ђустендила, Сердар-Чифлик итд.“² По-

¹ Гласник XXVII, 290.

² Costy по Bulharski, 58. Томе би се могло додати још примера из других крајева. У зборнику закона и уредаба Краљ. Ср-

стање села од задруга, раширених породица и племена, које др. К. Јиречек на истом месту додирује, оставићемо на страну као предмет који се у нас по самим именима види. Али за сва готово села, којима су имена од присвојних придева, може се скоро за извесно знати, да су или основана од каква властелина или бантиника, или да су му припадала. Примера ради навешћемо неколико имена из Речника К. Јовановића, која несумњиво иду овамо: Алијин поток, Асанова, Хаџи-беговац, Бајчетина, Баново поље, Бајевац, Баничина, Белошевац, Вискуље, Богосавац, Бождаревац, Божиновац, Брајковац, Бранковина, Буткова, Ваљево (из Хваљево), Веселиновац, Видово, Витково, Витковац, Војиновац, Вујиновача, Вујетинци, Вукашиновац, Вукићевица, Вукмановац, Вуковац, Вучевица, Вучинац, Вучковица, Давидовац, Давидовица, Дејановац, Десмировац, Добрујевац, Драгошевац, Жарково, Жупања, Жупањац, Жупањевац, Иванковац, Ивановци, Иванча, Ивање, Ивањица, Ивковачки пръзвор, Илијино, Исаково, Јаковац, Јаковље, Јовановац, Калањевци (из Калојањевци), Краљево, Краљи (т. ј. краљевски), Лајковац (из Влајковац), Манастирско, Манојловци, и т. д.

Село и *селиште* стоје тако једно према другом у споменицима, да се пак. Ђ. Даничић у Рјечнику из књижевних старина мучно како по самом тексту да обележи разлику, толико се готово на један начин говори у споменицима и о селу и о селишту.

бије 40, стр. 473 чита се краљевски указ да се село Везуличанци у срезу дунавском сир. протеклог по изјављеној жељи његових становника од сада зове Александровац.

и на послетку је расправис питање изрекавши, да је селиште то исто што и село, по томе што се уз селишта као и уз села спомињу воденице, виногради, воћњаци, њиве, ливаде, уз једно и заселак, по чему је пак. Ђ. Даничић изводио да је у њима било и људи, и што се у једној трескавачкој повељи (Гласник XI, 134) изреком спомињу и људи: *Селиште Могилица с људми*. Међу тим позније наштампани споменици и испит осталих прилика, у којима се у средњим вековима развијао живот, показују нам да селиште није било село, него остављено (може бити не увек потпуно) и празно село,¹ али да остављено село у старо време није било оно што је данас, по што се у несталном животу онога времена сваки час свако село могло обратити у селиште, а свако селиште у село. О томе нас може поучити сам правни

¹ Тако је значење данас једино познато у живом народном језику. Наћи ће се у именима појединих места на стотине половаја, који обележавају место некадашњег села. Многа су се села пресељавала с места на место из разних узрока, и оно место где је некад било село, обично се зове *селиште*. Чести су случајеви где се село морало по неком год узроку раселити. Населивши се на ново на ком другом месту свога старог хатара обично се селиштем зове оно место, на ком се село пређе расељена налазило. Има прилика где се селиштем зове место неког села које се никад више није на ново ни населило. Др. Јовановић забележио је, да се код села Бракогрица у приречком округу селиштем зове место, на ком је било село Толовац, за које се прича да се пре три ста година раселило. Тако се исто селиштем зове место села Кучајне у Црној Речи, за које се зна да се раселило за Кочине крајине. Гласник 54, стр. 192, 242. У осталом и друге речи: *катуничите*, *избичите*, *дворничите*, *кућичите*, које се још у старом језику налазе, имају исто тако значење.

поглед онога времена на људе и на земљу. Како је веза међу радицима и земљом у оно време била обрнута према данашњим погледима, те су људи сматрани као допуна земље и за њу су у неку руку као оруђа везивани, тако се и село узимало у истој вредности и насељено и ненасељено, и гледало се шта у селу има без обзира на становнике, т. ј. бројало се колико има ливада, винограда и правина у селу, јер су становници сами били у неку руку подређена а свакојако непостојана вредност. Отуд тако мала разлика међу селом и селиштем. И селиште се тога ради куповало и продавало или манастиру давало са свима својим саставним деловима, јер је може бити мало времена пре тога изгубило своје становнике, или су се од какве напасти тек били разбегли, а могло се знати и где су, и било је пуно законитих начина чак и да се натраг покупе и на своја места исповраћају, па да опет наставе своје обичне послове. Врло је могућно да се с обзиром на то, што се за становнике знало где су и како се могу покупити, помињало селиште са људима, ма да је у онај мах било празно и остављено. Људи су се, дакле, рачували као саставни део села, ако се и нису баш на месту находили. Разумело се да се на основу закона покупе и на своје место дотерају. О овоме имамо спомена у свима споменицима који говоре о повраћању људи на њихова места. Да пак *селиште* доиста значи *напуштено село*, то се може различитим споменицима посведочити, а пошто се селишта врло често спомињу, и с њима се једнако рачуна не као с пустињама него као са земљиштем којему се знају права и познају саставни делови и њихова упо-

треба, то све потврђује да је потпуна истина оно што смо мало час казали о непостојанству сеоскога становништва у старија времена.

О томе нас уверава већ хиландарска повеља краља Милутина у којој краљ даде Хиландару *селишта запустевшиа од века, име селишту: Брест и Сухоград и Лесковица и Виче и Дренок...* и селиште *Бресток* през *Лукавицу на Бесну Воденицу*.¹ У истој повељи спомиње се даље и даје манастиру *цркви светга Георгија, што јест задал Барислав на селишти Србшори*.² Шта су била селишта и како је било с њима, види се из самог Даничићевог Рјечника из књижевних старина под именом *Денково*, где Даничић пише ово: «Међу селима које је цар Стефан дао севастократору Дејану, а послѣје на молбу његову цркви богородичиној у Архиљевици, бјеше *селиште Денково*, (Моп. serb. 144). Послѣје тридесет година међу селима исте цркве кад их је с црквом заједно царица Јевдокија прилагала Хиландару, не помиње се «Денково» него село *Денковици* (Моп. serb. 191), а без сумње је исто.» Ово се само објашњава тиме, што је Денково било селиште кад га је Душан дао севастократору Дејану, а то је селиште насељено било, и по томе се звало село с нешто предругојаченим именом кад га је царица Јев-

¹ Моп. serb. 63. У томе тексту иза Дренок наставља се даље: **а негда Армасана съ њсвни людми и населени сел тхъ, што си е населенъ отъ тоурихъ земаъ**, те би се могло мислити, да се ту насељење приписује горе поменутиим селиштима. То би пак било погрешка, једно за то што краљ изреком важе за селишта да су *запустевшиа од века*, друго зато што под *меѡом* Армасаном треба разумети некакав крај на граници, у коме је било више села.

докија прилагала Хиландару. Исти овај случај види се у гомњи трескавачких села и селишта у околини Прилепа. Од манастира Трескавца сачувале су се три Душанове хрисовуље, и две је у Гласнику XI и XIII издао покојни Ђ. Даничић и не улазећи у то како стоје једна према другој, а трећу је издао писац ових врста у Гласнику XII, обележивши за све три како једна према другој стоје. По томе је прва она штампана у Гласнику XII, издата после освојења Прилепа и осталих градова и тим поводом; за њом следује она штампана у Гласнику XI, издана не зна се каквом приликом, а последња је она у Гласнику XIII, издана приликом кад је млади краљ Урош био на поклоњењу у том манастиру. Кад с овом хронолошким разликом, која може хватати већи број година, упоредимо села и селишта те хрисовуље, ми видимо исти мало час наведени случај са Денковом више пута поновљен, а без сумње још у краћем времену. Тако се у првој спомиње *селиште Журче*, које се у трећој зове *село Журче*; у првој се помиње *селиште пусто Пигиц*, које се у другој зове само *селиште Пигиц*, у трећој пак *селиште Пигиц*, што може значити да се било почело насељавати, али да још потпуно насељено није. Исто тако се у првој помиње *селиште пусто Калогерац*, које се у другој и у трећој зове само *селиште Калогерач*. У првој се спомиње *селиште Вачје*, које се и у другој и у трећој називље *село Вачије*. У првој се спомиње *селиште пусто Хоморани*, за које се у другој каже: *село у Бубуне Хоморане и заслаки*, а у трећој *село Хоморани*. У првој се помиње *селиште пусто Техово*, а у другој *село Техово*. У првој се помиње *селиште*

ва Глбочанех, а у трећој *селиште Глбочани*. У првој се спомиње *селиште пусто ва Могиланех*, у другој два пут *селиште Могилца*, а у трећој један пут *селиште Могилца*, а други пут *селиште Могилани*, по чему би излазило да су се на пустом селишту у Могиланима почела образовати два села. У првој се и другој спомиње *селиште Курковјане*, а у трећој *село Курковјане*. У првој се спомиње *селиште пусто Дреновци*, а у трећој *селиште Дреновци са всеми правинами и са илацином*; у првој се спомиње *селиште дивље Маргарит*, у другој *селиште Маргарит*, а у трећој *село Маргарит*. У другој се спомиње *селиште Бучин*, а у трећој *село Бучин*; у другој *селиште Небрегово*, а у трећој *село Небрегово*. Још два три селишта се спомињу као селишта и у другој и у трећој повељи. Деспот Ђурађ Бранковић потврдио је 1 септембра 1428 у бантини челника Радича *три селишта пусто: Козаче, Лесковицу и Брњице* (у горњој Морави) и четврто *селиште пусто Конагице* (у Мачви).¹ Једном својом повељом Душан је дао Хиландару *селиште пусто ниже Хоче именем Јанино*.² Ови примери истичу нам још у језику разлике међу *селиштем* и *селиштем пусто*, *дивљим*, што ће рећи да се међу многим селиштима, којих је онда било (као што показује овај број у самом крају око Прилепа), водила разлика међу онима која су опустела од скоро или непотпуно и онима која су опустела одавна или са свим и оним која су опустела од тако дугог времена, да су већ подивљала. Иначе се из ових знат-

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, стр. 3.

² Флоринскиј, Афонские акты, 73.

них и поучних примера разговетно види, шта се разумеvalo под селиштима, и како су се тако звала доиста пуста или напуштена села. Остали примери које имамо у споменицима још више подупиру ово тумачење. Призренска митрополијска хрисовуља Ст. Дечанскога дала је цркви *селиште Пустомучу да си је насели црква и да си је приложи на Ополију*, а пре тога краљ помиње како је у повратку из Зете показао епископу уљаник у *Журех* с уљарем и како је епископу показао *«селиште да га постави между Добруштом и между Милопуги, да си га има светаја цркви како и ова села црковна.»*¹ Ту би *селиште* још најпре могло значити место које је згодно за насељење села. Познато је из онога што је у другим одељцима овога списа напред говорено, да је Душанов законик забранио златарима борављење по селима. Дечанска хрисовуља (старија од законика) у своме списку насељеника помиње заиста у селу Чабиху Радеја златара међу мало мајстора који су становали по селима дечанскога властелинства. То би био доказ да је златара по селима доиста било. Међу тим Душанова арханђеловска хрисовуља (познија од законика) у своме списку помиње некака *Златарска селишта* (Гласник XV, 279), што би опет показивало да је закон извршен и да су златари доиста из села у градове и тргове по законнику сатерани. Скадарски попис од 1416, писан италијански на двадесет година пошто су Млечићи преузели од Срба Скадар и његово подручје, још нам најлепше осветљава ово питање. У том знатном споменику

¹ Гласник XLIX, 365.

спомиње се у тада богатом и густо насељеном скадарском округу неких осам *селишта* (међу њима два три ли земљишта), која се не бришу из списка, него се само бележи да су без насељеника (*desabitado desabitada*), али се из тога већ, што се из спискова не бришу, види да се мислило да се та села исто тако лако могу населити, као што су се лако и раселила. За прво на реду, на прилику, село *Брофулско* каже се да је расељено, али да ће се *кад се насели* поступати с њим што се тиче пореских терета као и с осталим селима. То се исто каже за село Свети Александар (*villa clamada Sancto Alexandro soto Balezo e desabitada; se se habita, e a la condicion de le altre*) и за некакву земљу *Dommi* или *Naureda*. Те су погодбе биле свакоме познате, и на место једних насељеника спокојно су очекивани други.

Има још једно знатно место у закону свето-степанске хрисовуље, које као да показује још једно значење речи *селишта*, и по коме би, кад се доведе у везу са још неким местима из споменика, могло изаћи као да *селиште* значи веће имање онако као *стаг* и *наместаје*, *двор*, или место где су куће сеоске. Закон свето-степанске хрисовуље наређује за сироте ово: *И сирота која има мала сина да си држи в'се село догде јеј син подрасте; ако ли не има сина, да си држи селиште и врг и глазуљизу си.*¹ Извесно је да се овде под *селиштем* разумева или место за куће свега села, или место за куће једне породице. И горе наведено место из хрисовуље краља Ст. Де-

¹ Јаруш В. Свето-степански хрисовуљ, 27, Љ. Ковачевић, Споменик IV, 7.

чанског призренској митрополији, где се приповеда како је краљ, враћајући се из Зете, показао епископу *селиште* да га постави *между Добруштом и между Милошуги*, готово упућује на исто разумевање и изазива нас да под селиштем разумевамо место самога насеља сеоскога, што се и дан данас види у значењу те речи у живом народном језику. На срећу сачувала се још једна белешка у хтетовскоме попису, која је у стању да нам с једне стране бар донекле објасни горе наведени свето-стефански закон, врло занимљив и знатан за замршена питања о наследству, и која нам, с друге стране, показује још једно не мање занимљиво и данас са свим заборављено значење речи селишта. У том попису се, на име, чита: *Њива у Цареза Сгуденца, Крајмирово селиште, што кући изуман у Туре, Крајмирове штере и у штри јеј Јере и у њих дегеј, у Вигомира и у Леја и у Миља и у Романа, за 20 каба жига у гладно време, и приузесмо мех сиренија и полугак сланине.*¹ Ево како бисмо ми покушали да објаснимо и са животом у везу доведемо горе наведену белешку хтетовскога пописа. Крајмир је имао село, и немајући мушког порода остала је, по горе наведеном закону, главна му њива двома кћерима његовим, од којих је онет имала остати синовима њиховим. Мислимо да је та њива, по горе поменутом закону свето-стефанском, иза Крајмира, који није имао мушкога порода, остала кћерима његовим као остатак од читавога села, које по закону о властeosком наследству није могло остати женској

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, 39.

деци¹. Тога ради што је та њива у њих заступала читаво некадашње Крајмирово село, она се звала селиште и као таква се и продала у време глади. Селиште је, дакле, могло значити не само напуштено село него и обично имање, кад је оно наследственим редом остало на место целог села, и имање само, на ком се могла већа породица или мало село настанити. Тога ради у примерима који ће се сад одмах наводити, често је селиште могло имати исто значење, које се види у примеру из хтетовскога пописа. Ово се још нарочито може применити на поједино помињање селишта у границама.

Према свему овоме са свим је разговетно да су селишта била предмет продаје и куповине. И како је највећи део села имао још у Душаново време своје господаре, како су их потомци тих господара по реду наследства могли губити, како су се села, осим тога, може бити ради господарске обести, расељавала, то врло често видимо где се селишта називљу по имену својих господара. Тако се у свето-стефанској хрисовуљи помињу *Мачужина селишта стария; старая селишта храстничка; Угешино селиште*. Око 1300 год. приложио је краљ Милутић Хиландару *Маногино селиште*². Тако се у дечанској хрисовуљи у међама помињу некака *Смехинина селишта* (Гласник 2-ог од.

¹ Душанов законик има у чл. 101 спомен о засебности властeosкога наследства, који као да показује да се властeosка баштина, изава другим чланом закона за дужност војевања, наслеђивала само у мушком потомству. С тим као да је у вези и горе поменути свето-стефански закон.

² Љуб. Стојановић, Споменик III, 12.

XII, 49), некако *чисто село* (стр. 48), некако *Будино селиште* (стр. 101) и некака *Лешаза селишта* (стр. 128); *Трхајево селиште* (стр. 130). Тако у лесновској хрисовуљи (Гласник XXVII, 291) налазимо где се помиње некака воденица под *Берисезим селиштем*, а даље мало (стр. 292) помињу се у Жрновитици некака *Вихина селишта*. У једној хрисовуљи краља Ст. Дечанског Хиландару прилажу се истом манастиру два села: *Избишта* и *Команово селиште* са свима правинама и у међама њиховим помиње се *Маријино селиште*. У једном писму Душановом којим се помиње неки дар протосеваста Хреље помиње се, опет у међама, *Иваново селиште*¹. У Душановој арханђеловској хрисовуљи помиње се у међама *Палегриново селиште* (Гласник XV, 274) па *Лезова селишта* (стр. 275), па *Милишина селишта* (стр. 276), па *селиште Гопа Белоза* (стр. 286). Браћа Бранковићи приложили су око год. 1365 *селиште Худинце са међама и са свем оцривданијем их*². Према томе је *селиште* могло бити и *купљеница*, т. ј. имање прибављено куповином (према имању наследственом које се звало баштина). О томе имамо пример у повељи цара Стефана митрополиту сереском Јакову, у коме каже како је црква имала *«купљеницу селиште Брус и тази да си има и држеи са међами и са свеми правинами села тога»*³. То је селиште било у Пчињи, и међа му је ишла *право путем над арменска селишта*. А на истом се месту изреком каже како су на земљу те цркве дошли некаки *«слободни људи из Грка»*

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, 25, 26.

² Љуб. Стојановић, Споменик III, 31.

³ Гласник XXIV, 245.

приликом кад су Турци пленили Анатолију (т. ј. Малу Азију). Колико је било сељање јадних властeosких људи и услед ратова, у средњем веку тако честих, и услед других беда, најбоље се види по томе што се на Пчињи у XIV веку помињу *јерменска селишта* и Грци досељеници чак из Мале Азије.

Прелазећи на земљу сеоску, на начин њене државине и на разна права која су са земљом узели и која су у средњем веку била далеко многостручнија него данас, ући ћемо у то расправљање, теже од свега осталог, општом сликом имовине и државине коју смо раније нацртали.

С обзиром на властeosку и сељачку имовину земље у ранијој расправи о «Пронијарима и баштинцима»¹ нацртана је једна општа слика, коју ћемо овде у неколико попунити и исправити. Земље су могле бити краљевске или државне, црквене и властeosке (међу које се уврштају и лична краљевска имања). Краљ као државни господар и законодавац имао је осим уобичајеног права на работу, данке и војничку службу, још и власт да у свему поврх обичаја наређује и нове работе и дажбине, које би земљи или држави затребале. Баштине је могло бити двооструке, независне, властeosке, која је над собом имала само државног господара, што је баштиннику доносило извесне знамените повластице, и зависне, сељачке, која је чинила део прво поменуте независне баштине. У властeosкој независној баштини властелин је могао имати права на сву земљу једнога села или на неки део од ње, али под њим су се могли налазити њему

¹ Српска краљевска академија, Глас I, 53 и д.

потчињени баштинци, његови сељаци, који су имали своје баштине с потпуним правом располагања по теретом работа, које су се од те баштине морале вршити властелину као врховном баштинику¹. Село опет као целина и општина имало је права на потребне просторе за дрва, испашу итд. да би могло живети. Под врховном, дакле, баштином налазиле су се баштине појединих с дужношћу работа као теретом и налазиле су се сеоске правине као погодба, под којом је село као насељење или општина могло живети и одговарати својим заједничким теретима. Ако би се које слободно село уступило цркви или властелину, цркви или властелину припадало би с тиме непосредно право баштинске својине на опште незаузете и необделане земље у хатару уступљене му баштине, с којима је могао располагати и на којима је могао намештати

¹ Ово се најразговорније види из чл. 89 о људима земљанима т. ј. потчињеним баштинцима или ратарима, где се говори: **Людје землание кон имаю свою баштиную землю и виноградъ и коуцелинице, да съ коуцели оуъ своихъ виноградъ и оуъ землѣ оу прикую оудати или цркви подложити, а кинѣ да ксть рѣкотникъ на тоузи мѣста оуоуизи господарѣ уѣ боудѣ село. Ако ли не боудѣ рѣкотникъ оуоуоу господарѣ, уѣ боудѣ село, да ксть коуцели оуцети оуеузи виноградъ.** Да је наше разумевање тачно и да се под земљанином разуме сељак ратар (по приликама оног времена позајвише властеоски), види се из наређења цара Стефана Душана издате 1347. Дубровчанима о куповини жита, у којој се прво наређује да Дубровчани могу куповати жито по земљи и по градовима слободно и да им не може сметати нити властела нити који год управник краљевски. По тоу се наређује да се никаква сметња не чини ни ономе који продаје, па се додаје: **«кто ли се оуверте зунникъ илѣкуо забавѣ Дубровчанникъ или земланиникъ кон из продаѣ жито, да приде гнѣвъ и наказаниѣ итд.»** Mon. Serb. 119.

нове насељенике. Ситне баштине појединих баштиника већ насељених на тој земљи остајале су у њиховим рукама исто тако као и сеоска права на попану итд. Само право работе које се по властеоском закону тражило, падало је на село или као нов терет или као замена старијега државног терета, којег би с уступањем цркви или властелину нестајало. Пошто су често и сама властела на овај начин цркви уступана, често по властитој жељи њиховој, не да се видети, каква је промена с тим уступањем у њиховом положају настајала.

Према томе је очевидно да су права својине, особито по боље насељеним крајевима, била и развијена и заплетена, и на њих се у извесном погледу, више назило него ли данас. Наши споменици оштро разликују баштину, т. ј. наследствено имање, од купљенице, т. ј. куповином прибављеног имања, и од прилије, и то не само за властелу него и за себре. И себар је исто тако као и властелин могао имати и баштину и купљеницу и прилију, с једином разликом што је његова својина тегила прописане властеоске терете. Ово нарочито вреди за стара одавно насељена села. Али по великој променљивости сеоскога насељења догађало се да су се села расељавала или са свим из нова засељавала. У таким случајима права су се на потчињену баштину оснивала из нова. У византијском законодавству вредило је донекле правилно, да је насељеник могао лако оставити свога господара, а и господар да га је могао отерати. Али пошто би насељеник на једном добру провео тридесет година, вредило је у византијском праву правило, да га више господар није могао отерати, и да се

тридесетогодишњим становањем текло право потчињене баштине. За то се наређивало да се царска и црквена добра не могу давати под закуп или на обраду дужке од 29 година, да се не би људи на њима забаштинили.¹ Али сви наши споменици, почињући већ од Немањине хиландарске хрисовуље, држе за властеоске људе правило, по коме су привезани к земљи, не допуштају им ни да се селе н свога властелина остављају, ни да их други прима, те се по томе у нас није хтело знати за старије слободније

¹ Zach. Lingenthal, *Gesch. der griech-röm. Rechts*, 2-te Aufl. 242.

У турско доба овака се потчињена баштина губила, кад би је баштиник оставио. Прве наредбе о уређењу аграрног питања у Србији после 1830 године сачуване су у том погледу ову занимљиву белешку: „Спахије имају власти не дати да онај у његовом селу земљу каку држи, који у њему не живи, које и само нас покуство учи, да су се Срби из једног села у друго или Турци из села у варош пресељаваши, па у том случају онај спахија, чија је земља остављена, није давао да је онај, који ју је оставио, и у напредак као свој милак држи, него је на такву одмах, чим се један с ње иселио, другог населио, да му даје спахијске данке.“² Грађ. Законик, 2-го издање 78 страна. Међу тим противно томе бележи Вук Ст. Караџић у Рјешнику под Село. „Под владом турском — приповеда Вук — човек се могао преселити на једног села у друго кад му је драго било, нити му се требало јавити оном спахији из чијег је села полазио, ни оном у чије је долазио: кућу своју могао је продати или раскопати, а воћњак или винограде могао је долазити те брати сваке године, а спахији давати десето; а у оном селу, гдје је долазио, могао је кућу начинити на пустој земљи гдје му је драго било, и себи крчити њиве и ливаде, и садити воћњак и винограде колико му је драго било. Кад би спахија дошао у село да купи главинцу, и стао из тевтера звати све сељаке редом по имену, онда би му сељаци казали „тај се оселио“, или „овај се доселио“.

и либералније правило, које се бележи у византијских правних историка.

Тежња да се властеоски људи настане, и да своје господаре не остављају, у нашем је законодавству без сумње изазвала горе наведени члан 89 законика Душанова, који им је остављао отворене разноврсне начине личне својине и права непокретности, под теретом властеоских терета господару села. С тим је чланком у вези и ово показује још и члан 49, који претпоставља да у једној свеској кући меропашској могу становати братенци или отац и синови или ко други, а међу тим да су одељени и хлебом и имањем, ма да станују у једној кући. Пошто су се работе и терети распоређивали на куће, изгледа да су се људи делили у имању, не дослећи се кућом да би на њих падало мање работе и терета. Али законик тим чланом наређује, да сви ти људи работају *јакo и они мали људије* кад су одељени хлебом и имањем, ако су и остали да станују у једној кући.¹ Споменици нам занета показују примере меропашке својине, и тиме ове чланове законика у јачу светлост стављају. Душанова арханђеловска хрисовуља показује нам један такав пример. У томе споменику казује се како је серески митрополит Јаков, који је у цара Стефана у великој милости био, насадио у Сењанима велики виноград, али је за обрађивање истога имао мало људи. Цар Стефан за то наређује у хрисовуљи арханђеловској, да се Сењани опросте

¹ Члан 49: *И кто се охрете оу единомь курии или востаньци или оуцьць оуь синоек, или инь кто оудельнь хлебомь и имањемь — и ако коуде из единомь охрештин, а терезин одлажень, за работу яко они мали людие.*

сваке друге работе, но само тај виноград да раде. Митрополит Јаков напомене тада цару, како ти сељаци «земљице мало имају.» И цар Стефан нареди, да они узму и поделе ону земљу која је у њиховом селу цркви узета, те да умноже своје имање, а они цркви по пропису да ору на другом месту, на потесима (ступовима) црквеним у Брњашчи.¹ Из тог се види јасно, како су у селу Сењанима биле сиромашне сељачке баштине и ступ (потес) земље црквене, на којој су они дужни били цркви радити, и како је цар Стефан уступио им ту земљу, те њихове сиромашне баштине увеличао. Тако је било и на другим местима. Властелин је имао што је било боље за усев, за ливаде, за винограде; село је имало потребну празну земљу за стоку или потребан део шуме; сељаци су имали обично своје баштине, од којих су се издржавали и на којима су могли радити у оно празно време које им је претицало иза работа властеоских. Боље имање било сељака властеоскога, било властелина сама или слободнога себрас теретом или без терета властеоскога, звало се *стас* (од грчкога *στάσις*): Шта је стас, и како је у опште

¹ *Ступ* у смислу потеса или појед. комада земље или обделањање помиње се врло често у споменцима. Да не теретимо део цитатика, поменићемо из архиепископске Душанове хрисовуље пример који се тиче овога истог места. «И оу Ставци ствљнъ земли Доли, и оу гористи Брњашчи ствљнъ за коуцкии и дела ствљнъ првнъ коуцкнъ и ствљнъ подъ поутвнъ, и твжнъ в' си ствљнъ с мегани како соу испрѣка били цркви.» Гласник XV, 275. Ту се јасно види како је била положена та земља, на којој су сељаци тежили своју законом прописану работу. Мало више је у једној примедби о ступу наведен један пример из свето-степанске хрисовуље.

изгледало по властеоским селима, види се лено из наредаба законика о поповима, којих је било много више него данас, као што ћемо ниже видети из описа дечанскога властелинства.

О поповима говоре чланови 72 и 73 законика. По тим члановима поп у селу властеоском могао је бити баштиник или сиромаш. За попа баштиника законик чланом 72 наређује да је његова баштина му и да је слободан.¹ Поповима пак, који не би имали баштине, давало се по закону три њиве и лично им није могао нико заповедати. Који би поп узео више земље, могао је то чинити, али је на ону земљу морао по закону (т. ј. као насељеник или меропаш) работати цркви. Члан 73 понавља што је у члану 72 казано, да се попу дају три законите њиве ако нема свога стаса, али да свога господара, т. ј. властелина у чијем је селу, никако не може оставити. Кад би се догодило, да господар попа по закону не храни, поп је имао да се жали своме архијереју, и архијерејево је било да опомене господара да попа храни по закону. Догоди ли се, да господар села ни ту опомену послушао не би, поп безбаштиник био је слободан да иде куд хоће, али попа баштиника ни у таком случају господар села није могао одагнати, већ је поп само био ослобођен од дужности, и мо-

¹ Свето-степанска хрисовуља помиње неколико попова као баштинике читавих појединих села. Тако је село Војтешина било попа Цероши, и имало је и цркву. У Полримљу се налазило некако село попа Вратка; у Ибру село попа Срђа, по имену Трескавац. Браћа Јакова Богоја и сина му Прибила имала су село Мораве. Тај појав је, по свој прилици, долазио отуд, што су се властелин баштинички каткад запољавали.

гао је као и сваки други баштиник чинити шта му је воља.¹ Ове чланке не наводимо ради тога да бисмо показали како су стајали попови, него ради тога, да се види како су стајала села, и како је у селима свуда било и могло бити потчињене баштине и засебнога имања уз имање властeosко и уз господарско право властeosко у селу, и шта се управо звао *стас* у селу. То се у осталом види из толиких примера. *Стас* је управо целина једнога селачкога имања, било оно независно или властели потчињено. У једној трескавачкој хрисовуљи Душановој спомиње се на Бабуши *стас Сидрофајева* с њивама, с виногра-

¹ Члан 72, 73: **И попове баштини да си имаю свою землю баштиню и да си свободни. А ниш попове кон не имаю баштиню, да имъ се даде три вѣкъ законите, и да естѣ поповьска канъ свободна. Ако ли вѣкъ оузмѣ, штъ тежѣ землѣ да работа прѣвѣзѣтъ по законуу. — Попъ кон не има свога стаса да ми се даде г. вѣкъ законите, и поповъ кон не годѣ, штъ свога господара да не гредѣ вѣкѣмо. Ако ли га господаръ не вѣкъ храни по законуу да донде къ своеноу архіерсю, и архіерен да реуе ономоузи властелиноу да храни поповъ по законуу. Да ако ошѣзи господаръ не вѣкъ уоти, да нестѣ поповъ свободнѣ коудѣ моу годѣ. Ако ли коудѣ поповъ баштиньнѣкъ, да га нестѣ водинѣ ошгнати, тѣкъмо да не свободнѣ. По томе изази да је поп у властeosком селу увек имао право на храну од властелина, имао или немао своје баштине. Да ли је то био бвр? И колико је и чега властелин био дужан по тој наредби давати попу? На та питања немамо одговора. По ономе што се каже да је поп на ову земљу, која би му била дата преко три законите њиве, морао радити цркви, изгледа или да се попу од црквено земље, по свој прилици по првенству, давало, или да му се давало од сеоске или властeosке земље, а узимало се да све што се даје попу, иде цркви, и само је поп имао слободно узимати на три законите њиве, на сваки пак випадок морао је радити или давати што треба цркви.**

дина, с воденицама, с воћем и са свом правином. Један текст Доментијанов, који Ђ. Даничић наводи у Рјечнику из књижевних старина, спомиње *манастир са осеми стаси своими*. Душанова арханђеловска хрисовуља узимље *стас* управо као кућу сеоску у властелинству, и наређује да сваки *стас* даје јагњетину и испорак, и тридесет мерних повесама лана и бир духовни од сваке постеле (чиме хоће да се обележи да је један *стас* или једна кућа могла бити и задружна и бројати више људи).¹ *Стас* су могли имати и грађани и варошани, јер арханђеловска хрисовуља (Гласник XV, 270) побраја људе Спасове цркве у Призрену са њиховим *стасовима*. Тако је и Хиландару било приложено у Амборији педесет насељеничких *стасова* са свима правинама и купљеницама (**стасъ пѣрикихъ и съ вѣсьми правинами и купљеницами**), а у Кључу било му је приложено село Кунарјане с насељеницима (**парикѣ**) и *стасовима* њиховим и са свима правинама тога села.² Враћајући се к *стасу* поповском показаћемо још један пример из Душанове арханђеловске хрисовуље, којом се потпуно осветљавају горе наведени чланови законика. Том је, на име, хрисовуљом дат цркви некакав поп Хра-нислав Епископовић у Поточанима „**съ вѣсьми своимъ ждрѣвнскимъ**“, т. ј. са оним делом који се попу давао по горе наведеном закону и с купљеницама и са

¹ Гласник XV, 305.

² Моп. serbica, 63. Тај пример, помињући *стасе* и *парике* (грчко име за меропхе), најбоље показује како су се и имања потчињених властeosких људи делила по *стасовима*. Мислим да су речи *стас*, *наместаје*, *деор* синоними за називање сеоскога имања у целини.

свима правинама, на чем га је застала црква.¹ Истом арханђеловском хрисовуљом приложени су цркви и Призренци Владимир Чрепнић и Бојко Петровић „са *всом* баштином што си имају у граду и земље им придаемо црквоне земље от Посуђа (села близу Призрена) *пусте да пуги који греду* итд.“² Призренска митрополијска повеља краља Ст. Дечанскога приложила је митрополијској цркви: „*црква свегаго Симеона у Машугишких с људми и с виногради и са млини и са наместијами људи тех, з' баштинами и с куљеницами.*“³ Ту се такође јасно црта облик села тога. Црква је Св. Симеона, као што изгледа, имала у селу људе, винограде и млинове, а људи, који су то црквено имање обрађивали и у реду дракали, имали су *наместија или стасове* с баштинама и куљеницама својим које су радили и од којих су живели. Исто то се види из једне старије хрисовуље краља Драгутина (1276—1281) у којој прилажући нека села Хиландару говори: „*и сија села која прида краљевство ми сеј светеј цркви, земље цркви половина, а људем половина*“. У једном још старијем споменику, којим краљ Урош I обнавља манастир св. Петра на Лиму, помиње се *заседије Буба у Черној Гори, пол земље, и са међами како је од пређе било*.⁴ Мислим да је овако краљ Драгутин делно само властeosку земљу, а да су сељацима остале и даље дотадашње њихове потчињене баштине. Пада у очи очевидно старање о благостању сазних меро-

¹ Гласник XV, 275. Под црквом ваља разумети Арханђелов манастир и права која му је пар уступно.

² Гласник XV, 310.

³ Гласник XLIX, 364.

⁴ Љ. Стојановић, Стари српски хрисовуљи. Споменик III, 10, 11 стр.

паха које се види како у овом примеру, тако и мало више, где је Душан, по молби сереског митрополита Јакова, бринуо се о имућству сељака и умножио им земљу. Различне врсте ове сељачке имовине с теретом властeosке работе и карактеристику јој да се није морала налазити само у оном селу где је ималац живео, него и на другом месту, видимо још и из лесновске хрисовуље, у којој се каже да су суседна места Морозвизд и Жрновштица тако уређена, како су била и пре за грчке владе, на име свак држи своју баштину и куљеницу и прџију, Морозвиздани у Жрновштици и Жрновштани у Морозвизду¹. А све те баштине, куљенице и прџије, о којима говори хрисовуља, припадале су сељацима, који су као мероси или насељеници уступљени били цркви и који су цркви дужни били радити њене разне земље у ономе крају, које су у богатој низу разних ступова потесај побројане.

До које су мере права непокретне својине за старе државе и за средњег века у Србији била развијена, најлесне се да видети по питању о крчевинама и о прибављању непокретне својине. Тога ради изнећемо правне мисли о прибављању непокретне својине крчевином на измаку турскога господства и у почетку нових државних творевина, пре него што су се у њима одомаћили нови из Европе унесени правни појмови — и упоредићемо исте с оним што се види из старих закона и писана пре турскога господства. Погледаћемо, дакле, у обичајно право балканских земаља, развијено за време турске владе, и упоредићемо га с

¹ Гласник XXVII, 292.

оним што је било пре њега. У мало час наведеном цитату видели смо, како В. Ст. Караџић говори: «У оном селу где је долазио — човек који би се из једног села у друго селио — могао је кућу населити на пустој земљи, где му је драго било, и себи крчити њиве и ливаде и садити воћјаке и винограде, колико му је драго било. Кад би спахија дошао у село да купи главницу, и стао из теџтера звати све сељаке редом по имену, онда би му сељаци казали: «тај се оселио» или «овај се доселио». Један Француз који је у 1785 посматрао народни живот у Молдавији, забележио је за Молдавију која је и онда имала под сизеренством турским неку као самосталну управу, то исто. «Свака необрађена земља — говори он — онога је ко је први заузме не за то што се не би знало чија је, него по обичају по коме је сваки могао обрађивања ради заузети земљу која није обрађена или ограђена. Чим ко удари будаком у таку земљу, засади је, или што на њој начини, његова је: он на њу плаћа десетак (ако ништа није на њој начинио), а ако је што начинио, и на то неки незнатан додатак. Кад је нешто начинио, земља је већ његова, и ма и најмања ограда знамење је неоспорне својине, по којој он ту тако лако стечену земљу може продати или оставити дени својој и не питајући првога главног господара, који је према њему мање него сизерен»¹. У овој је драгоцености слици најлепша потврда оне слике о властеоској и о меронашкој или сељачкој потчињеној својини, коју смо ми мало више

¹ Comte d'Hauteville, La Moldavie en 1785, publiée et annotée par M. Ubicini, Revue de géographie 1877.

по нашим споменицима васпостављали. А да се овако мислило готово свуд у границама некадашњег источног римског царства, показују суђења шабачког магистрата из 1808 и 1809 године, где се судије, осим обичајног права, нису имале чега другог држати. Тако под бр. 65 у Протоколу Шабачког магистрата читамо како је магистрат тај имао да расправи спор о крчевини и спор о сеоском хатару. «Подмирли се кметови Градојевића и Голочељана — пише на том месту — за земљу, која је земља ушла у Голочељана поље преко међе, али пронашло се да су Градојевићани окрчили. Тако њима припада крчевина. А и Голочељани су кабулили и примили 150 гроша од Саве Манојловића и Алимпије Марковића. И тако вечито Сави и Алимпији припада земља што се до данас затекло. А међа остаје, како је и била и пређе»¹. Ту се накнада досуђује управо на основу томе, што је крчевина у хатару другог села, а припадала је људима из села суседног. На другом месту истог протокола (19 марта 1809 бр. 533) стоји забележено, како је дошао суду «Манојло Трифковић из Штитара, голио се за земљу крчевину са Лазаром Николићем. Тако Манојло Трифковић за крчевину заклео се, да је заиста његова, и на то је Лазар Николић пристао, у том сеоски кметови сведоци били јесу на заклетви. Остала крчевина Манојлова». И много касније, један указ кнеза Милана од 25. фебруара 1835.² наређује по тим истим појмовима. «Крчевина — пише у том указу — припада ономе, који је окрчио је и из горе

¹ Протокол Шабачког магистрата, Гласник Во год. I, стр. 10.

² Зборник закона и уредаба XXX, 55.

извадио, не smatraјући из кога је он села и на кога села грунту окрчио је, сирјеч не гледајући је ли на грунту свога, или другога села окрчио». Грађански законик за кнежевину Србију од 1844 већ је знатно ограничио ове одредбе старијега обичајног права, и ако их још у неколико држи, јер и он каже у члану 231: «Само онај луг, који се по одредби правитељства за крчење определи, може сваки, почем окрчи себи присвојити, и онда да му је крчевина у багтину.»² А најновији Богвишићев «Општи имовински законик за кнежевину Црну Гору, Цетиње 1888» у своме члану 843 говори: «Пошто у Црној Гори нема земље за коју се не би знало чија је (јер кад није појединца човјека или куће, тад је братства, племена, цркве итд.), нека нико не мисли да, раскрчив или оградив међом или плотом какву земљу, он тијем постаје њен власник. Така земља и послје остаје онога чија је, па баш кад би је власник и са свим запустио». Ово је, дакле, свршетак развијања од либералнијих у све уже појмове о прибављању непокретне својине.

Некако на овај начин развијао се овај појам и у старој држави, колико можемо судити по говору споменика о томе праву. Реч *крчевина* у староме језику није позната; место ње онда је била у обичају реч *лаз*, која се још и данас говори у Црној Гори, а место глагола *крчиги* говорило се *требити*, *растрепити*. У Даничићевом Рјечнику из књижевних старина помиње се *лаз* више пута, понајвише са каквим особним именом, нпр. Брајшин лаз, Мирујев лаз, Космљичи лази, или с другим именом, којему је лаз могао припадати, нпр. власки лаз, ковачев лаз. Али се помиње и без такога придева, нпр. у једном да-

ровном писму цара Стеф. Душана ћелији Св. Саве у Карејама, где се уз село Косориће помињу: *виногради, млини, врги, ливаде, пашинста, лази и платине*. Даничићеве белешке могу се већ обилато попунити из позније изданих споменика. У свето-стефанској хрисовуљи краља Милутина помиње се лаз чешће него и у ком другом споменику, и то понајвише уз особна имена оних лица којима је припадао, што би могло значити да је и онда с крчевином поступано као у почетку овога века. Тако у свето-стефанској хрисовуљи налазимо примере: на лазе Мрежарева; ниже Братомрих лаз; на Дупетине лазе; над ковачеве лазе; у Дриков лаз; уз дед Храпојевех лаз; през Драгијине лазе; више Браторађа лаза; посред Жибрања лаза; на Драгомањ лаз кон дагих лука (који се помиње и позније у дечанској хрисовуљи); низ ливнице посред Белмужева лаза; кон Претининех лаз. Још се само помиње Преки лаз и Висилаз (где може и што друго бити). У једној повељи краља Ст. Дечанскога из 1327 помиње се *Тамушев лаз*. У старијој од ових оба двеју хрисовуљи краља Уроша I (1254 до 1264) манастиру св. Петра на Лиму читамо: *након лаза по среде Српјака, и . . . у граници међу лазама на Велијеј плочи*¹. Али још 1300 види се како краљ Милутин располаже земљом коју су други крчили. У једној хрисовуљи Хиландару он прилаже некој хиландарској ћелији у Тморанима близу Скопља: *гору да си секу лазове, и што су растрепили црковни људије*². Крчевина ту већ није онога који ју је испод

¹ Љ. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, Споменик III, 9, 25.

² На истом месту, стр. 12.

горе извадио. У једној од последњих својих хрисовуља, у хрисовуљи, којом се Хиландару даје селиште Уљари близу Пећи, у средини архијепископских села, наређује исти краљ Милутин да крчевина припада ономе ко ју је окрчио. *„И јесте умоли — пише у тој хрисовуљи — краљевство ми господина архијепископа, да не забрањују архијепископови људије луга хиландарским улијарцем до своје међе, по где годје хоте архијепископови људије у томзи лугу расгребити лаз или сенокос, да имају у баштину. Такожде и хиландарци улијарци где узмогу у томђере лугу расгребити лаз или сенокос, у баштину да имају.* Ово је место врло драгоцено, јер нам показује како се долазило до потчињене баштине и како се различито мислило о крчевини¹. Може бити да је та разлика долазила и од мање и више насељених места и из разлике права у појединим областима. То се исто понавља у дечанској хрисовуљи сина му краља Ст. Дечанског, који даје: *у Трновици што су расгребили царије и што је негребљено земље*². И ту, опет земља није оних који су је од горе отребили. А то са свим отворено каже исти краљ Ст. Дечански у хрисовуљи призренској митрополији, где стоји: *и колико је узможено људем црковним да си чине лазе, все што је кто чинил лазе на њих земља, да си је има светаја цркви јако и ино нишје црковно*³. Ту се, дакле, отворено одриче својина ономе који је окрчио, истиче се јасно да се за земљу зна чија је, а за

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, 24.

² Деч. хрисовуље 136.

³ Гласник XLIX, 363.

крчевину имали су други начини за накнаду труда. У том погледу поучни су византијски закони. Јустинијанов закон (или тим именом названи онај превод византијског закона који се обично налази уз Душанов законик) наређује „да тежак који с питањем уђе у туђу ледину и разоре је, има права држати је три године, а после је дужан одступити“¹. Та уступка даје се, ако је уштао; што би могло значити, да онај који није уштао, него је разоравао ледину без питања, није имао за тај тежи труд никаквих права. Из тога би се, по аналогiji, дало мислити, да је исто мишљење вредило и о крчевинама, којих у добро насељеним земљама већ није ни могло бити, а и у мање насељеним либерализам је у том погледу узмицао натраг, чим је земља почела више вредити и више се ценити. Овако као Ст. Дечански мислио је о крчевини и син му цар Ст. Душан. И његово се законодавство бавило о томе питању. То значи да дотадашња практика и обичаји нису више били довољни, и да су се са сваковрсним напретком питања о прибављању својине заплетала и множила. У том погледу је врло знатан члан 18 законика који говори о рударима Сасима и о њиховом сечењу и крчењу шуме. По томе члану закона види се, како је до законика био обичај, да су Саси сматрали као својину ону земљу коју би окрчили са свим по начелу које је вредило у последње време турскога господства, и које би гласило: „крчевина је онога ко је окр-

¹ Јустинијанов закон: *Анте делатем земли влиодт оу лдиноу иного делатем сѣ оуросомъ и разореть нисов, да ю држитъ г. лѣта, по томъ да отстоунитъ.*

чно¹. Према томе Саси су на тим крчевинама насељавали људе, по свој прилици меронхе, као и властела и остали имаћинци. Пошто су Саси рудари радили руде и имали своје тргове или на краљевским (општенародним) земљама или на земљама поједине властеле, то су с развијеним већим цељењем земље њихова овако прибављена права својине брзо дошла у сукоб са старијим баштинским правима својине. Услед тога законодавство Душаново пресеца овај начин прибављања својине крчевинама око рударских места. Треба узети на ум још и ово. Крчевина на баштини од стране једног ратара прибављала је *потчињену својину* ратару, а нов извор прихода властелину; и властели то није имало за што бити противно. Они су се са својим меронсима наравнавали по старим обичајима, и о својини није било спора. Поступак Саса стварао је нов некакав ред својине, и правно је неку врсту конкуренције властели. За то је она против тога и устала на законодавној скупштини Душановој, која се и иначе доста бринула о властеоским правима. И законик не враћајући се натраг, и хотећи и Сасе, као врло корисне грађане, у стеченим правима заштитити, наређује да се земља, дотле горе поменутиим начином, крчевинама, прибављена за Сасе, њима призна као својина осим где би било законитог спора, који је упућиван на суд; али за у напредак закон је признао Сасима право да могу сећи гору за своју потребу, и да им горосеча за њихову потребу нико не забрањује; али је у исти мах наредио, да горосеча та не прибавља никаквих права на искрчену земљу, да земља, коју Саси рудари или трговци искрче,

не може њима припасти по праву крчевине, да они на њој не могу људе насељавати, и да је морају оставити пуну, да на њој нова гора расте.¹ Овај члан баца, како се види, доста светлости како на питање о прибављању својине тако и на сродна питања о независној (или властеоској) и потчињеној (или меропашкој) својини.

Има још случајева којих је било и које такође треба узети на ум при овом расправљању. Горе је по тексту самог законика и по споменицима показано како је било попова баштиника и попова безбаштиника, и како се овим последњима давало „ждребије“ — три њиве законите или више под погодбом неког плаћања цркви, ако би им се више од три њиве дало. Исти тај случај ваља замислити још у већој мери при новим насељеницима (меропсима или парицима). Кад се оснивало ново село, случај који је често догађао се, као што смо мало више навели; кад су насељавани нови људи на селима, што је сваки час бивало; кад се насељавало какво селиште — у питање је долазила или баштина или „ждребије“. Ако је, може бити, и који пут бивало

¹ Чл. 18: (O) трыгокхъ. Што се коудъ посекли Саси гора до сѣгазиѣ сѣборѣ, тоудѣи землю да си имают. Ако се коимъ властелинѣмъ безъ правды оудели землю, да се соудѣ съ нимъ властеле закономъ сѣтѣго крѣли; а оѣтъ сѣдѣ напредѣ Сасинѣ да не сѣче. Анте сѣче, оногазиѣ да не тежи ни людиѣ да не слѣгѣ тѣкѣмо да стѣи вѣстѣ да расте гора. Никѣто да не хѣбѣли Сасинѣ гора; колико вѣстѣ тѣбѣ тѣгѣ, толикозиѣ да сѣче. — У горе наведеном мислим да је прави смисао овога члана, а не у чувању шуме као што су гледоји мислили. Види о томе и Срећковића, Историју српскога народа, II, Београд 1888, стр. 912.

и право убаштињавање, није прилике да се увек овим насељеницима давала баштина. По византијским законцима требало је насељеник на неком добру да проведе тридесет година, па да стече право баштине. Можемо мислити да је овај законски пропис вредно и у Србији, и ако то не можемо посведочити никојим спомеником. Близу је памети да се баштина с места није давала ни у Србији, нарочито у познија времена, кад се народа очевидно намножило и кад се почела ценити и крчевина и земља под гором и земља пуста, те се услед тога пазило више на права својине, и за баштину су се почеле тражити теже погодбе. Могао је, дакле, бити, и било је меропашких села, у којима су људи, као попови безбаштинци, имали за своју исхрану извесни део, ждребије, а баштине нису имали никако. Овакав случај као да се мисли у члану 48 законика, који наређује да свако плаћање, које на какво село долази, плаћају отроци и меропси који у том селу станују и да га расподеђују међу сељаке. *«Како плати плаћају и работу работају, завршује тај члан, такози и земљу да држе.»*¹ Овај завршетак поглавито даје мислити на меропсе безбаштинике. Јер за село у ком су потчињени баштинци меропси са својим имањима и с правима баштиничким на њих, не би се дало применити правило: *како плати плаћају и работу работају, такози и земљу да држе.* Још више ово вреди за објашњење шта су били *отроци*. Из свих споменика очевидно је да

¹ Члан 48. *Отроци и меропси кои седе заедно и едномь сплѣ, ехсаки плати кои приходи, да платио ехси заедно на людн. Како плати платио и работу работаю, такози и землю да држе.*

су отроци собом принадали господару, а меропси да су принадали земљи, а да су били собом или лично слободни. По данашњој терминологији меропси би се најбоље могао превести насељеником (на наполицу или иначе), а отрок момком. Господар је отроке као момке, добивене или наслеђене на цео живот, могао употребљавати на шта је хтео (као робове), а меропси су према њему имали зајемчена извесна права. С тога и мислимо да се горње речи тичу или отрока, где би их било поменаних са меропсима, или оних села, у којима су меропси имали ждребије, део за уживљење, и који им се поправљао или погоршавао, увећавао или умањивао према уредности и ревности с којом су одговарали наложеним работама и плаћањима.

Може се замислити и други случај којим се ова наредба објашњавати да. Имало је разлике у имућству меропша. Негде су они могли бити сиромашни, а негде имућнији; мање или више радени. По нашем разумевању меропша баштиник био је дужан за своју потчињену баштину извесан део работе властелину на властелиној земљи где било, у своме или у ком другом селу. Али меропша је могао осећати снаге да ради више, у намери да своју баштину или свој доходак увелича. У том случају он је долазио у једну врсту са горе наведеним попом безбаштиником, који ако је хтео имати више од три законите њиве, за вишак је имао да работа цркви. И меропша по нашем разумевању ако је хтео да обрађује више од своје баштине, могао је од свога властелина узети земље и работати му на ту земљу по погодби. У томе је он у неку руку једначио се с отроком, којему је

властелин по вољи одређивао шта ће да ради. Једна даровна хрисовуља краља Драгутина (1276—1281) Хиландару показује нам још једно објашњење. Дајући нека села у Метохији краљ Драгутин говори како треба да се даје у тим приложеним селима *половина земље цркви, и половина људима*.¹ Какви су били људи у тим селима? Ако они нису били баштинници, шта су онда били? Отроци? То се не каже. С тога ја мислим да је краљ Драгутин, прилажући она села, хтео да помогне и цркви и сељацима, да је знао да су сељачке баштине у тим селима танке, и да је од влзетееке или краљевске земље у тим селима половину дао цркви, а половину одредио на уживљење сељацима. За така села (а истих је могло више бити) имао је пуна смисла горе наведени члан 48 законика и његова одредба: *како илагу илаћају и работу работају, такози и земљу да држе*.

По селима је, дакле, било људи свакојаких. Може се мислити, да је било отрока (робова), нових насељеника без баштине или слободних, сиромашних меронаха баштинника са врло оскудном и маленом баштином, меронаха који су негде оставили баштину, па дошли богатијој земљи или бољем господару, или на ново населили неко ново село или од других остављено селиште. У тој различности насељења налазио се с једне стране готов извор пролетаријата и бескућништва, а с друге стране се отварао питање: шта је требало да чине они добри људи да би се забаштинили? Је ли им право баштинско долазило са тридесет година обрађивања њиховога „ждребија“.

¹ Љуб. Стојановић, Стари српски хрисовули, Споменик III, стр. 11.

и је ли се онда „ждребије“ претварало у баштину, или су такви људи имали отворен пут куповине да до баштине дођу? Шта је чинио и како је до баштине долазио отрок којег би господар ослободио, јер је и таквих случајева бивало? То су питања, која се постављају сама собом, али на која се по нашим споменицима не може одговорити.

Изучавање средњевековних останака, који су на Балканском полуострву остали иза турске управе, даје нам нешто светлости, према којој се ово питање лепше види. Др. К. Ј. Јиречек је о томе саопштио занимљивих података из Бугарске.¹ Чиблуци или стара спахијска имања раде се још и сад или преко *исполцаја* (наполичара) или преко *аргата* (који се у Кустендилском, Дупничком и Радомирском крају зову *момци*, у чему бисмо ми видели старинске *отроке*). Овај начин налазио се још у Византијанаца, помиње се у византијским законима и у словенским преводима истих закона, каже се како се њива или виноград може узети *исполи*. При том начину одвоји се прво семе за онога ко га је дао, па онда се жетва дели на половине, у Загорском још у сноповима, а у Кустендилском у зрну. Место половине, понегде је у обичају и трећина са још гдекојим разликама у погодбама. На другим местима даје кућа, нешто новца, нешто соли и неки део земље за њихов властити усев. У Старој и Новој Загори и око Кустендила, у Радомирском и Дупничком земља на тај начин дата за усев на име плате звала се *парасиор* или *парасиур*, а радници на тај начин

¹ Cesty po Bulharsku, 129—131, 409.

најмљени звали су се *параспурције*.¹ Оваки радници наимају се на годину или на по године о Ђурђеву или о Дмитрову дану. По селима старо-загорскога округа плаћа им се по 300—500 гроша у новцу, по 15 до 18 кила (кило 44 ока) жита, на храну, и семена за усев 2—3 уврате, по том сѐ и обућа. Понегде се параспур рачуна тако да радник господаревим алатом узоре и господаревим семеном засеје на господаревој земљи два дана орања за себе. У дупничком округу момку се даје 50 кутлова (кутао 20 ока) и на усев за његов рачун 2 кутла ражи, 2 овса, 1 леху кукуруза, 1 леху зелени, 12 ока соли и по воловске коже за опанке. Имало је радника који су цео свој век проводили на овај начин, идући с једног имања на друго као параспурције. У селу Пегованцима у Радомирском др. К. Јиречек бележи да је било *исполција* и *момака* 80 кућа који су имали своје земље, и који су уз њу узимали од ага још земље *на исполу*. Покрај њих је било 6 кућа *момака*, од којих су само две куће имале по комадић своје земље, а остали нису имали ништа. Ови *момаци* и *параспурције* доиста јако налице на *огроке* старих споменика, о којима смо мало час привођили текет законика. Међу тим белешке К. Јиречка о *кесимцијама* опомињу нас потпуно на *меропихе баштинике*. У пределу Ђустендилском у околини Дупничкој било је, бележи К. Јиречек, 4 села кесимција, који су

¹ *Параспур* је по белешки М. Е. Милановића у Краљевини Србији, Нови Крајеви, 135 познат и у Србији али у различитом значењу. Види о томе у књизи „Провијари и баштиники“ Глас I, 88 и д.

господарима плаћали одсеком (по чему су турском речју и прозвани кесимције) уречену количину жетве по селу, па су је после међу собом разрезивали. Осим тога били су дужни радити на спахијским земљама, често подалеко од њихова села, уречени број дана *ангарије*: косидбе, жетве, вршидбе, окопавања винограда и бербе, и давати спахији уречену количину сира, масла, дрва, угља, проића и јагањаци за бајрам. Земља коју је кесимција имао била је његова баштина, али је њу спахија могао продати другоме, и онда је онај други вукао овај доходак. Ту је јасан пример старе потчињене баштине с теретом властеоских дајбина и работе каквих је толико било у старој српској држави, и каква нам се разговетно црта у горе наведеном 89 члану Душанова законика.

У овим потчињеним баштинама у средњем веку је господар имао још нека права при наследству, особито ако би меропих или насељеник његов умр'о без наследника. Из византијског права зна се да је у тим случајима било особитих наредба, и да је нарочито Андроник Старији 1306 потврдио један закон о том питању. По томе закону ако би меропих (парик) оставио наследника, имање му се делило на три дела: један се давао за душу му и за помен; један је припадао његовим наследницима, а један је ишао господару. Ако ли би меропих умр'о са свим без наследника, половина се давала за душу и за помен, а друга половина је ишла господару.¹ Не

¹ Zach. Lingenthal, Gesch. des griech-röm. Rechts, § 62, и § 31. Грчки се такав господарски део звао *επιποιτικόν*, а Lingenthal напомиње на оно што се у старом немачком праву звао *mortuarium*.

знамо је ли ова уредба и у Србији вредила, али има један правни термин који нас на њу опомиње. То је *одумртни*, који се у неким старим споменицима налази. Тако у лесновској Душановој хрисовуљи читамо: *И што јест Крајмирова воденица одумртна, и ту приложи свегаје царство ми свегому Архангелу.*¹ Шта је ово *одумртна*? Пошто том воденицом цар располаже, природно је мислити да *одумртни* значи узрок који је учинио да воденицом цар располаже, а то је што је Крајмир умр'o а наследника није оставио, и воденица се правом феудалним средњег века враћала државном господару.² Питање је, да ли се исти начин преносио на феудне господаре према њиховим потчињенима, и јесу ли и они примали удео у добрима својих меронаха кад би умрли? Али за то немамо никаква одговора. Видимо само, и ако нејасно, у босанској повељи краља Степана Остоје од 8. децембра 1400. да се тамо спомињу неки трећи делови, што би још ближе опомињало на горе наведене византијске одредбе. Тако се у тој повељи спомињу: *од оне трећине два дела одумртна Галешин и Бубанин*; спомињу се некака села у којима је *осим Воухнићем дил од трећине трећина*; спомињу се неколико села, за која се изреком каже да из њих *иде из трећине трећина*, и на послетку се спомиње: *а ис тога и ис трећине од овију дву дилу оду-*

¹ Гласник XXVII, 292.

² Ово је са свим могућно, пошто наредба члана 101 Душанова законика показује ограничење наследства у властелској баштини, и ако нам то ограничење није довољно јасно. О њему ћемо, у осталом, говорити на другом месту. Види напред стр. 150—153.

*мортију зреде Рупара Јурја дилу исто узвез, из се на послетку каже, да је «о се одумрти изнамише од трећине трећину што је Воухнић у њих селих итд.»³ Да *одумрети* значи по смрти оставити, види се из друге једне још раније босанске хрисовуље бана Твртка и мајке му из 1354. у којој се каже *и у чем је бан Степан одумрл кнеза Влашка*, јер се после једне две ли врсте то исто понавља другим речима овако: *да је у оном кнез Влашко онако гврд, како је бил гврд у оном за бана за Степана.*⁴ Види се, дакле, да је било случајева и да се имаће дели на трећине и да припада господару — али цела система тога наследственог права нити се јасно види, нити се може рећи да ли и колико личи на горе поменуће наредбе византијског права.⁵*

³ Гласник XXIII, 52—53.

⁴ Издао Густав Венел у *Történelmi Tárg.* кр. угарско академије, јануар — март 1879, стр. 14—15.

⁵ Знаменито је што ову чудновату феудалну систему наслеђивања имамо из Босне у два горе наведена споменика и из оно-

лине Кратова у северној Македонији у примеру из Гласника XXVII. Има — колико ми је сад познато — још један спомен из даљених западних крајева у закону Винодолском, и ако под другим именом. У члану XXIII закона Винодолског читамо: *Ошбе ако би им држала ошастно, то је рич нису ка би ничија била и има к двору прити през заповиди воља проиђење, тер би се могло најти од господарина воља од њега официјала, држан је платит кнезу за приходан од једнога седам за свако лето ко би држала то исто блато ошастно тер један осуд солдини четрдесет на свако лето; а оно ошастно има се обратити под двор кнеж, — а у члану XLVI: И ошбе ако ми окаже нико ошастно воља од учестнога, ча је зора изречено и не би могла показати, остани в оном истом осуду в ком би остал ом, кога би показат. Јагић тумачи в разлогом да ошастно у овом тексту значи не само по смрти остављено, него да се законом наређује да ствар која после смрти пређашњег господара не имадне наследника, припада кнезу (или општини у Винодолу, што би било вјалау или властелину у Србији). У прво наведеном члану винодолског закона реч је о имањима која би целином припадала кнезу, а у другоме о појединим деловима имања која би тим начином припала кнезу. По томе ошастно има једнако значење са *одумртно*. Иста реч *ошастно* долази још и у српски писаној потврди дубровачких права од султана Селима I, од 1517, где стоји: **ако оть Дубровника нетко и царства ми земљу зире, за негово ошастно нмаде оть царства ми никтв да не задине**. Ту је султанску повелу писао неко са западних страна, што се види по језику, јер у истој такој повели од деспота Ђурђа Бранковића из 1445 год., која је оној султанској као оригинал служила, та иста мисао казана је: **и ако се слауим смарьтв комоу дубровканини оу земан господствл ни, што и немогл иманиа, да за този не нма послал господство ни, тькно да неть ошастно, коме га в ни смарьти ндрьуньл**. Моп. serbica, 435, — 436. Ипак подаци су нам о том начину наслеђивања веома оскудни. Види: Законъ винодолскій. Подлинный текстъ съ русскимъ переводомъ, критическими замѣчаніями и объясненіями. Трудъ В. В. Ягича, С. Петербурга 1880, стр. 51 и 64.*

IV

Заједница сеоског имања или сеоска задруга. Наши извори и стари и нови не знају ништа о овом предмету, и ако га помиње византијско законодавство. Век XIV показује нам села у погледу својине једнака са садашњима (осим властеоских права и терета). — Новија научна истраживања у Русији и у Француској сматрају да се аграрни сеоски комунизам не да доказати ни за старо време. — Величина села у Србији у почетку овога века. — Статистика дечанског властелинства. Хиландарски попис из Доње Стругме. Попис свадарске околине из 1416 године. Попис Србије под аустријском окупацијом 1718 и 1721 године. — Мисли о задружном стану нашега века у српском народу. Чиме старије време није годило задрузи? Димина, димница, надимница основа за разрез дљабина и работе. Аустријска окупација 1718—1739 такође није марила за задруге. — Распоред работе на куће или на сваког без разлике (заманица, бедба, ангарија). Олакшице за оне који не би били у задрузи. — Докле иду границе задруге по неким члановима Душанова законика? Истраживање задружног стања по дечанском попису потврђује те границе. Арханђеловски и свето-степански Влахи у погледу на задругу. Још старији спомени о малобројности задруга. — Број полова у дечанском властелинству и у другим споменницама.

Још нам ваља бацити поглед на белешке византијских правника о заједници сеоског имања, тим пре што се тај правни појав од самих западних прав-

них историка доводи у везу са словенским народним правом и са словенским насељењем на Балканском полуострву. Ево поменце шта се о томе сазнаје из византијског права.

У византијском законодавству познат је *Νόμος γωρρικός* *leges rusticae*, *тежачки закон*. Издаваоци и критичари различито су мислили о времену постања тога закона, али се највећма одржало мишљење, да је тај тежачки закон постао негде у VIII веку. У главноме је тај *тежачки закон* уредба за обрађивање земаља и за тежачке, те се може тицати како слободних тако и потчињених баштиника, како слободних људи, тако и властeosких радника и баштиника; али нам се ипак чини, да се у њему највише говори баш о властeosким радницима. Значенито је, што се тај тежачки закон налази и у словенском преводу, што се поједини чланци из њега виђају и у разним зборницима,¹ али је још значенитије, што се у тим словенским законским преводима и компилацијама не налазе никакви чланци који би говорили о заједници сеоскога имања. По излагању Ц. Ф. Лингентала из тога се тежачког закона види, да су сељаци живели у сеоским заједницама, тако да се сва земља хатара сеоскога сматрала у начелу као сеоска имовина. Чланови те сеоске задруге могли су добити поједине комаде те земље на обрађивање и ужи-

¹ V. Bogišić, *Pisani zakoni na slovenskom jugu*. I. Zagreb 1872, стр. 56. Србески Летописи 1859, I. Книж законни, издање А. Павлови, Ст. Петербург 1885. Годишњина Николе Чунџа IX, 226. Чланци из тежачког закона налази се и у тако званим законима Јустинијановим, који се обично свуда налазе уз пренесе Душанова законика.

вање, али се земља сматрала као имовина целога села. Ако је, на прилику, један од сељака у сеоском хатару нашао згодно место за воденицу, те је и начинио, село је сматрало као своје не само место воденично, него је могло присвојити селу и саму грађевину воденице, исплативши трошкове и труд ономе своме сељаку који ју је начинио. Сеоска се имовина могла поделити, и онда би сваки добио своју деоницу и на истој би постао господар. Така се деоба могла и понављати, особито ако би се коме учинила неправда приликом деобе. Сматрајући се као господар на своме уделу, сељак је био заштићен од свакога другог, али ако би неко очистио и поорао његову ледину, није га могао кренути док не би истекло три године.¹ Докле је сеоска имовина била неподељена, на њу су као на такву ударане све јавне дажбине. Тај обичај, згодан по државу, остао је и после, пошто су се земље коначно издвојиле и пошто није било никаква трага од заједничке сеоске имовине, и данак се тако рећи до пре кратког времена у свима земљама Балканског полуострва тражио од села као заједнице, а оно га је распоређивало међу своје људе како је знало. При цртању старих законодавних спомена о овој заједничкој сеоској имовини Ц. Ф. Лингентал помишља на словен-

¹ Као што сам већ напоменуо и у нашим се компилацијама из византијских закона налази наредба за онај ко обради ледину, има право да је оре три године — али и то с питањем (*сѣ оупросомъ*). Ко би без питања чију било земљу узорао, губио је по нашим преписима и семе и труд. Краљ Дечански овог утврђивао је за властeosнство привремене митрополије, да је њена сва крчевина, ма ко је на њеној земљи искрчио.

ске појмове о сеоској задрузи у имовини, који се, као што је познато, виде до нашег времена у познатој руској сеоској општини, и изводи да су се ове установе могле одомаћити на Балканском полуострву и међу самим грчким становништвом услед проласка или насељења германских и словенских племена, премда помиња и на потребе државнога данка и даначнога јемства, на које се византијско законодавство више пута враћало.¹

Међу тим за позније време на Балкану се не зна за овај ред, и он је, током силног развића приватне личне својине на основима римског права, морао брзо ишчезнути. Једина прилика где се могао још примењивати, могле су бити црквене и властeosке земље, на којима су насељавани радници безбаштинници. Пошто наши преводи тежачких закона припадају томе познијем времену, у томе би се могао тражити узрок, за што те чланове наши преводиоци нису ни преводили. Сувремени посматраоци сеоскога живота међу Словенима Балканског полуострва нису нашли никаквих трагова задружне сеоске имовине у великом како је горе описана. «У селу сваки сељак има своју земљу, коју може слободно продати или поделити. Заједничко имање целог села само је пашњак, и по томе цела сеоска општина има и заједничког пастира (говедара, овчара, свињара) који се плаћа прилозима појединих људи у новцу и у житу. Без земље су само они који живе на туђим чиглуцима и највећи део Цигана²,» пише др. К. Ји-

¹ Zach. v. Lindenthal, *Gesch. d. griech-römischen Rechts*. 2-te Aufl. Berlin. 1877, 236 и д.

речек за Бугарску.¹ Ова слика може се у потпуној целини, а с малим променама применити на свеколико словенско становништво Балканског полуострва.² Наши посматраоци нигде нису опазили никаква трага од какве год сеоске заједнице у имању. Црна Гора је сачувала најстарије друштвене облике у својим браствима и племенима, и а priori судећи, ту би се, може бити, најпре могли очекивати трагови сеоске заједнице. Међу тим сво шта пише архимандрит Н. Дучић о имању, општини и задрузи црногорских племена. «Испаше у планинама нијесу подијељене по кућама, као што је земља, него по племенима, и и свако племе има своју опћу испашу, гдје свака кућа тога племена има једнако право, да пасе стоку и сијече дрва. Али је сада сви на више мјеста и то издијељено. Друго ништа немају племена опћева ни заједничкога, нити имају појма о опћини и њезинијем правима и дужностима у онаком облику, као што су опћине сада у Србији. Споменућу још и то, да у Црној Гори нема ни задруге. Ријетке су куће, у којима живе у задрузи и рођена браћа послије очине смрти; а камо ли стричеви и рођани. Узроци су томе

¹ Cesty po Bulharsku, 59

² Г. М. Веснић у своме реферату о Лавлејевој књизи о јужним Словенима помиње како је Лавлеј навео другог неког писца (lorda Rath-a), по коме у Бугарској има општина, у којима се земљиште сматра као заједничко и дели се од времена на време међу кућним старешинама као у руском миру. (Отаџбина, књ. 69, 143.) Читајући Лавлејеву књигу, ја то нисам смотрио, а сад ми није приручи, али тешко да све те лане уз пут чињене и свакојакe схваћене белешке могу пореметити пажљиво проматрање др. К. Ј. Личека које мало час навелох.

нешто тежиња за индивидуалном слобodom; нешто неустalачност појединих задругара; а највише народно сиромаштво и скученост имовине, гдје о подјели рада једва може бити и говора. Па кад дође нередна година, онда је сваки задругар један другом крив; те се тако почну дијелити, што у неколико и жене потпомогну, држећи да ће засебно лакше и боље живјети.¹ У старим писмима, где се спомињу толика села, нисам нашао никаква спомена о сеоској имовној заједници друкчијој него што је садашња. На све стране се спомињу поједина имања, виногради, воденице, ливаде, ступови (т. ј. већи комади земље) за обрађивање, за воће итд. као оделена приватна имања. Деоба непокретних имања на баштине, куљенице, прије; закон и обичај да властеоски човек не само може имати свога имања с властеоским теретом, него да га може имати и изван села у коме сам живи, који нам се случај изреком спомиње, показују већ мисли о приватној својини толико развијене и разгранате у смислу римских начела о личној својини, да се уз њих не може ни помислити на примитивније појмове о сеоској имовној заједници. Из старих писама види се, да се већ у XIV веку с имањима стајало исто тако као и данас, с једним изузетком оборенога властеоског реда и властеоских права. И онда село могло је имати као своју заједничку имовину, на коју су сви сељаци имали једнако право уживања, само пасиште, планину, и слична права, која су се уживала на незаузетом делу сеоскога имања. Уз селиште Вресток и

¹ Гласник XL, 63.

Калуђерицу, негде у Македонији, помињу на прилику хиландарске повеље — *пољице* и *пашинште* и све правине (без сумње право уживања сељака на том *пољицу* и *пашиншту*) и међе тих села. Арханђеловска Душанова хрисовуља помиње села Ђубочево и заселак му Јелховац *са свима међама и правинама како су прејде држали међу собом од коле су засељени*. Дечанска хрисовуља помиње на једном месту *зимовиште заједничко* за стоку два, три ли села. Арханђеловска хрисовуља помиње на једном месту прогон у планину извесним местом као право једнога села. Оваква су права имала села као целина, а имали су их по потреби чак и поједини за своја посебна имања као службености, јер *аразине*, реч која долази сваки час у старим писмима, помињу се и уз приватна имања. Иначе, ако је некад, у прво време по насељењу, и било какве имовне сеоске заједнице, ње је још много пре XIV века нестало, и од ње су поменуте правине на заосталом личном својинном незаузетом имању сеоскога хатара остале као један једини видљив траг. У наше време већ има села која су и то изгубила и издемила, и где село као село осим суднице, школе и јавних путова никакве друге своје земље нема. Један једини спомен на некакву сеоску имовну заједницу могао би се тражити у 48 члану законика, који сам већ горе помињао. То је члан у коме се каже за отроке и меронхе који седе заједно у једном селу да земљу држе по сразмери плаћања и работе што на њихово село падају. Али ако су ти отроци (момци, аргати познијега времена) и меронси (насељеници) били људи безбаштинници, ова основа њихова плаћања и работе

служи само као начин у распореду туђе земље, јер је и ту земља имала господара и нити је била сеоска ни њихова.¹ Т. Успенски је саопштио порески попис шест хиландарских села из струмске жупе, по народности грчких, у којима се види подела земље на приватну, појединих сељака земљу, и нераздељену земљу, која би припадала селу, и ако се то у споменику изреком не каже. Тако је село Градац имало

¹ Из новијег времена, кад је постајала садашња краљевина Србија, има једна наредба кнеза Милоша, која помиње на ово стање сеоске заједнице и безбаштинина, али је, без сумње, падата у интересу насељавања и да сиречи да људи безразложно и на штету досељеника, од којих је држава користи у будућности имала, земљу не грабе. То је наредба од 20 децембра 1820 године, у којој се чита ово: „Дошло је до знања мојега, да по неким селима новосеоци зао или ипак примани бивају, из села у село прогонени, да им се земља за усеве и ливаде не даје, на последок и у шуми њеној окрчити им не дозвољавају а при том порез сва пречи, данак и кудук равни са стариница од њих изискују. Того ради налаже се кнезовом и кметовом да добро на то смотреније имају, и који би раден човек, био новосеоп или старина, повикне земље потребовао, да одузму од онога који сузание има и није у состојанију уздржити и да предаду немачком земљерацину. Запрешчава се острјејше не само новосеоци из села венстеринати, но и оне који земље немају а радни су, порез ударати. То село Лукино је њиов порез носити докле долазе му земље за усеве и за крчевину не даду. И сваки новосеоп који би ми се потужио најмање за земљу за усеве, одговараће главни кмет сеоски.“ В. Ј. Петровић, Грађа за историју краљевине Србије, I Београд 1882, стр. 355—356. У оно време заиста је скоро сва Србија била као село или селиште које се насељавало; својина земља сматрала се као снахијска, и права сувремене својине у Србији основана су тек после признања права од 1830 године. С тога и мислим да ова наредба кнеза Милошева помиње на предмет, о коме се у тексту говори.

800.000 кабала земље неподељене, на 2160 кабала земље која је била под насељеничким зависним баштинама; село Музени имало је неподељене земље 2400 кабала на 300 кабала под зависним баштинама; село Лукица имало је неподељене земље 2000 кабала, а под зависним баштинама 230 кабала. Али та земља већ није била сеоска ни сеоске општине, него манастира Хиландара, којему је дата и који је наређивао шта ће се с њом чинити и како ће се из прихода њеног водити државна пореза, коју је ваљало плаћати. На другом крају полуострва у округу Скадарском порески попис Млетачки од године 1446 показује нам село Гризу и засеоке, и бележи на земљишту тога села винограде и орнице скадарске општине, који су у селу били, али селу припадали нису.² Сам Т. Успенски у осталом добро напомиње, да се увођењем реда властееоске баштине и проије, тако противним појмовима о сеоској општини, тим самим општина као така растура и дели у мноштво малих посебних делова приватне својине.³ То је онај исти резултат, до којег смо и ми сами дошли, разматрајући стара писма и поредећи оно што се у њима види са оновременим византијским и српским законодавством.

На овоме питању задржали смо се мало више за то што многи мисле³ да је у старије време у

¹ Statine XIV, 40.

² О. П. Успенский, Материалы для истории землевладения въ XIV вѣкѣ, Одесса 1883, стр. 22—26.

³ И сам познати Ц. Ф. Лингвал, у својим студијама о византијском праву, узимље у рачун ово мишљење, као што се види по горе наведеним местима. Од наших писаца ово је мишљење

словенских и у германских племена била у обичају нека врста аграрног комунизма, по коме би село као село било господар своје земље, и да је тај аграрни комунизам претходио познијој засебној и личној својини. Нарочито се узимље, да се ова врста сеоског комунизма сачувала у руској сеоској општини. С друге стране у том су смислу тумачена извесна места римских историка о природи земљишне

усвојно А. С. Јовановић, „Свако село састављено из неколико породица — нише он — звало се слобода, и имађаше своје земљиште које не беше засебна својина појединца већ општинска. Земљу радиле заједнички, а тако је и уживале. Наследство, како се иначе схвата, најкање је било познато код Словена. Само покућина и припад предкамање као наслеђе на потомке или сроднике. Општина, преко кућних старешина, стараше се о свему што је било сеоско.“ Гласник XXXVI, 223. Међу тим ове мисли немају никакве научне основе под собом, а и сам се писац позива на лекције А. Мицијевића, дело које није нимало чувено својом научном основаношћу, и припада периоду некритичних конјектура којима је обиловао први период словенске историографије. Много је ближе могућној истини што мало даље пише А. С. Јовановић: „У старинској породици код Словена, исто као и данас у нашим сеоским породицама, отац беше глава куће, људи пасу стада и раде земљу, а жене старају се за одело, чувају чељад и помажу људма у пољу. После она синови остају у задрузи изабрани међу собом једног задружног старешину, који иде на општинске зборове и брани где треба корист задруге. Пољски радови вршени су мобом и позајинком. Код задруга одвећ размножила, онда се делила на нове мање задруге, којима су давале нове општинске земље.“ Ако се изостави из ове слике општина и општинска земља, а место њих метне *лебџина* и *кресовина* — ова слика би нам показивала постање многих заселака и села, постање које би се мало потврдило историјским испитом. Јер не треба заборавити, да је у нас општина нова ствар, и да је наш живот за села ни до пре кратког времена није познавао.

својине у старих Германца. Међу тим ова основица, у коју се одавно верује, потрвена је новијим испитивањем. На шестом археолошком збору руском, који је држан 1884 године у Одеси, објавио је П. Енгелман белешку о најновијим радовима рускога испитивања по овом предмету. По тој белешци још 1856 познати руски научник Чичерин доказивао је, да је сеоско власништво земље позна установа, да се не може посведочити за време пре XVI века и да му порекло није у старини, него тек у увођењу московскога реда и јачих властeosких права на људе. Спором, који се услед тога развио, није се могло докзати да је сеоско власништво земље било познато у XIII, XIV, XV и XVI веку, и ма да се и даље мислило да је сувремено сеоско власништво останак најстаријих обичаја, књижевност се тога питања множила, и трезвеније сматраће све јаче мах узима. Доста светлости на то питање простире књига г-ђе Јефименко „О крестјанском земљовладџију на крајнемъ сѣверѣ“, која, са судским актима у руци, показује исто оно што и Чичерин, и износи како је на крајњем руском северу јединица економског власништва земље било „печиште“ (огњиште, кућа или двор), т. ј. имаће једне породице или задруге, које се деобом и разгранавањем те породице такође разгранавало онако од прилике како је и у Срба при задругама и при деоби задруга бивало. Гдегде се први двор или прва кућа изделила тако да се свакоме одељеном огњишту својина знала, али се опет „печиштем“ звао и заселак, таким начином развијен, у коме је било 4—6 кућа. У Великорусији „печиште“ се називало „огњиштем“, и још „Руска

правда" зна за „огњаштанина". Према томе у Русији је из једне куће или задруге развијао се заселак, а заселак се временом претварао у село, али земља као имање није припадала селу него или појединим кућама или задрузи. Позније пак, око XVI века, с ојачањем државне власти и властeosка права ојачају. С једне стране забрани се властeosким сељацима с места се на место кретати; сваки буде везан за земљу. С тим редом заједно јаче се утврди и властeosко право на земљу. Властела у Русији пресеку развитак потчињене баштине и уведу да се земља сматра за сеоску (у ствари царску или властeosку) и да се међу работнике дели на деонице за работу, у намери да се прираштају или познијим насељеницима у истом селу места налази. Тако се дотерало дотле, да се могло уједначити и давање и работа. Развитак је отишао тим путем дотле, да је сељак остао без икакве баштине. Али у северној Русији није тај развитак усвојен. Тамо се развила баштина, и тек с крајем XVIII века власт је уводила силом тако звану сеоску имовину и деобу земље на деонице за работу. На том крају Русије може се по судским актима видети, како се лична засебна имовина силом власти претварала у сеоску имовину.¹

А као год што се у Русији и у словенском свету мислило о сеоској општинској имовини, тако се у Немачкој мислило о племенској или сеоској имовини земље у старих Германаца. Прерано умрли француски историк Фистел де Куланж бавио се овим пи-

¹ Труды VI археологического съезда въ Одессѣ (1884), IV. Одесса 1889, стр. 74—78.

тањем у две засебне студије с познатом дубљином и опитроумношћу мишљења: „Многи људи, вели он — сматрају као неоспорну основицу да је свуда личној својини земље претходила општинска својина. Сви скоро научници који су се о том питању бавили, или су полазили са те основице и изрицали је, или су је очевидно подразумевали и имали у памети, ако је и нису изrekli. Али та је основица начело које може потпуно одговарати логици, а да се опет за то не може потврдити историјом. Историја још до сад није посведочила да је у племена, која су се развила до тежачког стања, постојао период аграрног комунизма. Људи нашега века радо мисле да је својина земље ствар неприродна. Још се мисли и да је против-природна. Па се из тога изводи, како је требало много тумарања и читав низ прелаза, док се дошло до засебне својине. Али ко зна да ли овај начин мишљења не припада искључиво данашњем времену, и ко зна да ли је у истини тако ишло у развитку историјском? Више гола претпоставка, која се не може осведочити као историјска истина, да се земља најпре радила као заједничко добро и да се приватна својина развила из аграрног комунизма." Испитујући на ново са свих страна оне оригиналне текстове, из којих се та претпоставка изводила, Ф. де Куланж побија њену истинитост, и допушта да се и у старих Германаца толико може потврдити, да се земља сматрала више као породично него ли као засебно лично чије год имање, и да је то најстарији познат поглед на својину земље, који се може осведочити историјски. „Тако су мислили о том питању многи стари народи. Стари Грци, Римљани нај-

старијег периода. Јевреји, један део Индијанаца и Словени приписивали су својину земље не појединој личности него породици (задрузи). Тацит, истина, нигде не каже да је тако било и у Германаца, али он белужи да се у наследству у Германаца гледало на праву линију, на првенство мушкараца, и да није било права да се може оставити коме се хоће. А у ком се год друштву на то гледало, у свакоме је превлађивала породична својина.¹ Још специјалније долази Ф. де Куланк на ово питање у другој расправи о германској марки побијајући с документима у рукама мишљење гдекојих немачких научника, да је «марка земља која припада свима становницима једног села, која је сеоска и никоме засебно као својина не припада.» Резултат је истраживања као и наш горе изведени, да су, од кад се зна, у селу

¹ Само с овога основа може се разумети разликовање баштине, куљенице и *арбије* у нашем старом праву, разликовање које се још и у XIV веку живо осећало. Ово се јасно види, кад се узме на ум чл. 72 и 74 пољскога статута, који гласе: Закон од племенити јест овој: ча јест стара баштина на је опашта (остата) од првих, они ко ју држи, има ју разовати и узновати и об њој живити; да није подобно, да ју камо страти ни обрати без велике невоље, него како вели стари закон и обичај, да ју онда онде (остати) гди је и застао. — Да ча годи човек пронађе и прибави, али прикупи, али извори, али инако како годи достигне собом и својим трудом; ча би привашио, тој сваки закон хоће, да је тих вољан и слободан и у смрт и у живот, или му за пут или му за душу, или ча му годи угодно од тогај учинити, рекући оној ча је он особито нашао и добио или прибавио послн дна, с ким дас има у племенити, али је један, али јих веће, то је њему слободно; како је стекао, тако може и наредити тој слободно кад му годи драго." *Arxiv za povjestnicu jugoslavensku*, V, 259.

разликовале се баштине властееске (независне) и сељачке (потчињене), да је село имало као заједничко имање испусте, пасишта или гору, и да се сеоски аграрни комунизам никаким документима доказати не може.¹ Према томе кад је овако било по пределима западне Европе, где се понегде лакше могло сачувати претпостављено старије стање, није чудо што је тако и на Балканском полуострву, које историјом својом припада међу најстарије културне земље.

Вредно би било штогод рећи и о величини села у старој српској држави. Пре него што отворимо стара писма погледаћемо шта се о томе зна из бележака с почетка овог века при изласку испод турске власти, пошто је тадашње стање у многome једнако са средњевековним. Вук Ст. Караџић у Рјечнику под *Село* казује да су у Србији велика села која имају око 100 кућа, а има села и од 15 кућа; али их највише има од 30 до 50 кућа. М. Ђ. Милићевић потврђује те исте речи бележећи да су села за Турака (према данашњем) била врло мала. «Тако се селанце од 30—50 кућа узимало као велико село.»² На другом месту у једној белешци о Васојевићима бележи исти писац да највећа села васојевићска имају до 150 кућа, а најмања око 15.³ То се исто види

¹ Fustel de Coulanges, *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*. Paris 1885; и то: *Recherches sur cette question: Les Germains connaissaient-ils la propriété des terres*, стр. 189—319 и: *De la marche germanique*, стр. 319—359.

² *Годишњак Николе Чупића*, II, 187.

³ *Гласник* XXII, 71. У остатак и величина је села у почетку овог века била исто мере и по осталим крајевима Балканског по-

из познатих пописа нарочито кад се узме на ум новији напредак и потражи стање које се затекло у почетку овога века. Срећом имамо грађе да разгледамо величину српских села баш у најзнатнијем крају српском а за прву половину XIV века. То је дечанска хрисовуља, која, осим имена села, у свакоме селу има и побележен попис свију људи који су у њему становали, кад је цркви село дато. Осим тога драгоценог пописа, јединога какав имамо из старог времена папстг, још има једна драгоценост. Дечанска хрисовуља се сачувала у два текста, у првом из 1330 од самога краља Ст. Дечанског,¹ основаоца манастира, и у другоме од сина му Ст. Душана, који је ваљда издат као потврда неколико година касније, али се не зна кад.² Знаменито је, што у

дуострава. Пукваљ у шестој књизи другог издања његова дела Voyage de la Grèce наводи број кућа у многим селима садашње Грчке, Епира и Тесалије. Тај број се креће у цвѳрама између 3 и 40 у већини случајева. Много су ређа села која би премашала број 50, а села са више од 80 и са више од 100 кућа са свим су реткост.

¹ У тексту се на име чита: **храмоу семоу хриждомоу и синицу хрисовоуљу ханисавакимоу въ домоу краљев'ства ми оу Породини**, **кнездовоу повлди се царь болгарски Михаилъ Шишмановичь.... на члста рскомъмъ Вел'воуждъ въ лето жьвои (8838—1330) шлссца Нюди въ .лв. дьмъ.** Хрисовуље дечанске 65. У Душановој потврди тај завршетак није промењен.

² О здању дечанскога манастира могу се из књиге Гед. Јуришића „Дечански првенац“ (Н. Сад 1852) покунити ове белешке. У писмену о здању цркви и о протомјетору ерад-Вити забележено је, да је манастир довршен 1335. године, и да је здање осам година; по томе је почет 1327, а довршен после смрти Ст. Дечанскога. Писме над западним вратима бележи да је црква „саздава и конисана 1350,⁸ пошто се Стефан Душан прогласио за

попису Дечанскога текст и Душанов текст показују приличних разлика и у бројевима и у лицима. Ми смо се помучили да село по село и лице по лице упоредимо, да бисмо видели разлике. Разлике пак у бројевима и лицима показују приличну покретљивост становништва, многих нема који су први пут побележени, и други се читају на њиховим местима; многи су пак са свим нови придонили, и тих има прилично у многим селима, што показује, да су се људи радо насељавали на дечанском властелинству и да су извесне повластице давале црквама у истину привла-

пара, у помени „**Стефану, свегому краљу Урошу третјему.**“ Мало даље изнутра у први стоји разговетнији писме, да је храм потписан 1348, **„за памет и помени Стефану краљу Уроша третјему“** (стр. 25 горе поменуће књижнице. Ту се помињу и цар Душан, и син му краљ Урош). Али ипак из тих писмена видимо смо, како су Дечани били једнако у великом поштовању, и да се коначно довршење њихово отезало преко двадесет година. О здању Дечана и заради црке хрисовуље говори сам краљ Дечански у хрисовуљу јасним речима: **„Храмоу семоу хриждомоу и синицу хрисовоуљу ханисавакимоу въ домоу краљев'ства ми оу Породини“**, и поставља причање о рату с Михаилом Шишмановићем, који се свршио бојем под Веабузда 28 јула 1330. Прва се, дакле, хрисовуља писала у Породини у двору краљеву лето 1330 пре него што је манастир готов био (Гласник 2-ог одеа, XII, 65, 136). Потпис друге хрисовуље, у којој је остављено све како је испрва за Ст. Дечанскога склоњено, показује исту као потврду, која је могла постати после довршења манастира а пре проглашења царства, дакле на свани начин после 1335, али не баш те исте године. Како се у тој син Душанов Урош нигде не помиње (као што је у горе поменутом писмену о живопису из 1348), може се узети да је писана пре 1337 године. По томе би се, дакле, за прву могла узети 1330 а за другу 1336 година, те би их једну од друге раздвајало само шест година.

чиле људе. Та промена нас упућују да време постанка Душанове потврде не поставимо одмах иза настанка његове владе, него неколико година касније. Овде ћемо показати број по кућама, које се у текету лако разликују једна од друге, и које смо ми пажљиво производжали и пребројали. Где којих села нема у оба пописа и за то ћемо их споменути само по ономе у ком се налазе. Ево свих тих села по реду како их је хрисовуља избројала.

1. *Чрвенобрежане*, заселак Дечана, други попис: 18 кућа.

2. *Бележане*, заселак дечански, други попис: 11 кућа.

3. *Лучане*, заселак дечански, први попис: 20, др. п. 21 кућа.

4. *Биволара* дечанских, при манастиру, 7 кућа (по оба пописа).

5. *Истимићи*, први попис: 28 к. други попис: 37 кућа.

6. *Праираћани*, први попис: 43 к. други попис: 52 куће.

7. *Стрелац*, први попис: 52 к. други попис: 68 кућа (15 дакле више, али је уз то и од оних 52 једна промењена).

8. *Љубуша*, заселак стрелачки, 9 кућа (по оба пописа).

9. *Бохорићи*, заселак стрелачки, по првом попису 23, по другом 24 куће.

10. *Љуболићи*, по првом попису 67, по другом 74 куће (из првих 67 међу тим две у другом попису поновљене, и ваља их сматрати за изчезле или замрле).

11. *Храстовица*, по првом 28, по другом 34 куће.

12. *Прилети*, заселак храстовички, по првом попису 15, по другом 21 кућа (од првих 15 једна подељена на две).

13. *Проки луг*, заселак храстовички, по првом попису 14, по другом 18 кућа.

14. *Брагоган Дол*, заселак храстовички, по првом попису 3, по другом 8 кућа.

Осим овога бележи други попис још Дечана 6 кућа и Љубушана 6 кућа, насељених без сумње у Храстовици.

15. *Бабе*, по оба пописа 76 кућа.

16. *Грмочел*, по оба пописа 90 кућа.

17. *Улобани*, по првом попису 48, по другом 63 куће (и од првих 48 две изчезле и попуњене другим).

18. *Чабић*, по првом попису 182 куће, по другом 197 (и од првих пет замењено другим).

19. *Средње село*, по оба пописа 20 кућа.

20. *Куманово*, по оба пописа 9 кућа (али све нису оне исте, јер је од оних првога пописа једна другим пописом замењена).

Осим овога други је попис забележио у Куманову 5 кућа Чабићана.

21. *Требошље*, по првом попису 69, по другом 67 кућа (осим тога што су две мање, четири су куће у другом попису различите од оних првањег пописа).

22. *Бабијане*, по оба пописа 35 кућа.

23. *Љужане*, по оба пописа 29 кућа.

24. *Горане*, по оба пописа 74 куће (али су другим пописом две куће првога пописа замењене).

25. *Шитчани*, по оба пописа 47 кућа (али су другим пописом три куће првога пописа замењене).

26. *Сошани*, по оба пописа 31 кућа.

27. *Греча*, по оба пописа 11 кућа (Арбанаси).

28. *Буњани*, по оба пописа 61 кућа (али је од кућа првога пописа у другоме једна ишчезла, једна се поделила, те оно место попунила, а друга је једна ишчезла, па је другом замењена).

29. *Красавањани*, по првом попису 48, по другом 50 кућа.

30. *Буљуби*, по оба пописа 57 кућа.

31. *Град* (у Плави) по првом попису 28 кућа, по другом само 16, па и међу њима још четири различите од првога пописа, тако да се од првих 28 кућа у другом попису помиње само 12. С тим се селом међу првим и другим пописом морало догодити нешто што је било узрок толиком колебању.

32. *Комарани*, по првом попису 18, по другом 22 куће (а и у првашњих 18 две замењене).

33. *Велика*, по првом попису 11, по другом 15 кућа.

34. *Треча*, по првом попису 9, по другом 16 кућа.

35. *Гричарево*, по првом попису 11, по другом 15 кућа.

36. *Врмош*, по првом попису 22, по другом 26 кућа.

37. *Добра Река* са засеонима, по првом попису 62, по другом 71 кућа.

38. *Серови* (засеоци) по првом попису 125, по другом 145 кућа.

39. *Дољаци*, по оба пописа 7 кућа.

40. *Рашкићи*, по првом попису 35, по другом 38 кућа.

41. *Добродоли* (заселак чабињски) са 12 кућа (само у првом попису).

42. *Зерзаво*, по првом попису 22, по другом 21 кућа.

43. *Јабучи*, по оба пописа 22 куће.

44. *Бродлићи*, по оба пописа 20 кућа.

45. *Кушево* (у Зети), по другом попису 23 куће.

Осим овога било је у некојим селима по неколико кућа мађупаца и соваљника, што главну слику о величини села ничим не ремети.

Хиландарски порески попис који је саопштио Т. Успенски,¹ показује нам величину села у доњој Струми у солунској области. По томе попису, највеће од пописаних шест села по имену Градац, имало је 71 кућу; Музени имало је 9 кућа, Лужац 9 кућа, Каменица 18 кућа, Кондогрица 5 кућа, Кумица 15 кућа. Овај попис такође извесно припада XIV веку, и ако му се не зна година.

Занимљив је трећи попис с трећег краја полуострва. То је млетачки порески попис скадарскога округа од 1416 године (двадесет година после престанка српске власти на том крају).² У томе млетачком пореском попису имамо бројеве пореских глава за 120 села, селишта и једну варошицу скадарског

¹ Исти је споменик штампан и Ђуб. Стојановић у Споменику III, стр. 37.

² Штампан га С. Љубић у *Starinama* XIV. Штета је само, што тај споменик није штампан у целини, јер је баш попис вароши Скадра изостављен.

округа. За чудо је, да има неколико села са једном и две пореске главе, а у опште пада у очи мали број пореских глава по селима. Селишта овога пописа већ смо на свом месту помињали. Варошица која се зове *Balezo* имала је 25 пореских глава. Уз *Balezo* помињу се засеоци *Zacholi* са 3 пореске главе, *Vuza* са 5 пореских глава, *Dari* са 11 пореских глава, *Larogonsi* са 7 пореских глава, *Zamarschi* са 3 пореске главе. Осим тога су под варошицу *Balezo* ишла селишта *Brochulscho*, *Sancto Alexandro* и земље *Marinay*, *Grezo* и *Naureda* које су се као и поменута селишта могле населити. Пошто се међу становницима свих ових села скадарског округа мало види Срба, а доста Италијанаца, може се мислити, да су се Срби с настанком млетачког господства повукли на другу страну, и да је то узрок малом насељењу села. Ево неколико села и из тога пописа, да би се видело колика су била: *Бистуриола* 8 п. гл.; *Добра* 7 гл.; *Санкто Аврачо* (по свој прилици Свети Врачи) 13 гл.; *Калдирон* 50 гл., којима је био поглавица Томаш, српски писар у суду. У тих 50 глава било је 6 попова и 1 ђакон; *Тузи* 16 гл. највише Туза; *Осег* 7 гл.; *Купениот* са 89 глава, 5 попова, 1 протоп и 1 ковач. Главар је и томе селу био исти Томаш којег смо мало пре споменули; *Гровемира* 20 гл. и више од половину Гровемира; *Подгора* 19 гл. и један поп. Тројица су прибележени као скорашњи досељеници. У Подгори је такође било Срба, а још и пет заселака; *Чевегио* 20 глава, које се зову *Cevetio*; *Кумачи* 2 гл. обе Кумачи; *Кацанут* 1

глава и та Кацанут; *Дарда* 3 главе све три Тузи; Свети Срђ 49 гл.¹

Има још једно гледиште с којег можемо прегледати села дечанског властелинства, а то је унутрашњи живот, особито задружни. Данас се у опште мисли, да је породична задруга у старије време била у великом цвету. У пређашње време тежаци су се чвршће држали задруга него сада. Данас је највећа задруга (барем у овом крају о коме сад говоримо), ако два или три брата живе у заједници. Иначе се

¹ Како су ратови и промене влада утицали на насељење села види се на аустријских белажика о Србији после освојена од 1718 године. Један списак од 1718 год. показује у Кљузу 14 насељених и 7 ненасељених места, у Крајини 20 нас. и 41 ненас. места, у Круњини (?) 13 насељених и 11 ненас. места, у Ресави 16 нас. и 54 ненас. места, у Параћину и Петровцу 9 нас. и 14 ненас. места, у Јагодини 17 нас. и 19 ненас. места, у Крагујевцу и Црној Гори 38 нас. и 56 ненас. места, у Шапцу 74 нас. и 4 ненас. места. Прелазни Поречка Рена, Мајданек, Хомаље, Ваљево, Крупац, Дозница показују само насељена места. Називи округа остављени су по немачком списку, пошто није овде место да се разлике испитују. Свега је било у заузетим крајевима 415 нас. и 342 пушта места. Аустријски старешини белажика је на једно насељено место падало просечно само по 6 кућа, али напомиње, да се аустријски ред становништву мање допадао него турски, да често уз ова и ожењени му синовци живе заједно. На и три године поније, 1721, кад је заузети крај подељен на 15 дистриката, није било више него 446 већих и мањих села. Та су села била раздељена по дистриктима овако: Београд 42 села, Гроцка 18 села, Смедерско 19 села, Пожаревац 17 села, Рам и Градиште 35 села, Јагодина и Крагујевац 18 села, Параћин и Ресави 28 села, Рудник 39 села, Ваљево 76 села, Палеж 73 села, Шабац и Јадар 81 село. Данас ће бити више него три пута толико. *Mittheilungen des K. K. Kriegs-archivs, Neue Folge, III, Wien 1889, стр. 132 и 200.*

деле, чим се и други ожени: тако се множи инокоштина а с њом сиромаштина," пише М. Ђ. Милићенић,¹ а на другом месту у белешкама о Васојевцима говори, да је тамо „највећа задруга у селу Гркици, у кући некога Арсениа Вукајлова где има 56 душа, а најмања је породица, где је само човек, жена и дете. Мање се и не броји да је кућа. Васојевци већином живе у задрузи".² Вук Ст. Караџић, најстарији од савремених посматралаца народног живота, ипак не износи задругу у тако великој светлости. „По триесторо чељади слушао сам у Србији да се налази у једној кући — пише Вук у Рјечнику под *Задруга* — али су ми у Далмацији у Косову показивали човјека из села Риђана, по презимену Трифуновића, који има шездесет и двоје чељади, међу којом је тринаест жена с мужевима и двије удовице. О Божићу и о крсном имену и кад кога жене, састану се сви у кући, а онако живе по планини и по нољу, а старјешина по највише у манању." С. Обрадовић у „Опису ужичкога округа" говори за Стари Влаха да у њему има „довољно домова, у којима се по 6 и 7 ожењених глава находи, да их има, у којима по 50 и 60 душа задружно живи, а има и таквих, у којима отац, још здрав и снажан старац, по 9, 10 и 12 синова већином ожењених има."³ Др. А. П. Ивановић у „Опису крајинског округа" пише, још пре четрдесет година, да је онда у том округу долазило по 4—4 $\frac{1}{2}$ душе на један

¹ Кнежевина Србија, 114.

² Гласник XXII 71.

³ Гласник X, од 1858 год., 313.

дом у влашким, а по 5—5 $\frac{1}{2}$ у српским кућама. Из тог изводи да се Власи радије деле него Срби, али напомиње како је обичај (који он осуђује), да се сви дели од оца и од браће, пошто се ожени.¹ Г. Алекса С. Јовановић бележи да се у почетку овога века у Торнику селу сокоске нахије (у Подрињу) налазила задруга Тадића, која је бројала, (по казивању једног њиховог члана) преко 80 душа (број који ми се чини претеран). Та задруга је имала 7000 оваца и преко 40 грла говеда, и сваке друге, треће ли године довођено је у кућу до 11 снаха (број који ми се опет чини без подлоге).² Из предела горње Мораве исти писац бележи како је у селу Жбевцу, три сата изнад Врање, преко Мораве, живело у кући браће Лишковаца до пре десетак година 80 душа у 20 засебних кућа, што је чинило заселак (махалу). У овој задрузи беху заступљени сви занати потребни ратарству, као: ковачи, колари, ужари и т. д., а старешина јој беше један од најмлађе браће. *Распустила се са намножености.* У селу Топлом Долу крај Власине у врањском округу од јаке задруге зване Николчани на деоби, која је извршена још под Турцима, поста 13 засебних кућа. Задруга Боже Милетића из Бозовина са Копаоника, по причању истога Боже из 1880 год., састављена је из шесторо браће и њихових потомака, свега на броју 45 душа. Сам Божа је био старешина. Њихова задруга троши 100 ока жита на три дана. Зиме ложе по три ватре и обедују на три трпезе. По службеном попису од 1880

¹ Гласник V, од 1853 год., 252 стр.

² Гласник XXXVI, 243.

год. у задрузи Спасе Крстића из Црвене Јабуре (у срезу власотиначком округа пиротског) беше 62 душе, међу којима је 29 мушких и 33 женских.¹

Мало више смо навели како архимандрит Н. Дучић за Црну Гору каже „да у Црној Гори нема задруге и да су ретке куће у којима живе у задрузи и рођена браћа после очине смрти, а камо ли стричеви и рођаци.“² Једна аустријска белешка из 1718. о првоме попису и граничењу по заузећу Србије, опазила је задругу због малог броја кућа или породица при попису показаних само за то, што је чиновник који је тај посао радио напоменуо, да „отац живи с целом својом породицом, међу којом има често по два три одрасла сина од којих су неки и ожењени, и сви су се опет јавили као једна пореска глава. Било би корисније, напомиње исти чиновник, да се они изделе и подвоје.“³

Занимљивих података о садашњем стању задруге дао је г. Ј. Мишковић у опису рудничког округа (Гласник ХLI од 1875 год.). По тим белешкама било је, на прилику, у Горњој Црнући 46 задруга, а 59

¹ Историјски развитак српске задруге I. Старо доба. Од Ал. С. Јовановића. Београд 1886, 29—30 стр.

² Mittheil. der K. K. Kriegsarchivs, Neue Folge III, 193. У белешкама о путовању једног аустријског посланика за Цариград на 1719 читамо ову белешку о задрузи у околини Пирота у то време: „Исто тако овде није обичај да се појединци деле од својих родитеља и фамилија. Овде над се син ожењен, па нема места за њега и за младу у очевој кући, он ваљани кућеран за себе, али опет на очевом имању; и овако раде и други синови, ако их отац има више, докле год има места на очевом имању, и сви остану код оца и живе у задрузи.“ К. С. Протић, Оттабница ХХII, 66.

пореских глава, а највећа је задруга бројала 13 душа: Доња Црнућа имала је 36 задруга на 44 пор. гла. с највећом задругом од 16 душа. Каменица имала је 77 задруга на 96 пореских глава с највећом задругом од 13 лица; Кнежевац имао је 30 задруга на 45 пореских глава, с највећом задругом од 14 душа; Липовац имао је 48 задруга на 56 пореских глава, с највећом задругом од 11 душа; Брезна има 22 задруге на 56 пор. глава, с највећом задругом од 16 душа; Мушићи имају 32 задруге на 45 пореских глава, с највећом задругом од 11 душа; Срезојевци са 43 задруге на 56 пореских глава, с највећом задругом од 14 душа; Вањани са 28 задруга на 39 пор. глава, с највећом задругом од 19 душа; Вах са 54 задруге на 80 пореских глава, с највећом задругом од 21 душе; Теочин са 91 задругом на 122 пореске главе, с највећом задругом од 18 душа; Коптунићи са 89 задруга на 123 пореске главе, с највећом задругом од 25 душа. Прањани са 226 задруга на 266 пореских глава с највећом задругом од 22 душе; Миоковци са 117 задруга на 151 пореску главу, с највећом задругом од 23 душе; Брђани са 104 задруге на 129 пореских глава, с највећом задругом од 22 душе; Гуришеви са 34 задруге на 46 пореских глава, с највећом задругом од 28 душа; Крива Река са 26 задруга на 40 пореских глава, с највећом задругом од 25 душа. Сличан материјал овоме Мишковићевом за четири среза ваљевског округа дао је Ал. С. Јовановић у његовој расправи о задрузи у Гласнику ХХХVI. Ал. С. Јовановић је дао преглед по пореским главама и душама. Како из истог времена (1872) имамо преглед пореских глава у статистичком Реч-

нику К. Јовановића, то се поређењем може ухватити сразмера по срезовима. Тако је у ваљевском срезу било тада 3411 пореских глава, од којих је по белешци А. С. Јовановића живело у 51 задрузи 216; у срезу колубарском било је 2925 пореских глава, а живело је у две задруге 8; у срезу тамнавском било је 3754 пореске главе, а живело је у 11 задруга 52; у срезу подгорском било је 2698 пореских глава, а живело је у 6 задруга 30. То показује, да је задруга, на томе, иначе напредном крају, у изумирању, ако су белешке А. С. Јовановића поле тачне. М. Ђ. Милићевић у првоме његовом чланку о задрузи¹ сам казује да су се задруге не ретко и саме делиле, по старом обичају, као што се из кошница одвајају ројени. То у неку руку вреди као закон за задруге. Г. А. С. Јовановић мало више наводи пример како се занимљива задруга од 80 душа у Жбевцу више Врање изделила због множине, јер се била развила

¹ Гласник VII, стр. 156—157. „Врло потреса човечна деоба оне задруге, која је у слози и љубави живела, у којој је свако гледао да само више уради него што ће остати другоме. Ту се мора човеку саклати баш и ако сама ствар не заслужује нимало нахвата. Таки случаји нису ретки у нашем народу; а нека ми се не замори што ћу споменути један, који се пре једно 60—70 година (пред крај прошлога века) догодио у мојој породици и који се и данас помиње. Прадеда мој Милић, који је породицу нашу из Старе Србије овамо донео, у својој 85 години доживео је толико порога од себе и своје браће, да је већ за некорисно држао више их све у екупи оставити. С тога једном, на неки празник, зовне и себи све синове, синовце и старије унуке с њиховим женама, па им рекне: „Депо, ја сам рад да вам кажем да је кошница већ заматница и треба да се роји; плетите празнике, скидајте панталје, да не поједу чале зимовник². Они се сви узбевину, не знајући шта то управо значи, а кад им он каже да треба да се поделе, они се сплесосе.“

у читаво село. И други пример који исти писац наводи, тврди како се задруга Николчини у селу Топлом Долу крај Власине изделила на 13 кућа. Исти писац наводи случај, како се у селу Доминшевини близу Вучитрца из једне куће населило у истоме селу (које су Арбанаси били растурили) преко 80 кућа слободних т. ј. на својој властитој баштини.³ Тим се само потврђује што смо мало више у напомени назначили, како су се из задруга деобом развили многи засеци и села. Случаји су доносили, да се врежа једне исте задруге закорени на другом даљем крају међу другим људима. Тиме, и каснијим колебањем, претурањем и сељањем народа и појединих кућа, настао је мало по мало из првобитног сеоског облика овај садашњи сеоски облик. Тога ради рекли бисмо да је задруга сама познавала границу, преко које јој је тешко ирити се, и да је природно, мислим, да је старије време више марило за задружни живот, али ипак у тешњем сродничком кругу. Према томе би било правилно очекивати да је раније било много више обичних малих задруга, него што их данас има, па да и те мале задруге данас на наше очи ишчезавају, али веће многобројније задруге, ма колико да су корисне биле по кућење, биле су, колико бисмо рекли, увек ретке, и ако је и њих, може бити, могло у старије доба бити више него што их је данас. У осталом писци наши нису још довољно изнели сав унутрашњи живот задруге у свеколиким појединостима. Међу осталим добро би било кад би се могао проучити

³ Ал. С. Јовановић, Историјски развитак српске задруге I. Старо доба. Београд 1886, 38.

и до које се мере сродства задруга држи, а кад се тако рећи, природном потребом задруга цела и одељује у нове куће. Погледаћемо шта нас о задрузи може научити старина својом сачуваном грађом о овоме занимљивом друштвеном облику.

Опстанак и развитак задруге у неодвојној су вези с једне стране с финансијским државним системом, који их може заклањати или по њих бити непогодан, и с општим културним, моралним и правним појмовима у народу. Развитак појмова о индивидуалној слободи непогодан је задрузи, јер задруга својом заједницом искључује личност и лична права (особито на имање). Докле народ живи у осећањима да се личност много не броји према задружној заједници и да истој мора по правилу покоравати се и подлезати; докле ником ни на ум не пада да сумња у светињу задружног закона, докле је земљиште за опстанак и развитак задруге веома повољно, и она ће се са својим, традицијом освештаним, редом држати без икаквих тегоба, долећи се кад на то по природној потреби или по каквом доиста неодрљивом случају ред дође. Чим се пак почне полагати више вредности на лична права, чим се лични прохтеви и лична права почну истицати више задружне заједнице и чим се у законе те заједнице ради личне воље и личних прохтева почне сумњати — темељ је задруге поколебан, и она већ тешко може опстати. Рђави државни закони, који би личној вољи у задрузи само маха давали, могу само убрзати тај процес који са самим временом долази.¹ У старо време, о

¹ М. Е. Милнџевн (Гласник IX, 155) пише: „Врао су различни узроци који задругу приморавашу да се подели, да је покори-

коме се ми бавимо, развитак личне самосталности није могао сметати задрузи, јер се иста у оно време није осећала. Множина и снага задруга тога времена зависила је само од ондашњих народних и економних обичаја и од државног финансијског система.

У том погледу ваља нам промотрити на што се гледало при купљењу порезе, при узимању работе и при прибирању осталих сваковрсних дација. На жалост није могућно наћи какво стално правило ни за работе ни за дажбине, а по неправичној грабљивости, која карактерише оно време, природно је мислити, да се увек гледало како ће се више узети и више извући. То правило већ није могло годити задрузи. Како је увек било и инокоштина и задруга, и како се не да доказати да је било јачих задруга, о чему ћемо мало даље посебице говорити, изгледа да се махом рачунало с инокоштином, с одраслим мушким главама (без обзира на задругу) и с кућама (под

чешћи тај што су задружарима неправично подесене дужности и права. На овај узрок он своди и узрок који за деобу задруге од стране жена долази. Још даље изући доћи ће се на јаче осећање личне воље и личне самосталности, узрок који је по самом времену неизбежан, а за који стара организација задруге нема лека. Одржање задруге могло би се по том с успехом извршити само реформом задруге, која би цеоу организацију у бољи склад довела са новим погледима данашњег времена. Г. А. С. Јовановић забележио је шта мисли један прост човек из Подриња о деоби задруге. „Томе узрок нису, како се мисли, наше жене, јер је њих и пре било, па су задруге трајале, већ је узрок охладнелост пређашње љубави између задругара и ослабело старешинство. Знај ја — говорио му је Ђока Тадић — пре је могао старешина да покори задругара, и испуче пред његовим очима чељад му, па ником ништа, а сад то се не да ни да помисли.“ Гласник XXXVI, 245.

kojima se često razumevaју задруге), али с овима последњим очевидно тек у другом реду. Јака права властeosка над сељацима при познатој сили јачега мучно да су их одушевљавала да штите задругу, у основи противну њиховим личним интересима. Стари пописи (колико их има), рађени увек за финансијске потребе, брину се само о ономе ко плаћа или ко работу тегли, и они нам показују број становништва или по кућама или по одраслим мушким главама, али у нашим споменицима махом по одраслим мушким главама. Дажбине епископске купиле су се, по старом римско-византијском обичају, по кућама, и за то што су скупљане од сваког дима и звале су се *димина* или *димница*.¹ По расправи Ц. Ф. Лингентала о пореском систему римскога царства овај се начин купљења данка развио из римског личног данка. Још у римско време почео се тај данак наплаћивати по огњишту или кући, и почело се узимати да се у једну кућу узимају две или три одрасле мушке главе или четири жене. То би било неко обзирање на кућевну

¹ Грчки *καλικίδου, καροικίδου*. У преводу Валстара *димнина*, у једном писму Душановом *димина*, Вук у Рјечнику бележи *димница*. Осим тога бележи да се *димарина* зове у Босни некакав други данак који се даје Турцима. У „Даници“ 1827 стр. 117 бележи Вук да се на име *димнице* наплаћивало од сваке куће по 12 пара. У књизи В. Ј. Петровића и др. Ник. Ј. Петровића „Грађа за историју краљевине Србије“ I, стр. 293—296; II, стр. 393—398 бележи се да се око 1822 на име *димнице* наплаћивало од сваке куће у Србији по један грош (ондашњег новца, што би чинило по 0'40 ден.). Занимљиво је читати на том месту, како је кнез Милош укинуо *димницу*. Види још и бележку Ј. Гавриловића о *димници* у Гласнику III, 180.

родбинску заједницу или задругу.¹ У позније турско доба, продужено је наплаћивање димнице од сваке куће по старинским од римско-византијског царства наслеђеним обичајима, и из тог времена имамо наредба донекле правце против задруге управљених. У ферману издатом после укинућа пећске патријаршије чита се међу правима једна наредба која се, на основу истога горе постављеног гледишта, управља изреком против задруга за то што се задругом у једну кућу саставља велики број душа и тиме приход умањава. „Ако неки од хришћана — цине у ферману од 13. септембра 1756 — пожеле живети у задрузи, изабравши себи једно лице за старешину свеколике породице или задруге њихове, на било то у време збора мирије или пре тога, не треба сметати њиховој жељи, само ако се тиме не смањавају приходи које они плаћају.“²

Било би од велике вредности кад би се по споменицима нашим могло одредити, на који су се начин у Србији средњег века распоређивали данци и работе. Не улазећи за сад далеко у то питање, јер га додирујемо само ради његове везе са задругом, имамо одмах да забележимо, да су у погледу распореда работа и данака споменици за нас данас доста нејасни

¹ Zach. v. Lingenthal „Zur Kenntniss des röm. Steuerwesens in der Kaiserzeit. Mémoires de l'académie impériale des sciences. St. Petersbourg, 1863, 13—14.

² Јасаребов, Подаци за историју српске привре, Београд 1879, стр. 15. То исто налазимо и у патријаршијском ферману од 1855 (Гласник IX, 239), а наредба ферманска без сумње припада једној од оних старијих формула, које су се из документа у документ претписивале.

(jer se временом заборавило оно што се онда сматрало као свакоме познато, па се није ни писало). Законик говори о томе у члану 47 одређујући шта се има сматрати као закон за меропха, шта да плаћа и шта да работа. У томе члану говори се о *меропсима*, и завршује се речима: *и што у работа меропих, толи све да стекли, а што през закон ништо да му се не узме.*¹ Могло би се узети да се текст управља на све мушке главе, али ништа не би сметало и да текст под меропсима разуме само тај ред људи, а да су за распоред работе могла вредити и друга правила, у којима се гледало може бити више на кућу него на мушке главе. На то упућује разлика самога текста, у коме се у том истом члану законика за косидбу и виноград говори да се раде *заманицом* (т. ј. мобом, гомилом). Даничићево тумачење у Рјечнику на књижевних старина да *заманица* значи *заман* или *бадава* (*gratis*; не чини ми се подесно према смислу законских наредба, које су прописивале дужности, јер дужности као такве не могу се довести у склад с таквим тумачењем. У Вукову Рјечнику *заманица* се зове помоћ коју лађари понегде узимљу к обичним коњма или људма који лађе вуку и наводе се изреке „чинили смо заманицу.“ „био сам на заманици.“ Да је тако значење и у старина било, види се из других споменика, у којима та реч долази. Грачаничка по-

¹ Члан 47. Меропсима законъ: по кљсон земан оу недељи да работашо два дни прошароу, и да их два оу години перабероу црквоу и заманицомъ да их села коси днь сльнъ, и виноградъ днь сльнъ; а кто не има виноградъ, а ошн да их работашо нис работе днь. И што оу работа меропехъ тошн кљсе да стекли, а што презъ законъ ништо да му се не узме.

веља краља Милутина наређује „и заманицом *бедбу илуга 3 маги да ору, и тако да га по/жању, поврху и у руку усиљу.*“ Мало ниже у истој грачаничкој повељи пише: *и да лове три дни зајече заманицом разве попов.*¹ Била је и војска *заманична*. У повељи краља босанског Стефана Томаша од 14 октобра 1458 српскоме властелину Стефану Ратковићу краљ наређује: *да је слободни он и његова деца и његова кућа од војске, од турске и од ште ода всаке; када ли је заманична војска по русагу, што иному русагу нишиму, тој и његовом селом.*² Из овога је већ јасно, да *заманица* значи *свак без разлике*, а из даље расправе овога предмета исто ће се значење још разговетније потврдити. Остали споменици, на које сад долазимо, само потврђују, објашњавају и шире овако разумевање. Свето-стефанска хрисовуља поставља закон као и Душан у законнику; али већ нешто више светлости баца на појединости. У томе споменику с почетка XIV века пише: *Кто су меропси, да орју олимь ратије три маги, а јаре две маги, а просу три маги.* То је наредба за работу орања. Али из речи којима се даље наређује: *А виноградъ свак да коси, и пои и дијак и огрок и всаци мајсторије јако и прочи работници, . . . а село да косе јако меропси и сокалници и мајсторије сви једнако; и на накосицу свак да илеле кто може косу држаги за један дан разве поиа, такожде и на сплаштеније за један дан*

¹ Милосић, Моп. серб. 565. Интерпретацију Милосићеу, која је разве *попов* одвојила, исправно сам према смислу и осталим споменицима.

² Рад 1, 158.

и на здевеније — ако ли буде на далеч, да по један од куће . . . може се изводити, да се све работе нису једнако радиле, него да су само на неодложне и хитне сви без разлике излазили, а на остале да се шло од куће. Мало даље иста свето-стефанска хрисовуља још јасније тврди како се све работе нису тражиле од главе него од куће, наређујући: и који не имају сина или брата или работници, јединици, два да се стиштета ако и разну работу и земљу имага, и на име работе, а орање и виноград разпо; такожде и сокалници и који љубо мајсторије. Из тога је јасно да су се неке работе тражиле од главе, а неке од куће, и да се водио рачун да не би задруга мање била оптерећена од инокоштине, па се наређивало, да се за те работе два инокосника могу удружити као задруга еда би им лакше пало. Тако је истом хрисовуљом у влашким работама наређено да се преношење соли из Приморја распоређује по кућама (клетништима) тако, да је четири куће дужно било донети један товар соли. У Душановој хиландарској хрисовуљи од 1355 наређује се за работу пространих по свему царству раширених хиландарских метохија овим речима: *И закон метохије хиландарској: да работа есаки који је оделан два дни у недеље и 2 дни орања јесени и дан пролегију и дан сена и винограда же*¹ и т. д. Оно који је оделан даје нам маслити, да се друкчије поступало са онима који нису били оделни него у задрузи. Шта се тим каже јешне се види из јаснијега текста арханђеловске хрисовуље, која изреком наређује работу не

¹ Флоринский, Леонские акты, 75.

од главе него од куће речима: *Закон Србљем: да работају у недељи два дни надимцом*¹ Међу тим иста хрисовуља за поповски бир наређује да се плаћа *наодрицом*, т. ј. од сваке постеље или од свакога брачнога пара. Текст каже: *и да дају бир духовну наодрицом, лужно жита, воља два динара*² Из тога излази да су се работе радиле *надимцом* т. ј. од куће, а да је неких давања било *наодрицом* т. ј. од главе. Из других израза у текстовима лепо се да извести да су се све работе доиста делале или по кућама или по главама. Из законика и из хиландарске и арханђеловске Душанове хрисовуље види се, да су у свој српској држави тога времена меропси били дужни радити два дана у недељи своме господару (био тај господар црква или властелин). Арханђеловска хрисовуља спомиње изреком да су се та два дана радила *од куће*, т. ј. да је свака кућа била дужна послати господару радника у два дана преко недеље. Али остале работе, као орање, вршидба, косидба, виногради, на господарским добрима, рађене су не издимцом него *бедбом*, на коју се ишло заманицом (т. ј. гомилом). Три главне хрисовуље: свето-стефанска, дечанска и арханђеловска, кад се доведу у везу с горњим текстовима, показују нам јасно шта је била *бедба*. Свето-стефанска хрисо-

¹ Гласник XV, 305.

² Гласник XV, 305. Да су се доиста динци и работе давали од куће или од главе, како који, показује на истој страни маљичије наредба за Арбанасе, која гласи: *И Арбанаси кои се обрзтаю оу цркви да работаю како и Србљем, и да даю оть одра динарь кола полоукиноу жита.* Тиме се и горе наведени текст до потпуне јасности објашњава.

вуља наређује о бедби: *Бедбу да орју јесени једну, а бедбе на плу: маг.* Дечанска хрисовуља је још разговетица: она наређује: *Бедбу да имају сваке ралије, и што се узоре бедбом, този да се бедбом и сарстује.* Грачаничка хрисовуља наређује бедбу за косидбу, говорећи: *И лизаду надждребицом делеће да косе бедбу накосицом сивастити и здеги.* Шта то значи још лепше показује свето-стефанска наредба о косидби која гласи: *А сено да косе јакко меропси и сокалници и мајсторије сви једнако; и на накосицу свак да излази што може косу држати за једн дан разве пона; такожде и на сплаштеније и на здвеније; ако ли буде на далеч, да по једн од куште.* У арханђеловској хрисовуљи видимо како је цар Душан преселио зидаре из Пнуће, и ради њихова заната ослободио их свију работа осим бедбе. *И да им не има рабсте разве зиданија и бедбе дан, и деха винограда.*¹ Још разговетицијим постаје значење ових текстова кад се приведе и наредба коју о работама иста арханђеловска хрисовуља даје становницима села Сењана, који су имали неки засебан положај: *«А орју цркви на Брњашчи на стлех црковних што им је закон три дни јесени заманицом и три дни премалетани и бедбу, и три дни сена да косе на Брњашчи заманицом, а имамо да их не жесну на сено ни на ораније; и све да сарстују како им вели игуман, а име рабсте да им нест.»*² Ти су, дакле, људи имали поменуће дужности, орање и косидбу заманицом и бедбу само на црквеним земљама (ступовима

¹ Гласник XV, 305.

² Гласник XV, 277.

које су се налазиле на Брњашчи, и цар је забранио да се они куд било и на ма каку работу на друга места употребљавају. Види се, да су се бедбом свршавали не само одређени послови, него да се и иначе на бедбу могло позвати. Занимљиво је да се бедба помиње и за властеду која је била под манастиром. На другом месту арханђеловска хрисовуља наређује за властеду ово: *И властеле који се обретају у цркви да орју свакога жита бедбу, и што узоре, да зидани, и сена да косе дан и здеге, а по стат винограда и нрт с игуманом.*¹ Јасно је, дакле, да је бедба работа, на коју је свак без разлике излазио, и на коју се ишло заманицом. Свето-стефанска и дечанска хрисовуља имају још и згон, који је нешто различито од бедбе, и ако би се по речи могло мислити да је згон што и бедба. Али се у обе хрисовуље згон забрањује баш на оном месту, на ком се опредељује бедба. Све што можемо знати о згону то је да је неки начин излажења на работу још тежи од бедбе, кад га споменници забрањују.² Бедба се међу тим по другим

¹ Гласник XV, 305.

² У Душановој хтеговској хрисовуљи имају ове врло занимљиве речи о работи: *И створи милост краљевство ми да нест сејзи цркви војске, ни оранија, ни јексарта, ни подлака којеза љубе, такмо полов от којеза жде села црковнога крима једна и три оглави и асару или вечера или обед, кади за време прижени.* Љубе Стојановић, Споменик III, 29. Изгледа да се за краљевску потребу на пример на орање терало свак без разлике као на војску. Што се орање овде уирићује упоредо с војском у краљевске работе, могућно је да се то звало згон. Бедба би по том била работа заманична своје господару, а згон нешто таква работа краљу, државном господару.

крајевима народа, где је у обичају било више грчких речи, звала и *ангарија*. Реч је позната и данас у свима крајевима око Ниша, и значи *кулуку* господару или власти. По селима тих крајева још се разликује *ангарија* као работа од главе господару сеоском (властелину), а *кулуком* се зове исти посао власти, кад сви излазе који могу радити. У Нишу се место кулука говори *ангарија*. Како је господарске ангарије нестало, ишчезла је и разлика међу кулуком и ангаријом. Од споменика налази се та реч само у хиландарском попису из доње Струме, из XIV века. Тамо се зове *егарија дневнаја 12* и изгледа да се њоме обележава колико се дана преко године, осим редовне работе, која се у том попису и не помиње, излазило на ангарију.¹ У бугарској повељи Рилском манастиру од 1378 забрањује се царским чиновницима да дирају ма у које манастирско право и међу осталим говори се за њих да се не усуде: *ни чело-вѣка его* (т. ј. манастирског) *пошти на рѣботѣ, ни работника ихъ, ни имъ зѣвгаре снгареѣати, то ни кони ни скотини.*² У бугарској повељи, како се види, разликује се работа од ангарије, ангарија се веже нарочито за њиве (*зѣвгаре снгареѣати* значило би управо: њиве орати ангаријом), а изузећем коња и стоке тврди се посредно да се на ангарију гонило све без разлике, па и стока. Данашње време, истина, показује, да се помен о ангарији сачувао само на источним крајевима. Али нам старији споменици тврде,

¹ Љуб. Стојановић, Стари српски хрисовули, Споменик III, стр. 48.

² Гласник VII, 183.

да је реч та била позната и на западу. У једном писму млетачком Корчуланима из 1441 пише се: *de angariis de extra insulam fiendis respondeatur, quod servetur consuetudo*, и мало после у опште: *de angariis respondeatur, quod servetur consuetudo.*³ Ангарија је, дакле, онде, на острву Корчули, била добро позната ствар, за коју се упућивало на обичај. Тога ради није чудо што се она налази и у једнога писца XVI века са запада. Даничић у Рјечнику hrvatskoga ili srpskoga jezika наводи из Будинића пример: „Ки би поставили бремена и *ангарије* на људе приквене.“⁴ Шта је *ангарија* и како се на њу излазило види се лепо из једне старе народне песме, записане баш на источном крају, у Бањи Алексеичкој, која гласи:

Негде кажу ангарија,
Ангарија бањско поље,
Бањско поље, па поносно,
Биров виче још с вечера:
Да се сутра село купи,
Кад ујутру дан освану,
Све се село сакупило,
Само нема Пиширевке,
Пиширевку мајка чешља,
Ем је чешља, ем проклиње:
Пиширевко, грешва ћерко,
Сад те мајка очешљала,
Па те више не чешљала,
Пиширевко, мила ћерко,
Сад те мајка испратила,
Па те више не видела.

³ Prof. Dr. J. J. Hanel, Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae, Zagrabiae, 1877, 159, 160. У речнику при тој књизи стоји да *ангарија* значи: *operae publicae, quae popularibus civitatis et insulae Curzulae imponebantur.*

У византијским хрисовуљама — *dyuubria* долази на место наше формуле *мале и велике работе*, те се не види јасно, је ли и тамо била у обичају разлика коју смо мало час међу работом по главама и по кућама обележили. Једно место из млетачко-грчких споменика показује ипак сличност византијске ангаприје са нашом. На том се месту наређује да меропси (*villani*, селаци) морају сви без разлике сносити личну ангаприју осим попова.¹ Држим по томе, да ће ближе изучење византијских споменика показати резултате који се и по нашим споменицима утврђују, и да ће се временом моћи и тим путем утврдити разлика, коју смо горе покушали да изведемо.

Браћајући се, дакле, на прави предмет који је изазвао ово истраживање о распоређивању работа, можемо бити сигурни, да су се и у српско време гдекоје работе распоређивале на куће а гдекоје на све без разлике. По томе је јасно и изван сумње да су финансијски интереси врховних друштвених слојева радије гледали куће у што већем броју, и ако ни њихову интересу није годило, да су им куће слабе и са свим инокосне, јер иноконтина није могла стћи ни себи, ни њима. Да ово што рекосмо није само претпоставка, показује један члан законика, који нам очигледно износи веће старање за финансијске државне и властeosке интересе него ли за задругу.

Тако члан 49 законика, у неку руку онако као горе поменути султански фермани патријарсима, замисља случај да се у једној кући налазе рођаци

¹ Види Успенскога Материал за историју земљевладѣнія въ XIV вѣкѣ. Одесса 1883, стр. 42, цитат из Ситасова издања млетачких споменика.

у ствари одељени и хлебом и имањем, само не кућом. За то се тим чланом наређује, да таки људи, који би седели на једном огњишту, али би били одељени хлебом и имањем, носе работу као и остали мали људи, т. ј. као засебна кућа.¹ Члан је овај за историју задруге веома занимљив. Он нам међу врстама прича, да су се отац и синови или братенци и остали чланови задруге у ствари делили, и то тако, да су се и засебно хранили и засебно имање имали, па тако одељени опет су чували старо огњиште, и по овоме члану изгледа да су то задруге чиниле, само да би на све заједно пало мање работе. То значи да је и онда било јаке тежње ка деоби, кад се она вршила у приликама тако тешким, где је живот очевидно упућивао на заједницу као на повољнији начин за сношење ондашњих тешких работа, а људи су се ипак у ствари делили, кријући ту деобу само пред влашћу и пред господарем, да би се заклонили од работа и осталих терета.

Има још два три места у законнику и у свето-степанској хрисовуљи, из којих се у крупно виде границе и саставни делови задруге. То ће нам с једне стране показати какве су задруге у оно време биле најобичније, а с друге стране ће нам посредним начином потврдити мало пре истакнуте мисли, и показати како ни у старој српској држави околности нису биле најповољније по задругу. У том погледу

¹ Члан 49: **И кто се обрѣте оу единомъ куќи, или братенци или оубѣ оубъ сыновѣ, или инѣ кто одељенъ хлѣбомъ и иманіемъ — и ако боудѣ на единомъ огништу, а теиши одељенъ, да работа яко инѣ мали людѣ.**

најзнатније је оно место у свето-стефанској хрисовуљи које смо мало час поменули, и којим се, у работама које су се тражиле од куће, инокосницама допушта да се здружују по два у једно, да им не би работа падала теже но задругарима. *И који не имају сина или брата или радника, јединаци, два да се стигнега, ако и разну работу и земљу имага, нѣ на ине работе, а ораније и виноград разно. Такожде и сокалници и који љубо мајсторије.*¹ То показује да је најобичнија јачина кућа долазила отуд, што су отац и синови или браћа живели заједно. А занимљиво је, да се овим законом и олакшицама, које он пружа инокоштници, управо подетиче и потпонамке тежња к инокоштници. Све ово потврдиће се мало даље и на други начин, статистичким подацима. Наредба о мајсторским и поповским синовима у свето-стефанској и дечанској хрисовуљи као да такође потврђују утицај ондашњег друштвеног и финансијског реда више на деобу него на одржање задруге. Свето-стефанска хрисовуља овако наређује о поповским и мајсторским синовима. *У којем љубо селе, који љубо мајстор, ако име имаги много синов, једин ог њих на очине местге да остаје, а ини да су работници. Синозе поповсци колици књигу изуче, вси једну земљу очину да држз, а који не научи, ако му отац поповић, а он да буде сокалник; ако ли му је отац меропшић или сокалничић, а он да буде што му и дед бил.*² Дечанска хрисовуља о томе

¹ Љ. Ковачевић, Свето-стефански хрисовуљ, 6; В. Јагић, 25.

² Љ. Ковачевић, Свето-стефански хрисовуљ, 6. В. Јагић, 26—27.

наређује овако: *И у којем љубо селе где се мајсторије обрегају, тере се разроде, 3, воља 4 синове, да остани један на местге, а остали да постује у сокалнике. Ако ли си узљуби узети земље од меропашке земље, а он да постуји у меропхе. Поповсци синове, кто књигу изучи, да стоји с оцем на својем ждребију; ако ли књиге не изучи, а он да је меропх. А да се пои од поиа стави, а меропшић ако књигу изучи да је меропх.*¹ Узгред само поменућемо, како је још пре Дечанскога било да је и од меропха могао школовањем постати пои, и како је то Дечански на дечанском властелинству закратио. Из тог се види, како се деоба међу класама народа све већма заоштравала. Што се пак тиче задруге, очевидно је, да су сва ова ограничења броја људи, у појединим више повлашћеним класама, ишла на то да очувају већи број у мање повлашћеним класама, и с тим бројем радну снагу и доходак који је од ње долазио. Могућно је, истина, да је мајсторски или поповски син, који се по овима законима враћао у меропхе, могао и остати у очиној кући, те да се задруга тога ради није морала растајати. Али је природније, да је с изласком из очиног реда син у исти мах и из куће очине излазио, тим пре, што је нова дата му земља могла бити на ком другом месту, на удаљеном крају властелинства. Ова домишљања потврђују се са свим категорично местом једним из хрисовуље краља Владислава цркви Богородичиној у Вистрици. Одређујући шта ће ко радити цркви, краљ Владислав је, руководећи се очевидно обзирима на већи приход манастиру,

¹ Дечанска хрисовуља. Гласник 2-ог од. XII, 62.

и хотећи да му осигура што више работе, поставио закон који је управо и отворено забрањивао образовање задруге. Тај закон гласи: *И син с оцем да седе оженив се три годишта: кон грех годишт да поступа у особну работу цркви; ако ли је јединак, да му изумен да стиштника кога разуме.*¹ Не можемо рећи да је ово вредило у целој земљи, али из овога тек видимо за што пописи јасно двоје куће, у којима је отац с децом (недораслом) или отац са синовима (ожењеним или за женидбу). А пошто су господари очевидно имали обичај и право, да се мешају у састав кућа и у породични живот, разговетно је, да они нису радо гледали образовање већих задруга, јер су им се тиме радне руке за работу кратиле. При цркви, дакле, бистричкој био је закон, да син код оца, пошто се ожени, може остати само три године, а после да се одваја. И тај закон, као и свето-стефанска хрисовуља, штити инкогниту, допуштајући да се с другом кућом удружује за оне работе које би на кућу падале. Власт је, дакле, не само имала интереса да куће дели, него је то и у ствари чинила, као што наведени примери показују. И горе наведени 49 члан Душанова законика показује како отац може бити оделит од својих синова, и тиме по свој прилици указује или на ове или на другојачије случајеве са свим обичне деобе.

У наредбама Душанова законика, о парницама и о кривичним стварима, показује се такође доста

¹ Љуб. Стојановић, Стари српски хрисовуља, Споменик III, стр. 7. Мада напред напоменуто је белешка д-ра Ивановића, како је у крајинском округу обичај, да се син дели од оца и од браће пошто се ожени, Гласник V, 252.

разговетно у којим су границама биле развијене тадашње задруге. Тако члан 118 истиче чланове задруге као браћу (братенце) и наређује: да кад се на суд позове једна кућа, може је бранити онај брат који на суд дође, и примиће му се што говори; али ако се неко од браће, случајно, ван куће деси на двору судијину или цареву, па рече, да ће место себе послати старијега брата, законик је наређивао да му се то прими, и да се не може нагнати да кућу брани ко се тек случајно на суду затече.¹ Из тога се види како је закон у неку руку заштићивао договор браће и није допуштао да о кући ради који било члан куће као прост намерник на суду, неспреман и без договора, већ тек пошто би се с браћом договорно, ако само он то захтева. Најзанимљивије је, што у том члану законик мислећи на задругу води реч о браћи, и по томе појам задруге идентификује с њеним обичним саставним деловима. Али се још лепше пртају и позитивно и негативно границе задруге у члану 197 о кривичној одговорности куће. У томе се члану наређује да неће теглити кривичну одговорност за неверу или за коју било кривицу ни брат за брата, ни рођак за рођака који живе оделито од кривоца у својим кућама; плаћаће само кућа онога ко је скривно, а други нико

¹ Члан 118: *Братенци кон сз задно оу едином куќи, кѣди нхь кто позове на дома, кон оудь нхь приде, този да отвори; ако ли га оверте на дворз царскз или соудиноу, да приде и рече: дати кю брата старсскз на свѣдѣ, да из дла, силе да нхь не отворати.* Додатак је у Рјечнику на књижевних старина посведочено да *братенци* значи брат.

неће плаћати ништа. То се исто понавља или потврђује чланом 198, који каже: да ако зло учini брат или син или рођак, кад су у једној кући, господар куће или плаћа, или даје онога који је зло учинио.¹ Из тога се види, да се границе задруге не замишљају врло далеко. Ако је и могло бити повећих задруга и у оно време, очевидно је како најзнатнији наш споменик из најславнијег времена не замишља ни за оца и сина и браћу да увек морају бити у задрузи, пошто се отворено претпоставља да се они могу налазити и у оделитим кућама, ма да су тако близак род.

Срећом споменици су нам сачували приличан број по мушким главама пописаних кућа из XIV века од почетка, па све до издања законика. Ред је да видимо како се оно, што нам тај позитивни материјал пред очи износи, слаже са доведе наведеним разматрањем разних текстова. У томе послу узећемо најпре преда се онај споменик који је за ту врсту разматрања главни извор и по опширности и по обиљу грађе, а то је дечанска хрисовуља. За њим ћемо тек бацити поглед на грађу која се онде онде налази по споменицима, и која ће и по месту и по времену прилично попунити по разним краје-

¹ Члан 197, 198: *За невьрхъ изсакъ, съгрѣшеніе, братъ за брата и оубрѣ за сина, родимъ за родимъ, кто си ѿдельни ѿдъ ѿногази и спонхъ коукихъ, кто не не съгрѣшилъ тѣзи да не плати ништа, разихъ ѿвѣзи кон не съгрѣшилъ, тогока и коуки да плати. — И кто зло оучини, братъ или синъ, или родимъ кон си ѿ единво коуке, кѣсе да плати господаръ коуке, или да дастъ кон не зло оучиниѿ.*

вима ондашње Србије разматрања изведена на основу дечанске хрисовуље.

Као што смо већ горе навели, дечанска хрисовуља нам је сачувала попис из преко 2000 кућа што су улазиле у састав властелинства дечанскога. Истражујући у том опширном материјалу оно што је занимљивије за посматрање задружног живота, ми ћемо у неки мах показати читаоцима примере тога пописа и начин како смо га ми на куће делили. Тако, на прилику, у Душанову списку засеока дечанскога Чрвенобрежана ево првих пет кућа: *А се Чрвенобрежане, заселак дечански: Милко, а брат му Нинослав и Стајко, Прибислав Милковић и Богоје и Мирослав, Милош Никославић, а дед им Хунко I; Добриш, а брат му Радослав и Радмуж, а огац им Добрен II; Прибоје, а син му Доброслав III; Будоје, а брат му Рајко, а дед им Обрад IV; Храноје, а дед му Овриња V...* Из овога се види да је у првој кући била задруга, у којој је живео Хунко са своја три сина, од којих је први имао три сина (Милковића) други једнога (Нинославића), а трећи није имао деце. Ту је у кући било 8 мушких глава. Задруга није била велика, али у свему засеоку није било веће. Ево како су биле састављене још неке куће у Чрвенобрежанима: *Живљ а син му Смиљ а зет му Михаје и Времац, а син му Радулин и Дабижис VIII; Стајка а трми синоти, а дед им Милац IX; Драгачиј а брат му Милман Будојесивић XII; Рајко а син му Берислав и Војсил и Милман, и Радоња и Боруј XIV; Жлеб и а детију XV; Негоје а детију и брат му Драгојло а детију XVII.* Овај се начин у главном види у целом попису. Велике задруге се не

ричева, по којима су ти катун и прозвани, и који су им без сумње били челници. Тако међу Власима Лепчиновцима читамо на првом месту: *Лепчин*, а син му *Воислав* и *Прибоје* и *Нанослав*, а брат му *Срдан*, а син му *Лепчин* и *Милтан*, и дед им *Радомир* (свега 8 мушких глава). Међу Власима Тудоричевцима читамо на првом месту: *Тудориц*, а син му *Хотило* и *Степан* и *Бун*, а син му *Никола* и *Твртко* и *Тврде*, а *Тудорицу* брат *Рад*, а син му *Војсил* и *Волица* и *Богослав* и *Воихна*, а дед им *Бач* (свега 14 мушких глава). Иначе су и у њих све мале куће као што је горе већ казано.

Ово разматрање занимљиво с многих страна, могло би се продужити за дуго, али би се њиме потанко могло посведочити само то, да је на дечанском властелинству у првој половини XIV века доста било задружног живота јачег него што је данас, али да су задруге и онда биле доста мале, да су биле ограничене извесним границама сродства, и да је по том већа бројна јачина њихова зависила од плодности, а може бити и од слоге у појединим породицама. Још би било потребно при том питању узети у рачун разне племенске прилике, које ће, без сумње, негде мање а негде више задрузи бити повољне. Да бих се о овоме уверио, ја сам прегледао више села, бројећи колико се у њима налази кућа, у којима има више од два брата, узимљући да куће, у којима живе више од два брата с породицама својим за наше гледиште имају више интереса него куће, у којима је забележен само отац са синовима, или два брата с децом својом. Ево какав сам резултат нашао у неколико села и међу Власима дечан-

скога властелинства (по првом попису). Именом *јачих* кућа обележићемо оне у којима има најмање три брата, а остало су или самци с децом (неодраслом) или синовима, или слабије куће у којима су по два брата с одраслом или неодраслом децом или без деце. Село *Љуболиби* показује нам на 67 кућа 16 јачих кућа; село *Храстовица* на 28 кућа 3 јаче куће; заселак *храстовички Придети* на 15 кућа само једну јачу кућу; заселак *храстовички Преки Луг* на 14 кућа 3 јаче куће; заселак *храстовички Брагогин Дол* на 3 куће једну јачу; село *Бабе* на 76 кућа 20 јачих кућа; село *Грмочел* на 90 кућа 11 јачих; село *Улобани* на 49 кућа 3 јаче; село *Чабић* на 182 куће 19 јачих; *Средње Село* на 20 кућа 3 јаче; село *Куманово* на 9 кућа нема ни једне јаче; село *Требопоље* у Алтињу (јужно од Баковице) на 69 кућа 5 јачих; село *Бабијани* на 35 кућа 2 јаче; село *Љужани* на 29 кућа 2 јаче; село *Горани* на 74 куће 17 јачих; село *Шивчани* на 47 кућа 8 јачих; село у *Плави Град* (у Полимљу) на 28 кућа 5 јачих; село *Комарани* на 18 кућа 5 јачих; село *Велика* (које као да је било расељено) на 11 кућа једну јачу; село *Гричарево* на 11 кућа 3 јаче; село *Врмош* на 22 куће 6 јачих; Власи *Рагишевици* имали су на 17 кућа 3 јаче; Власи *Сршчани* на 29 кућа 6 јачих; Власи *Вардишчани* на 12 кућа нису имали ни једне јаче; Власи *Лепчиновци* на 18 кућа имали су 8 јачих; Власи *Тудоричевци* на 29 кућа 11 јачих. Први катун *Ђурашевских Влаха* имао је на 16 кућа 4 јаче; други њихов катун на 20 кућа 5 јачих. Село *Ђурашевско Рзенићи* имало је на 35 кућа 6 јачих. Један катун *арбанаски* (арбанаски и по народности) имао

је на 29 кућа 11 јачих. Белешке по том показују размеру несталну и променљиву, што није чудо, пошто се зна да је она зависила од толиких прилика. Арханђеловска Душанова хрисовуља није нам сачувала попис села арханђеловских, али је и она куће пастирске побројала поименце по старешинама и мушким главама, напоменувши браћу или братане, сестричиће, братучеде, зета, где их је било. И ту сам узео у јачу кућу само ону уз коју се, поред старешиног имена, помињу браћа, а не само брат. Тако међу Власима *Благчанима* на 87 кућа има 63 јаче; међу *Грицагима* на 75 кућа 42 јаче; у *Јанчиштима*, катуку Влаха Добрушинаца, на 32 куће 13 јачих; међу Власима *Голубосцима* на 36 кућа 3 јаче; међу Власима *Кострчанима* на 68 кућа 35 јачих; међу Власима *Синитицима* на 33 куће 17 јачих; међу Власима *Пинцишорцима* на 36 кућа 22 јаче; а међу Власима *Драгољезцима* на 80 кућа само 15 јачих. Размер је и овде несталан и променљив.

Осим Влаха, који су пописани поштунце, има у Душановој арханђеловској хрисовуљи још нешто пописаних кућа из Призрена самог и с разних других места арханђеловског властелинства. Тако се у Гласнику XV на стр. 270 као имање Спасове цркве помиње дванаест кућа у Призрену, све са својим земљама. Међу њима има једна кућа, у којој се помињу два брата, једна у којој је уз домаћина поменути братучед, и једна, у којој је уз домаћина поменути син по имену (по чему држимо да је одрастао), а сви су остали или сами или с децом (неодраслом). Међу тим људима има један ковач, два златара, један грнчар, а осталима није забележено занимање.

Поменути мајстори нису задружни. На стр. 271 исте књиге помињу се три човека цркве св. Николе у Призрену са земљама, сва три инокосни. На стр. 272 помиње се 6 људи цркве св. Стефана у Призрену, од којих је само један поменути с браћом, дакле у задрузи, а сви су остали инокосни. Не помиње се где су живели, јер не стоји изреком, и по томе се не може узети да су живели у Призрену. На истој страни помињу се 7 кућа људи за које се бележи да су душки били давати восак. Две од тих 7 кућа именоване су у множини (Киченици и Кутловићи), те по томе судим да су биле задружне; остале су инокосне. На стр. 284 Гласника XV помиње се 7 кућа уљара (кованица) у Штимљи и у Луговима, од којих је један био у Брници. Од тих људи један као да је с братом (Рашко с Паношем), један је с два брата, а остали су инокосни. На стр. 288 помињу се негде у доњем Пилоту два млина, који су дати манастиру, и у њима млинар Жан с братом и децом, виноградом и њивама. На стр. 303 помињу се рибари у Плави, на број 7 кућа, од којих су у једној два брата, у једној домаћин с децом и са синовцем, у две браћа (више од двојице) у задрузи, а три су инокосне. Зидари из Пнуће, које је цар дао манастиру, обдаривши их ради њихова заната леним повластицама, броје 5 кућа, свих пет задружних, и у свих пет се броје браћа и деца.¹ Жупа Пнућа, из које су они, налазила се у околини Новог Пазара. Види се да је њихов занат очевидно утицао на одржање задруге. Још се помиње 19 мај-

¹ Гласник XV, 304—305.

стора, сигурно из Призрена, све инокосних. Али они и као мајстори и као грађани призренски, и не би управо могли улазити у наш рачун, пошто је задрузи право седиште у селима. Још се на страни 309 Гласника XV помиње неки Иванко са два брата, којима је била дужност да дају три кожуха лисичја. Не види се ни да ли је Иванко био мајстор, ни да ли је у Призрену живео, и ако се помиње међу истим мајсторима о којима мало час говорисмо. Најзгодније ће бити да на овом месту поменем још две белешке о овом предмету. Краљ Драгутин дао је Хиландару некакав виноград у Призрену у Билуши, за који помиње да су га били купили *у мегохијскога човека Будимирици Првославићи*.¹ Изгледа да се тим именом обележава задружна породица. А Душан је дао Хиландару 1355 *у Зеге половину Камениц са људми именем Момшишићи*.² Ту се очевидно мисли браство, и сад на оном крају у снази.

Има још један споменик из XIV века, мало ранији од дечанске и арханђеловске хрисовуље, који узимамо на послетку у разматрање за то што су и у њему само Власи поименце пописани и што је тек пре кратког времена обнародован. То је већ више пута у току ове расправе поменута свето-стефанска хрисовуља манастира Бање близу Звечана, који је сазидао краљ Милутин у договору с мајком и братом Драгутином између 1313—1318 године. Живот становника великога бањског властелинства можемо такође посматрати само по списковима Влаха. Власи

¹ Љуб. Стојановић, Споменик III, 11.

² Флорински, Леоновске акти, 74.

свето-стефански били су раздељени у осам катуна, који се катунима зову. К њима се прибараја једно ваљада засеље катуњско, које се у хрисовуљи просто зове *Проиловци*, а не вели се за њ ни да је катун ни да је што друго. По попису ја сам набројао у тим катунима свега 504 куће, и моје се бројење слаже с Ковачевићевим, који у предговору к својем издању свето-стефанске хрисовуље вели да је краљ Милутин дао манастиру Бањи „8 катуна са више од 500 влашких (пастирских) породица.“ И тај сам списак прегледао као и спискове дечански и арханђеловски бројећи као јачу и задружну кућу, у којој је забележено више од два брата, те у којој се, поред старешинског имена, помињу или *браћа*, тако у скупу, или поименце било више од два брата, било други рођаци, на броју више од два. Према томе ево какав преглед излази по катунима и по јачим кућама њиховим:

1. Катун Пијањци:	52	куће,	јачих кућа	14
2. Катун Шишатовци:	97	«	«	12
3. Катун Бугарски:	39	«	«	7
4. Катун Барљеvesки:	65	«	«	14
5. — Проиловци:	9	«	«	2
6. Катун Урсоловци:	46	«	«	6
7. Катун Бобојевци:	38	«	«	ниједне
8. Катун Смудирози:	105	«	«	ниједне
9. Катун Војислци:	53	«	«	3

Занимљиво је, што се у свето-стефанској хрисовуљи два тако многобројна катуна, као што су бобојевачки и смудирозки, састоје по попису из самих инокосника, и што су и у осталима размери јачих кућа доста мали, а и међу оним кућама које

су јаче, нема ниједне која би се већим бројем глава особито истицала. Одвојили смо из тог пописа све засебне облике кућа, узимљући их по њихову саставу. Инокоси се помињу понајвише само по имену и, пр. Шлеман, Белмуж, Негул, Прибоје, Велимир, Бољеслав, итд. или по имену и презимену или надимку (али то ретко), нпр.: Рајко Братановић, Хранислав Хрсовић, Радота Дудетић, Богдан Кондре, и т. д. По том се спомињу очеви са синовима (где се синови, по свој прилици, сматрају за одрасле) нпр. Шолца са сином; Грушчић са сином; Букор са синовима; Михо са синовима; Стојан са синовима, Грушина са синовима. Овамо се могу узети и куће: „Добре са синовима, Сењ са пасторки. По том очеви с децом (где се, по свој прилици, мисле или деца нејака, или мушка и женска), нпр.: Нежило с детијем; Радило попов зет, с детијем; Будило с детијем; Радоста с детијем; Будислав с детијем. Помињу се у попису и деца без оца, нпр.: Кирилова деца, Будиславља деца, Радова деца, Беривојева деца. На једном месту спомиње се: Јањева жена с детијем, где се једино помиње мајка. Тако се на другом месту помиње Велислава с детијем; омет само мајка, што би показивало, да су она мало више поменути деца била и без оца и без мајке. За овим се могу поменути куће у којима има осим деце још по неко од реда; таке су нпр.: Хлап с детијем и зетем; Радомир Ручица с детијем и са зетем; Прибо с детијем и са шуром; Влад с детијем и пасторком; Стефан са шурјами; Литрокос с детијем и зетем и са шурјами. С овим је од друге руке слично: Поп Кустодија са тастем и са шурјами. У једној кући поменути су две мушке главе, а није назначено да су

браћа, и, пр.: Драгомир и Станислав с детијем. У другој кући помињу се тако Власлав и Влад Будислављевићи, и по презимену се види да су или браћа или род. Куће у којима су само два брата наведене су овако: Добре с братом, Толчин с братом, и т. д. Таквих примера има врло много. Праве задружне куће, које смо ми мало више означили као јаче, помињу се овако: Хранислав Мађеровић с браћом, Влад с братијем, Дабишна с братијем и детијем, Игнат с братијем и детијем. Колико има на број таквих кућа означено је више. Једна јача кућа је у катуну Војсницима записана овако: *Десислав Барковић с детијем, а син му Раткула с детијем, син му Бољко с детијем и син му Добрешико с детијем*. Могло би се узети да је Раткула син Десислављев, да је у Десислава било још недорасле деце, а да су Бољко и Добрешико ожењени синови Раткулини, а унуци Десислављеви, а могло би се узети и да је Десислав имао три ожењена сина с децом, по имену Раткулу, Бољка и Добрешика, а у њега да је било још недорасле деце. То је једина мало опширније забележена кућа, али се не може узети да је међу свето-стефанским Власима више било таквих кућа, јер све куће, у којима је назначен отац с децом, не могу, по терминологији хрисовуље, значити ништа друго него куће у којима је отац с недораслом децом. По томе се у суми може узети, да је међу свето-стефанским Власима задружни живот био врло слаб. Ова оцена потврђује се самом хрисовуљом још на један начин. Попис показује доста одвојене куће у којима живе подељена браћа. У катуну Цијаницима почиње, на прилику, ређање кућа овако: *Рајан с братијем* (прва кућа); *Дешло с*

дегију (друга кућа); *Парнач Рајанов брат с дегију* (трећа кућа). Ту је по самом попису јасно да су Рајан и Парнач били браћа, али да су живели у две куће. Исто тако у катуну Бобојевцима помиње се: *Брајмир* (засебна кућа); *Калопа брат му* (засебна кућа). У катуну Војскацима било је још више таквих издељених кућа. Примера ради ми ћемо навести, јер пада у очи и њихов број и њихово сродство, и попис у гомили једних за другима: *Богослав Драг'уић с дегију* (четврта кућа тога катун); *брат му Пислав с дегију* (пета кућа); *Славер Крагујевић с дегију* (шеста кућа); *брат му Хранислав с браћом*¹ (седма кућа); *Милослав Михомилић с дегију* (осма кућа); *брат му Мужбрат с дегију* (девета кућа); *брат му Негоје с дегију* (десета кућа); *Воихна Љубојевић с дегију* (једанаеста кућа); *Лешан брат му с дегију* (дванаеста кућа); *Друже Радомирић и с дегију* (тринаеста кућа); *брат му Војска с браћом и с дегију* (четрнаеста кућа);² *Станмир Брагханић с дегију* (петнаеста кућа); *брат му Радослав с дегију* (шеснаеста кућа); *брат му Доброслав с дегију* (седамнаеста кућа);³ *Бероје Станковић с дегију* (осамнаеста кућа); *брат му Радомир* (деветнаеста кућа). Остале куће у Војскацима (20—53) пописане су обично без назначивања овакога сродства, које би показивало деобу. Још се на два три места у свето-стефанској хрисо-

¹ Овде је случај да се од браће одвојио један у засебну кућу, а остали да су се задржали у задрузи.

² Овде је случај, да су се три брата поделила тано, да су два остала у једној кући, а један се у засебну кућу одвојио.

³ Овде су три брата издељена у три засебне куће.

вуљи помињу презимена у множини. Тако се у катуну Пијавцима помињу *Калога с браћујеју Поповићи*. Презиме Поповићи наведено је за то, што је оно носило извесна права, јер хрисовуља наређује да поповски синови који књигу изуче и земљу очину држе, и баш ако и не би изучили књигу, онет да имају неке олакшице и повластице према осталим сељацима за то што су поповски синови.¹ Отуда, и што су поповски синови имали прече право на поповска места, остао је ваљда и до данас у народу обичај, по коме се презиме Поповић претпоставља другим презименима, и њега ради се често право презиме забације. Мало даље у катуну Шинатовцима ређају се куће овако: *Хранислав с дегију* (шеста кућа); *Срдан с браћујеју* (седма кућа); *и Никоје* (осма кућа); *и Љубојевићи* (девета кућа); *Дабижив с браћом* (десета кућа); *Стефан с браћом* (једанаеста кућа); *Томислав с браћом* (дванаеста кућа); *Радослав с браћом* (тринаеста кућа); и т. д. Ми смо *Љубојевиће* рачунали као засебну кућу, али је питање, да ли то није погрешно и да ли се то презиме не придева онима који следују 11-ој, 12-ој, 13-тој кући, и у таком случају докле? Изгледа да ту онет имамо или нешто налик на црногорско браство, где чланови браства живе ван задруге, и ако браство састављају, или помен о једној старијој издељеној задрузи. У истоме катуну Шинатовцима помињу се мало даље *Позелићи* (презиме које нисмо узели у број кућа); *Добромир с браћом* (72-га кућа); *Пелегрин с дегију* (73-ћа

¹ Текст о томе наведен је мало више; види Ковачевића издање стр. 7, Јагичево стр. 27.

кућа: и *Преды* (74-та кућа). Изгледа, да су те три куће: 72, 73, 74, чиниле једну задругу, па се издвојиле. На то би барем, по нашем мишљењу, указивало оно и, којим се *Преды* везује за две раније поменуте куће. На завршетку истога катуна Пина-товаца спомињу се исто тако *Видрарјевићи*. Ми их нисмо бројали као засебну кућу, јер нам се чинило да се тим презименом обележавају куће што следују као браство или као издвојене. Ако се зауставимо на свези и, ове куће следују иза презимена *Видрарјевићи*, и могле би се томе презимену приписати: *Прибан с детију* (89-та); *Виган с братијеју* (90); *Вихна* (91); *Рајко с детију* (92); *Влад* (93); *Добромир и Станислав с детију* (94). Може бити да би још боље било узети Добромира као 94-ту, а Станислава с детију као 95-ту кућу, и онда би се то браство показало прилично обележено. И кад у опште прегледамо, видимо да нам пописе свето-стефанских Влаха даје за задружно стање још неповољније резултате него ли пописи дечанске и арханђеловске хрисовуље. С тога ћемо погледати пописе кућа који се могу наћи у још старијим хрисовуљама.

Најстарији данас познати попис из старе српске државе јесте попис Влаха жичке повеље. Ту има на 226 кућа. Занимљиво је да се у томе попису помињу само имена и понегде деца, а нигде браћа или задруга. Је ли то за то, што међу тим људима задруге није ни било, или су од задруга поменуте само старешине, тешко је одлучити. Старешина тих жичких Влаха Грд кнез поменут је «с детију». Још су поменуте: *Негота с детију*; *Тихомир, ташта му и с детију*;

Берило и с детију; *Бегота и с детију*; *удовица Драгуила и Тус и с материју*. Све остало су сама имена, из којих се ништа не може сазнати. Већ је мало опширнији попис 36 влашких кућа, које налазимо у хрисовуљи краља Уроша I (1254—1264) манастиру св. Петра на Лиму, којом се такође обавља хрисовуља краља Стефана Првовенчаног, дата томе манастиру. Ни ту пак састав кућа није другојачији него онај који смо видели у свето-стефанских Влаха. Ја ћу извести овде куће у којима је још когод осим оца с децом, и за које се види да су постале деобом. Тако имамо: *Шербан с детију и Негослав и Лиле* (5-та кућа); *Велимир с детију и брагом* (6-та кућа); *Негослав Тихојевић с детију* (22-та кућа); *брат му Драгослав* (23-ћа кућа); *Драгослав и брат му Радомир с детију* (32-га кућа); *Радослав с детију и с брагом* (33-ћа кућа); *Брајеновић Драгојло и с брагом* (35-та кућа); *Братогић Левчин и с брагом и с детију има* (36-та и последња кућа). Све су остале куће инокосне и са самом децом. Власи хиландарски поменути су у првој Немањиној повељи само као два судства, као Радово и Ђурђево судство, и било их је на број 170. Поименце нису побрајани. У хиландарској повељи краља Милутина, којом су потврђена и раширена хиландарска имања, побројани су Власи поименце.¹ Али их, по моме бројању, не излази више него 107 кућа. Што се тиче јачине кућа, и тај попис даје исти резултат, који је по горњим споменицима изведен. Ради потврде побележићу оне куће, у којима се види деоба, управо по ономе би-

¹ Monumenta serbica, 57—65.

стричком правилу краља Владислава. Прве четири куће записане су, на пример, овако: *кнез Воихна с дегију* (I); *зет му Првослав с дегију* (II); *браг му Станислава* (III); *други Брзогоић* (IV). За тим долазе издељени отац и синови: *Драгомир с дегију* (V); *син му Буило с дегију* (VI); *други му син Братин с дегију* (VII). За тим опет подвојена браћа или стричеви, н. пр.: *Предимир с дегију* (VIII); *Шербан браг му с дегију* (IX); *Негослав с дегију* (X); *браг му Рад с дегију* (XI); *Краислав с дегију* (XVIII); *Воислав браг му* (XIX); *стриц му Грдуе с дегију* (XX); *други му стрич, Воихна с дегију и зет му* (XXI); *брагучед му Петралих с дегију* (XXII), и т. д. По томе излази да попис хиландарских Влаха у хрисовуљи краља Милутина не показује никакве задруге, а међу тим да саставне делове задруге показује у засебним кућама. Мало даље у истој хрисовуљи краљ Милутин одређује још 20 кућа Влаха, изабраних од дотадашњих манастирских Влаха а приложених на ново, којима је одредио да се баве о манастирским кобилама. У тих 20 кућа има их 7 у којима се помињу *браћа*, те које су по томе биле задружне. Међу 50 људи из подграђа штинскога, који су такође истом хрисовуљом потврђени манастиру, знатно је што се у људе броје само кућне старешине, по томе бројање људи изнело би број кућа. Тиме нам се даје пример како треба бројати куће, којима није број обележен као овде. Занимљиво је, што се међу тих 50 кућа, које су живеле покрај једног града, налази једно 5 јачих кућа (са више од два брата) и неколико слабијих, где је у кући било по два брата, или по

још когод од рођака. Ни ту, дакле, није било јаке задруге.

Кад се све у једно сведе, што се из споменика може докучити о задрузи, излази да сваколика гледишта, с којих су до сад покушавана посматрања овога облика народног друштвеног и економског живота за старе српске државе, траже озбиљних исправака. Не може се задруга у старој српској држави испитивати с гледишта с којег се испитује данашња задруга. Ваљало би, на сваки начин, узети у рачун другојачије економске, државне и друштвене прилике, у којима се у старо време налазила већина српскога сеоског становништва. Подела грађана на властелу и себре, друкчија система државних и властеоских терета, друкчија управа, друкчије судство и друкчије финансије, са свим различита права и дужности сељака према њиховим господарима, основица су са које би се једино с истинитим успехом дама промотрити задруга у нашем старом животу. Тим је више него јасно казано, колико могу бити погрешна посматрања са данашње основице без обзира на све толико друкчије оновремене прилике. Из горе наведених позитивних података, из оновремених бележака и оновременога законодавства излази разговетно на видик, да стара државна и властеоско-имовинска система није била повољна задрузи, и да је често отворено радила против задруге. Али ипак оновремене белешке показују да је задруге било, и да се на неким местима, може бити на слободнијим земљама или под повољнијим господарима, развијала до приличне јачине. То је доказ, да је основица њена у народном животу и у народној

нарави била јача, и да је том снагом задруга избијала где је год могла. Кад је у нашим земљама турска управа завладала на место народне, није било разлога да се горе обележено гледиште мења. Саме верозаконске старешине устајале су против задруге из својих финансијских разлога, и турске су их власти у томе потпомагале као што је горе забележено. На ипак као да је турска управа по разним узроцима, нарочито по својој немарљивости, више годила задрузи. Турска управа се обично мало мешала у унутрашњи народни живот. Уа то су све друге прилике, општи неред, несигурност, неправилности и насиља, изазивале тај исти народни живот, да креће своје унутрашње силе за самоодржање. Међу овима као да је прво место заузела задруга, која је имала да чува племе и породицу и да помогне селу (оновременој општини) да чува последња уточишта народнога опстанка. Јер што је већа примитивност и непотпуност у самом државном реду, што је државна управа (као што је била турска) мање била у стању да врши свој посао, што је она мање могла да узме у заштиту државна права, у толико је задруга већма била позвана да те празнине испуња и да добра предања сачува до бољих времена.

На завршетку да још бацимо поглед на број попова дечанскога властелинства, пошто су и они побележени. У том послу држаћемо се другога познијега пописа. Тако се у селу Дечанима и у његовим засеоцима на 146 кућа не бележи ниједан поп. Село Прапраћани на 68 кућа имају 3 попа; село Стрелац са два засека на 101 кућу има 3 попа, сва три у селу; село Љуболићи на 74 куће има 7

попова; село Хрстовица са засеоцима има на 93 куће 4 попа; село Бабе на 76 кућа 4 попа; село Грмочел на 90 кућа 8 попова; село Улоћани на 63 куће 3 попа; село Чабић на 197 кућа 10 попова; Средње Село имало је на 20 кућа 1 поп; село Куманово на 14 кућа 1 поп; село Брадлићи на 20 кућа 1 поп; село Витићи на 38 кућа 2 попа; село Серош са засеоцима на 145 кућа 4 попа; село Требопоље на 67 кућа 3 попа; село Бабијани на 35 кућа 2 попа; село Горани на 74 куће 3 попа; село Шинчани на 47 кућа 3 попа; село Сошани на 31 кућу 1 поп; село Буњани на 61 кућу 1 поп; село Крастављани на 50 кућа 4 попа; село Добра Река са засеоцима на 71 кућу 1 поп; село Јабучни на 22 куће 1 поп. Сви су ови попови побројени с осталим људима, и не види се да ли су баштиници или безбаштиници; више њих су млађи чланови куће, као што попис очевидно показује.

У свима овим селима има попова, као што се види, довољно, тако да на једнога не долази више него од прилике 20 кућа. Пада у очи, да је у дечанском и у ђаковичком крају било толико попова, али да их већ у Полимљу није било у истој размери. У седам села горњег Полимља, што су припадала Дечанима, забележен је само један поп. У осам катунских дечанских Влаха и у деветом арбанаском, који су бројали 266 кућа није забележен ниједан поп. Душанова арханђеловска хрисовуља помиње такође неке попове и међу њима и богатије. У Ставици је поменут поп Трошан са два брата Толојем и Прибојем и са „ждребијем“ (што значи закониту земљу поповску); у Поточама је поменут поп Хранислав

Епископовић са „ждребијем.“ купљеницама и правинама; у селу Рагчи помињу се поп Глават и поп Рајко с њиховим родом и бабакињама. То је у арханђеловској хрисовуљи поменуто узгред, пошто у њој села нису пописивана. Али међу Власима и та хрисовуља показује мало попова. Тако у 87 кућа Влаха Блатиана споменут је 1 поп и једна породица поповића, у 75 кућа Влаха Гунцата 1 поп; у 32 куће Влаха Добрушница само један поповић; у 36 кућа Влаха Голубоваца, у 68 кућа Влаха Кострчана, у 33 куће Влаха Сиваница, у 36 кућа Влаха Пинунинаца, нити је поменуто који поп, нити који поповић; најпосле у 80 кућа Влаха Драгољеваца поменуто је 1 поп и 1 поповић. Тако у 504 куће свето-степанских Влаха помињу се свега 2 пона, поп Кустодија у катуну бугарском и поп Дмитар у катуну Смудорозима; и још се у катуну Пијанцима помињу неки поповићи, а у катуну бугарском некакав попов зет. Тако се и међу хиљандарским Власима у 107 кућа помиње 1 поп и једнога пона деца, а у 226 кућа жичких Влаха само један поп Мик.

ДОПУНЕ

I. На стр. 39—40 говори се о старим законима о наплаћивању травнине, и о последњим остацима тих закона у Бугарској и на Копанику. К ономе што је на стр. 40 наведено о турском наплаћивању *гравине* (по старим обичајима) имамо додати да се још и сад у бугарском државном буџету налази у приходима позиција која носи наслов „беглук на овце и козе које се у Бугарску дотерују на пашу.“ (Отаџбина XXVIII, 216). То је, без сумње, у вези с оним средњевековним наплаћивањем.

II. К ономе што се на стр. 23 и 50 говори о *челнику* и о томе да се та реч још говори у Македонији, додаћу у потврду још нешто из једне народне песме из Боровца у Дибри, коју ми из своје збирке уступи г. М. Веселиновић.

По тој песми овчари се сазивљу да иду на планину, да „праве камен-трло“, да пасу „рудо стадо“, да музу „пресно млеко“ и да пеку „рудо јагње“. Све су то учинили и сели вечерати, али

’Св дружина вечерајет,
Челник Пејо не вечерат.’

На нове понуде од дружине, да и он вечера, челник Пејо одговара:

Вечерајте ’са дружина,
Мене ми се не вечерат,
Нешто ми се наслушуват,
Караман ми подавнават,
Калеш овен подблекнуват,
Та не фатет арамија.

И доиста у тај мах ударе хајдуци, челика Пеја вежу и стадо
потерају. Али

Стадо-то им не одеше,
Тога велит челик Пеја:
„Арамији браћо милц,
„Стадо ми је научено
„Да му свира со кавел-он,
„Пуштите ми бели раци,
„Подајте ми шарен кавел,
„Да засвира, да зацила,
„Да заојит рудо стадо!“

Али кад челику одреше руке, он свира тако да дозове помоћ,
која ће и њега и стадо ослободити од хајдука, те се песма
и завршује стиховима:

Си го пушти челик Пеја,
Си вратије рудо стадо,
Рудо стадо на бачило.

III. К ономе што се говори о мирењу вражде, стр. 96 и
д., имам додати да су савремене белешке о томе предмету
умножене занимљивим и опширним описом мирења, који је г.
П. Ровински издао у руском часопису „Живал старина“ вип.
II, 1890, стр. 63—77 под насловом „Умирење крви њ Грблѣ,
њ јужно-адријатическом приморје, 27 августа 1890.“ Мирење
је, дакле, са свим скорашње, али омет за то по занимљивости
ништа не уступа ономе што се могло у старије време чинити.
Из извештаја о раду наше Краљевске Академије за 1890 видех
да и у најновијој збирци неизданих 87 повеља и других писама
српских из година 1300—1470, коју је Академији уступило г.
др. К. Јиречек, има непознатих докумената о мирењу вражде.
„Међу најзначајнијим документе ове збирке — говори акаде-
мијски извештај — иду пресуде судца српских, *мирења о*
вражди и други правнички списи.“ Колико се радујем, што
ће и та писма угледати света, она се већ за ово истраживање
пису могла употребити.

IV. К ономе што се говори о насељеничким (иначе ме-
ропашким или потчињеним) баштинама на стр. 153—166 могу

се с корашњу ради осветљења додати резултати истраживања
францускога научника Fustel de Coulanges-a у његовој књизи
L'alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne
(Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. Paris
1889), у коме је управо последња реч тога знаменитог истра-
живаоца. У глави XIII тога истраживања (стр. 360—374) он
говори о подели властелинства на две половине, на властeosку
земљу: *dominicum* и на *allai*, што би се, нашим средњеве-
ковним језиком, могло превести речима: *куће, двороси, стасоси,*
наместига. Да изложимо прво у кратко његов резултат, на
ћемо после додати још коју врсту и ка терминологији.

Ф. де Кудавиј наводи како је још за римских времена
ималац пространих земаља, имајући уз земљу као своју сво-
јину и људе (као робове), могао их населити на својој земљи,
одредивши свакоме по један део једном за свагда, како би
свака радничка или насељеничка породица имала једном за
свагда и наследствено свој део земље. Везујући с римским
правним погледима утицај који су на њих могли извршити
народни правни појмови нових, особито германских народа
(који се у оном прастаром времену пису разликовали од сло-
венских), Ф. де Кудавиј наводи Тацитову белешку, како је у
Германаца роб тежак имао своју властиту кућу и парче земља
које је обрађивао за свој рачун с тим да неки део производа
предаје своме господару (властелину). То управо и јесте оно
што смо ми у нашем истраживању обележили термином пот-
чињене баштине, баштине под теретом. Сводећи све једно на
друго Ф. де Кудавиј изводи да се у Француској за Меровинга
утврдио поглавито обичај потпуно сличан нашој потчињеној
баштини. „Већ смо у римском друштву — вели он — опазили
обичај да господар задржи један део свога властелинства за
своју кућу и за своје задовољство, обрађујући га преко свога
старешине и неколико робова. Остатак властелинства дељен
је на поједине деонице, на које је господар настањивао или
роба, или сиромашног слободног тежана, или насељеника или
ослобођена роба. У време Меровинга налазимо таку исту по-
делу властелинства на две велике половине. Ималац је задр-
жавао за се главну кућу и око ње колико је требало земље

za vrt, gradinu, livade, vinograde, livade i šume. To se u tekstovima zove *dominium*, *terra dominicata* или *terra indominicata*, т. ј. господарска или властелинова земља (у нас *стга*, *потес*). Остало је дело на мале делове које је раздавао својим људима, да их држе као своје и дугују му радњу. Оновременим језиком ти су делови обично звали *mansus*.² За тим француски писац наводи читав списак примера из повеља и пописа онога времена. Ту објашњава да *mansus* није означавало само насељеничку кућу, него обично и кућу и цело имање, често пак реч се више превезивала за земљу него ли за кућу. Као у нас *двор* или *стас* и у Француској се *mansus* говорило и за господарске или независних баштиника куће. Те *mansus* или дворови нису били врло велики. У појединим селима износили су с једног на други по 4 или 5 хектара земље, и нису били једнаки, јер је величина зависила од различитих околности, и на величину је њихову наследство често имало највећег утицаја. Нагазило се дворова врло малих, а налазило их се који су хватали по 10, 12, 15 до 30 хектара. Погледајући у спомените германске земаља Ф. де Куланж налази исту таку поделу и исту употребу терминологије као и у Француској. Само што се оно што се у Француској зове *mansus* у Немачкој назива *hof* или по латинском *hoba* и *haba*. И једно и друго, и *mansus* и *hof*, означавали су сељачко имање, састављено, по месним околностима, из њива, ливада, винограда, шуме. Све што се налазило у Француској и у Германији даје се, по истраживањима Ф. де Куланжа потврдити и споменцима из Италије. Ми с њомом расправом долазимо да потврдимо исто то и за Балканско полуострво. Али наглашавамо разлику, да француски научник није обележио да се потчињена баштина дели још на очевину (праву баштину) и на кувљеницу и првију (мираз), што је више него ништа друго могло утицати на разлику у величини међу појединим потчињеним баштинама. То је, међу тим, нашим споменцима врло јасно обележено.

О значењу речи *двор* и *дворани* ми смо већ говорили у расправи о „Пронијарима и баштинцима“ (Глас I, 33—36), где је већ наговештено исто значење које се тој речи и овде

даје. К свему и што је онда и што је сада овде говорено могу додати и потврду и текст једне народне песме из околне Велеса коју сам имао прилику скоро чути од једног Велешанина, а која се почиње:

Купи си зевгар волови,
Поори *ради дворова*,
Посеј ги моји дердови, и т. д.

Одатле се види са свим јасно, да двор значи не само цело сеоско имање, онако као и *стас*, него помените земљу орницу, као што се у старом језику узимало. И од *стас* живи још у Морави једна форма, *стасима*, за коју Вук у Рјечнику каже, да значи клијет или вајат. Чудновата је ова синонимика између речи које значе имање или стан као да нам она казује, да се у српском народу све до последњег времена није много држало на стан.

V. К опоме, што је писано на стр. 181—197 о мишљењу многих научника да преобитна села германских и словенских народа нису признавала приватну (ни породичну) својину земље, него да је сва земља била сеоска и да се из тога развила некако развила приватна, лична и породична (заједничка) својина, имамо осим онога што је поменуто о мишљењу Ф. де Куланжа на стр. 194—197 да додамо и последњу његову реч. У горе поменутој његовој књизи *L'alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne* (Paris 1889) он у глави њетој (стр. 171—198) још један пут претреса питање: *Est-il vrai que les Francs aient pratiqué la communauté de village?* И испитавши на ново све текстове, на основу којих су приврженици тога мишљења износили онако своје разумевање, и опет прогласише да су наведени основи ништавни, да текстови онако мишљење не потврђују, и да се не може посведочити да су германски племена у старије време познавала било аграрну било сеоску заједницу или заједницу у имању. Извесно је, да су та мишљења голе претпоставке и домишљања, која се за историјско време никаквим споменцима не даду доказати.

РЕГИСТАР

- Аграрни комунизам је ли постојао у старије време, 193 до 196.
- Анзема, 113.
- Ангарија, 179, 222 и д.
- Арбанаси у значењу пастира, 21.
- Аргати, 177.
- Арханђеловске цркве насељење, 52.
- Бачијање и бачија**, 21, 42.
- Баштина и купљеница, 154 и д., 157; — и крчевина, 171 и д.; — насељеничка, 166; — везана за породицу, 196; — потчињена и независна на западу Европе, 197, 253.
- Бедба 219. Види Заманица, ангарија, згон.
- Безбаштинци попови и меропси, 174 и д.
- Браство као синоним села, 89.
- Браства трагови у свето-степанском властелинству око Ибра, 243—244—влашка, 36.
- Варошани — сељак; грађанин — жуљанин, 10—11.
- Власи, 18 и д.; — цириније, 56—57; — међу Рашком и Србијом, 132.
- Власина засеоци, 132.
- Влахиотска земља, 27.
- Влашки закон, 54—55.
- Влашког језика трагови у српском, 32.
- Вражда, 90; — и краљ Милутин, 92—93; — за Дубровчане при Милутину и при Душану, 94, 253; — после Душана у народним обичајима, 96; — као мера глобе, 93; — за стоку, 101.
- Врађбине над гробовима, 87 до 88.
- Вукодлак, 87.
- Геракари, 134.
- Град, 7.
- Градови и тргови, 5 — Градови и земље, 7.
- Грађанин, 10.
- Данак жупени**, 13, 15.
- Данци како су распоређивани, 214.
- Двор, види Стас, наместије.

Дечанске хрисовуље и чад је која писана, 198—199.

Дечанска села по броју кућа, 200 и д.

Дечанско насељење, 51.

Дибрани и зидање цркава, 66.

Димина, 214.

Димница, 84, 214.

Држава, 2—5.

Државина, 3.

Жребије, 173 и д.

Женитба Влахињом забрањена Србину, 38.

Жува, 8; — и њена целина, 11, 13; — наспрам села, 16; — зове се и река, 123, 124.

Жупљанин, 10.

Жупно у значењу *штомо*, 47.

Забел, 11.

Задруга и величина њена, 205 и д.; — и кућа у работи, 218—224; — и њене границе у XIV веку, 230—250; — у Душановом законнику, 224; — и дажбине у старо време, 219; — у селима дечанског властелинства, 231 и д. — у Душановој и арханђеловској хрисовуљи, 236; — у свето-стечанској хрисовуљи, 238; — у личкој новели, 244; — — деоба и њени узроци, 210; — и црквена власт старог времена, 213; — деоба пот-помагана краљевским повељама, 227—228.

Заједница сеоска, 185, 255.

Законика Душанова члан 1, стр. 10; — чл. 12, стр. 10; — чл. 13, стр. 8; — чл. 16, стр. 11—12; — чл. 17, стр. 11—12; — чл. 18, стр. 142, 171—173; — чл. 26, стр. 4; — чл. 29, стр. 16, 17; — чл. 31, стр. 17; — чл. 32, стр. 17, 79; — чл. 35, стр. 17; — чл. 36, стр. 17; чл. 37, стр. 17; — чл. 38, стр. 4; — чл. 40, стр. 4; — чл. 43, стр. 11; — чл. 47, стр. 216; — чл. 48; стр. 174, 175, 189; — чл. 49, стр. 158, 159; 224 228 — чл. 53, стр. 49; — чл. 63, стр. 84; — чл. 72, стр. 161, 162; — чл. 73, стр. 161, 162; — чл. 85, стр. 4; — чл. 86, стр. 4, 7, 10; — чл. 89, стр. 156, 158, 179; — чл. 101, стр. 153, 180; — чл. 104, стр. 94; — чл. 105, стр. 95; — чл. 110, стр. 10; — чл. 118, стр. 229; — чл. 142, стр. 87; — чл. 145, стр. 4; — чл. 146, стр. 7; — чл. 147, стр. 94; — чл. 148, стр. 94; — чл. 149, стр. 49, 59, 94; — чл. 150, стр. 94; — чл. 151, стр. 94; — чл. 152, стр. 15; — чл. 153, стр. 7, 9, 103, 107; — чл. 154, стр. 103, 107, 108; — чл. 155, стр. 104; — чл. 179, стр. 36, 102; — чл. 180, стр. 36; — чл. 183, стр. 49; — чл. 192, стр. 4; —

чл. 193, стр. 4; — чл. 195, стр. 4; — чл. 197, стр. 85, 229; — чл. 198, стр. 85, 230; — чл. 205, стр. 86; — чл. 206, стр. 14; — чл. 207, стр. 4; — чл. 208, стр. 105; — чл. 209, стр. 14; — чл. 210, стр. 14, 74; — чл. 211, стр. 14; — чл. 212, стр. 10; — чл. 221, стр. 4.

Заманица за работу, 216; — за војску и за лов, 217; — Види још Бедба, Згон, Апгарија.

Заманична војска, 217.

Занати по селима, 65 и д.

Занатлије, 59 и д.

Занатлијске улине у старим варошима, 64.

Заручоти, 105.

Заселак данас, 134—6; — како је постајао у Русији, 193.

Заселије, 119.

Заселити, 119 и д.

Засело, 119.

Засеоци, 117 и д.; — влашки, 45. —

Збор сеоски, 109, 110; — себарски, 110.

Згон, 221. Види Бедба.

Зевгаратан, 133.

Земски људи, 34.

Земља, земље, 2—7.

Земља породично имање, 195 до 196.

Зимшита и летшита сточна, 38.

Зиратан, 133.

Златари, 106.

Испода, 177—178.

Исподације, 177.

Јемство сеоско међусобно, 111 до 112.

Камбизи, 29.

Карагули, 29.

Карагуши, 29.

Каракачани, 22, 24.

Катун, 36, 41, 42, 49, 123,

134. — Катун и њихово уређивање, 143.

Катунштите, 41, 145.

Кашкаваљ или качкаваљ, 24, 25.

Кесимџија, 178.

Кириџије Влаши, 56—57.

Клет или клетштите, 44, 218.

Клетва, 114. Види Анатема.

Кмет, 108.

Кнез, 50; — сеоски, 108.

Крајиштите, 9.

Крвница, 91. Види: Брајда.

Кривично јемство у селу, 85, — у жуши, 13—14.

Крчовина, 165 и д.

Крчти, 168.

Кујушиџије у Пећи и у Скадру, 66.

Кулук. Види Бедба, Заманица, Апгарија, згон.

Куљеница и баншина, 154 до 157, 196.

Кућа шта значи, 140; — која се преноси, 140; — као први круг кривичне одговорности, 84; — у работи, 218—224; — у старим статистичким белешкама или пописима, 84, 213 и д.

- Лаз, 108 и д.
Летовиште, 134.
Лице, 105.
- Мајстори, 59 и д.; — по ослама у старо време, 67 и д.; — и њихови синови, 216; — и по властима средњег века, 70.
Међе, 76—77; — и сеоска целана, 78; — и суђење о њима, 79; — сеоске у вези с кривичном одговорношћу, 85; — сеоске у питању кривиче, 100.
Међници, 77.
Мездраја, 133.
Меропах (иначе: парик, насељеник), 175; — баштиник, 178; — и работа, 216 и д.
Меропшић и дужности његове, 226.
Мир, сеоска општина руска, 187.
Мирење кривиче, 97.
Могиле на међама, 77.
Момци; види Отроци.
Mortuarium, 179.
- Нагоница; види Травнина.
Надимница; види Замница.
Наме тиге, 163—164.
Наодрица, 219.
Наполица, 177.
Насељавање како се вршило, 139, 141, 142, 143; — ограничено за пушта места, 74.
Насељеник; види Меропах.
Наследство властeosко, 153, 179.
Настањивање се штити вардбама, 75.
- Несталност сеоских становника, 137 и д.
- Област, 4—6.
Обличеније, 105.
Облични тат, 105.
Огњиште и огњиштанин у Русији, 193.
Одар као мерило за плаћање, 219.
Одумртни, 180—182.
Општина у старо време, 16—17.
Општинска имовина земље у Русији, 193—196.
Осељани дрводеље, 66.
Отес, 76; види Потес.
Отрок, 174 и д., 177.
- Палевоине у селу и истраживање кривца, 86.
Параспор, 177—178.
Параспур, 177—178.
Параспурије, 178.
Парик; види Меропах.
Пасиште жупско, 11.
Паше зимње и летње, 33—34; 38; 46—47.
Пекари из Струге у Свадру, 66.
Периор, 76.
Печиште руско, 193.
Пониси у старо време како су прављени, 213 и д.
Понови по селима старог времена, 248; — и њихови синови, 226, 227, 243; — извети од лова, 217, 243.
Поновичи, 226.
Поновске њиве, 162—163.
Потес, 76—77, 133.
Потка, 36, 102.

- Правне сеоске, 110, 189.
Предстајник, 51, 108.
Прејем људски, 138.
Премшур, 50, 108.
Придворци дечански, 124.
Приплата жупска, 13.
Приплаћивање у жупу, 13.
Пријаја, 157, 196.
Пустош међу жупама, 74.
- Работе мале и велике, 224; — заманицом и работа од куће, 218—224; — како је рапоредијавана по селима, 218, 224.
Расип или расипање; види Расељење.
Расељење села, 103, 113, 114, 119.
Растребити, 168.
Река у значењу жупе, 123, 124.
Рибари, 72.
Род и село, 89.
- Саси и крчевина, 171, 173.
Свето-стефанско насељење, 53.
Својина земље у Русији, 193 и д.
Селиште, 134, 144 и д.; — пуство, 149; — дивље, 149; — златарско, 150; — место за куће, 150, 153; — у значењу имања, 151, 153.
Село како је где постало, 143—144; — вао други круг кривичне одговорности, 85; — и збор, 111; — и вагун, 49, 50; — летње и зимње, 20; — место жупе, 15; — по величини у старије и новије време, 197 и д.; — по величини у Србији 1718 после аустријско окупације, 203.
- Сельаци властeosки и њихова права на земљу у Русији, 193—195.
Сеоска и баштинска земља једна према другој, 191.
Сеоско власништво земље, 193.
Синор, 76.
Скадарска села по величини, 1416 год., 203—205.
Слободни људи и њихов тежак положај, 139.
Сокалник, сокалнички, 226.
Соколари, 134.
Смлата с другим ким, 13.
Србија, име књижевно, 3.
Стас, 160, 162, 163, 255.
Ступ, 133, 160.
- Тежачки закон византијски, 184.
Травнина, 33, 38, 39, 40, 253.
Требити, 168.
Туђоземљани, 138.
Турлаци, 21.
- Ђелатор, 54.
Ђехаја, 21, 23.
- Убиство у Душановом закону — како се казни, 95.
Ујамчита, 111.
Увке на међама, 77.
Управа сеоска, 107 и д. 111.
- Хатар, 76; — села и засеова, 136.
Хиландарска села у Струги по величини, 203.
- Црновунци, 24.
Челик, 23, 50, 108, 109.